

Національна юридична академія України
імені Ярослава Мудрого

І. Л. Беспалько

**СИСТЕМА ПРИНЦИПІВ
КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ
ТА ПРОБЛЕМА ЇХ КЛАСИФІКАЦІЇ**

Монографія

Харків
Видавництво «ФІНН»
2011

УДК 342.725
ББК 67.9(4 УКР)311
Б 48

Рекомендовано до друку рішенням вченої ради
Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого
(протокол № 6 від 28 січня 2011 р.)

Рецензенти:

М. Є. Шумило – доктор юридичних наук, професор, проректор
Національної академії Служби безпеки України;

В. П. Гмирко – кандидат юридичних наук, доцент, декан
юридичного факультету Академії митної служби України

Науковий редактор

Д. В. Філін – кандидат юридичних наук, доцент кафедри
кримінального процесу Національної юридичної академії України
імені Ярослава Мудрого

Беспалько І. Л.

**Б 48 Система принципів кримінального процесу та проблема їх
класифікації** : монографія / І. Л. Беспалько. – Х.: Вид-во «ФІНН»,
2011. – 216 с.
ISBN 978-966–8030–77-2

Монографічне дослідження присвячено комплексному дослідженню системи принципів кримінального процесу та проблеми їх класифікації. Дається авторське визначення принципів кримінального процесу та їх системи. Виділено в межах єдиної, цілісної системи принципів дві підсистеми, які відображають сучасні тенденції розвитку кримінального процесу та його тип. Розроблено та детально проаналізовано класифікацію принципів кримінального процесу залежно від їх юридичної конструкції та законодавчого закріплення на принципи-інститути (складні) і принципи-норми (прості). Пропонується закріпити у КПК України в якості окремих принципів вимоги охорони прав і свобод людини і громадянина, справедливості та гуманізму. Сформульовано їх нормативний зміст.

Для науковців, аспірантів, студентів юридичних вищих навчальних закладів, юристів-практиків, а також усіх, хто цікавиться питаннями кримінального процесу

ISBN 978-966–8030–77-2

ББК 67.9(4УКР)311

© І. Л. Беспалько, 2011

© Вид-во «ФІНН», оформлення, 2011

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	5
ПЕРЕДМОВА	6
РОЗДІЛ 1. ПОНЯТТЯ ПРИНЦИПІВ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ УКРАЇНИ ТА ЇХ СИСТЕМА. ПРОБЛЕМИ КЛАСИФІКАЦІЇ	8
1.1. Правова природа принципів кримінального процесу України, їх нормативний зміст і значення	8
1.2. Система принципів кримінального процесу та її елементи	27
1.3. Проблеми класифікації принципів кримінального процесу	45
РОЗДІЛ 2. ПРАВОВИЙ ЗМІСТ І НОРМАТИВНЕ ЗАКРІПЛЕННЯ В ЗАКОНОДАВСТВІ ПРИНЦИПІВ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ	60
2.1. Спільне й відмінне в принципах кримінального процесу континентальної і загальної правових систем	60
2.2. Теорія єдності процесу та її вплив на зміст і класифікацію принципів	71
2.3. Типологія національного кримінального процесу та її значення для формування системи принципів	87
РОЗДІЛ 3. ПРАВОВА СУТНІСТЬ СИСТЕМИ ПРИНЦИПІВ ЗМІШАНОГО КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ	102
3.1. Підсистема принципів, яка відображає змагальний тип кримінального процесу	102

3.2. Підсистема принципів, яка відображає розшуковий тип кримінального процесу 154

ПІСЛЯМОВА 174

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ 179

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ГПК України – Господарський процесуальний кодекс України 1991 р.
ЗУ – Закон України
КАС України – Кодекс адміністративного судочинства України 2005 р.
КК України – Кримінальний кодекс України 2005 р.
Конвенція – Конвенція про захист прав та основоположних свобод людини 1950р.
КПК України – Кримінально-процесуальний кодекс України 1961 р.
РФ – Російська Федерація
Суд – Європейський суд з прав людини
ЦПК України – Цивільний процесуальний кодекс України 2004 р.

Присвячую цю книгу пам'яті мого батька Леоніда Михайловича Зінченка

ПЕРЕДМОВА

В умовах формування демократичної, соціальної, правової держави України актуальною для науки кримінально-процесуального права і правозастосовної практики є проблема неухильного дотримання та послідовної реалізації цілісної системи принципів кримінального процесу, яка відображає сучасні тенденції його розвитку та функціонування, визначає пріоритетні напрями державної політики у сфері кримінального судочинства і служить головним орієнтиром реформування чинного кримінально-процесуального законодавства з урахуванням положень міжнародно-правових документів. При проведенні судово-правової реформи в країні й у зв'язку з розробкою нового Кримінально-процесуального кодексу України особливого значення набуває питання формування нормативного змісту принципів кримінального процесу та їх системи, яке спрямовано на забезпечення реалізації та ефективного захисту прав, свобод і законних інтересів не тільки осіб, які приймають участь у провадженні по кримінальній справі, а й інтересів суспільства і держави, що становить собою один з основних принципів побудови системи вітчизняної кримінальної юстиції згідно з «Концепцією реформування кримінальної юстиції України», затвердженою Указом Президента України від 8 квітня 2008 р., № 311/2008. Це зумовило необхідність приведення національного законодавства у відповідність зі світовими та європейськими стандартами в сфері прав людини.

Дослідженню сутності принципів кримінального процесу, їх системи та класифікації в науці приділялася увага неодноразово. Вагомий внесок у розробку даної проблематики внесли такі вітчизняні та зарубіжні процесуалісти і криміналісти: Ю.П. Аленін, С.А. Альперт, О.С. Барабаш, В.П. Бож'єв, М.М. Гродзинський, Ю.М. Грошевой, Т.М. Добровольська, П.С. Елькінд, В.С. Зеленецький, О.В. Капліна, Ч.С. Касумов, Т.В. Каткова, Л.Д. Кокорев, В.О. Коновалова, О.М. Ларін, Л.М. Лобойко, В.Т. Маляренко,

В.І. Маринів, М.А. Маркуш, Т.М. Мирошниченко, О.Р. Михайленко, М.М. Михеєнко, Я.О. Мотовіловкер, В.Т. Нор, М.М. Полянський, В.О. Попелюшко, А.Л. Ривлін, М.М. Розін, В.М. Савицький, М.І. Сірий, М.С. Строгович, В.М. Тертишник, І.В. Тирічев, В.Т. Томін, А.Р. Туманянц, І.Я. Фойницький, Г.І. Чангулі, М.О. Чельцов, В.Ю. Шепітько, О.Г. Шило, М.Є. Шумило та ін. Віддаючи належне значущості проведених наукових досліджень, підкреслимо, що на даний час не склалося єдності думок щодо визначення поняття принципів кримінального процесу, їх системи, класифікації, взаємодії та нормативного змісту. Отже, проблема правової природи принципів кримінально-процесуальної діяльності повною мірою ще не вирішена, що на сучасному етапі набуває особливого теоретичного та практичного значення. Це спонукає до розроблення і внесення пропозицій по вдосконаленню норм, які надають змістовне наповнення досліджуваним принципам.

Автор висловлює щиро подяку:

– своєму науковому керівникові, кандидату юридичних наук, доценту кафедри кримінального процесу Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого Дмитру Віталійовичу Філіну; академіку Національної академії правових наук України, доктору юридичних наук, професору кафедри кримінального процесу Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого Юрію Михайловичу Грошевому – за спрямування творчого пошуку та всебічну допомогу при написанні даної роботи;

– всьому колективу кафедри кримінального процесу Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого – за створення максимально сприятливих умов для наукової діяльності;

– рецензентам монографії : проректору Національної академії Служби безпеки України, доктору юридичних наук, професору Миколі Єгоровичу Шумилу та декану юридичного факультету Академії митної служби України, кандидату юридичних наук, доценту Валерію Петровичу Гмирку – за слухні зауваження та цінні поради;

– своїй родині – за підтримку і розуміння.

РОЗДІЛ 1.

ПОНЯТТЯ ПРИНЦИПІВ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ УКРАЇНИ ТА ЇХ СИСТЕМА. ПРОБЛЕМИ КЛАСИФІКАЦІЇ

1.1. Правова природа принципів кримінального процесу України, їх нормативний зміст і значення

На сучасному етапі здійснення судової реформи, покликаної зміцнити справедливі правові форми взаємовідносин між публічною владою і громадянами, кримінально-процесуальне право повинно забезпечити необхідні умови, щоб особа мала всі можливості ефективно захищати свої права й законні інтереси. Це зумовлює необхідність приведення положень чинного кримінально-процесуального законодавства у відповідність з конституційними нормами. Насамперед дана вимога стосується принципів кримінального процесу. Формування правової держави, головне призначення якої полягає у гарантуванні прав, свобод і законних інтересів особи, неможливе без дотримання та послідовної реалізації у суспільному житті основоположних принципів. Саме тому важливим та актуальним завданням правознавців сьогодення є вивчення природи принципів кримінального процесу.

Термін «природа» означає сукупність основних якостей, властивостей предмета, його суть (сутність). Завдяки використанню прикметника «правова» будь-яке явище конкретизується як пов'язане із законодавством, правовими нормами і практичним їх застосуванням [107, с.49]. З огляду на це, у загальноновизнаному значенні під категорією «правова природа» слід тлумачити сукупність основних властивостей, яка невід'ємна від правових норм та їх практичного застосування.

У загальній теорії права під юридичною природою розуміють правову характеристику явища, яка, відповідно до соціальної природи, визначає його функції і місце серед інших правових реалій [135, с.82]. Цю категорію трактують також як сукупність особливих ознак, рис, які дозволяють відмежувати, виокремити з маси

правових явищ – одне [145, с.72]. Ось чому визначення правової природи полягає у встановленні того класу явищ, до якого воно належить, структури, зв'язків і відносин, ролі у праві, місця у системі юридичних категорій і понять.

Вбачається важливим наголосити на значенні розробки наукою кримінального процесу основ правової природи принципів кримінального судочинства. Не випадково дослідженням цієї проблеми займалися такі видатні вчені-процесуалісти, як С.А. Альперт, М.М. Гродзинський, Ю.М. Грошевой, А.Л. Ривлін, П.М. Давидов, Т.М. Добровольська, Т.М. Мирошніченко, І.Д. Перлов, М.М. Полянський, В.М. Савицький, В.І. Маринів, М.С. Строгович, І.В. Тирічев, Д.В. Філін, М.О. Чельцов, М.Л. Якуб, М.А. Маркуш, Ю.В. Хоматов, В.Т. Маляренко та інші науковці, які присвятили свої роботи вивченню суті та системи принципів кримінального процесу.

У юридичній літературі й до сьогодення не існує єдності в поглядах щодо визначення поняття принципу кримінального процесу. Ні в кримінально-процесуальному законодавстві, ні у проекті КПК України ми не зустрінемо дефініції цієї правової категорії, що спонукало багатьох правників упродовж значного часу займатися опрацюванням цієї проблеми. Разом із тим від правильного застосування того чи іншого терміна часто залежить упізнаність усієї директиви, що міститься у правовій нормі, а наявність у чинних законах численних термінологічних одиниць, що збігаються за своїм значенням, вносить плутанину у правозастосування. Термін «принцип» (від лат. «principium») – це початок, основа [295, с.1232]. У філософії він інтерпретується як теоретичне узагальнення того найтипівішого, що виражає сутність явища й закономірність, покладену в основу пізнання [333, с.408]. Іноді значення терміна «принцип» трактується як основне положення якої-небудь теорії [83, с.58].

Відсутність законодавчого визначення вимагає від вчених опрацювання критеріїв вказаного явища. Слід зауважити, що у правовій літературі склалися 3 основні погляди на поняття принципу кримінального процесу. Перший полягає у тому, що принципи – це закріплені у законі визначальні правові положення, на яких побудовано кримінальний процес і які становлять головний

фундамент діяльності органів, що ведуть боротьбу зі злочинністю [39, с.29; 179, с.32; 202, с.23; 220, с.78]. Прихильники другого акцентують увагу на співвідношенні принципу з іншими процесуальними нормами, підкреслюючи, що принципи процесу – це є норми загального, визначального характеру, які отримали конкретизацію і деталізацію в окремих процесуальних нормах [19, с.65; 158, с.9; 302, с.18;]. Третя точка зору полягає в тому, що принципи – це перш за все початкові керівні ідеї про найістотніші властивості й закономірності кримінального процесу, які виробляються наукою та не обов'язково закріплюються у нормі права [92, с.44; 319, с.194]. Проте, більш прийнятною для нас є точка зору, що принципами цієї галузі права – є закріплені в законі, панівні у державі політичні та правові ідеї щодо завдань, способу формування й здійснення правосуддя у кримінальних справах, які визначають спрямованість і побудову кримінального процесу в цілому, форму і зміст його стадій та інститутів, порушення яких тягне скасування вироку та інших рішень у справі [198, с.56].

Виходячи з наведеної дефініції, детальніше розглянемо головні властивості принципів кримінального процесу. Із завданням виділення критеріїв, безпосередньо пов'язана і проблема встановлення правової природи принципів. Значний внесок у розгляд даного питання вніс І.В. Тирічев, який зазначає, що принципи відображають закономірності суспільного й державного життя, створюються людьми та за своїм змістом об'єктивні. Водночас вони становлять собою вольовий акт держави, продукт свідомого законотворчого процесу і за формою юридичного вираження суб'єктивні. У цій єдності об'єктивного й суб'єктивного головним чином і виявляється природа принципів [323, с.53]. Під об'єктивною зумовленістю принципів слід розуміти їх відповідність характеру суспільних відносин, економічним, політичним, ідеологічним процесам, що відбуваються у суспільстві. Тобто, принципи – це вихідні положення, що юридично фіксують об'єктивні закономірності суспільного життя.

У теорії принципи кримінального процесу справедливо розглядаються як провідна ланка всієї системи кримінально-процесуальних гарантій [157, с.58]. Завдання кожної демократичної держави – забезпечувати охорону правопорядку, інтересів суспільства, прав

і свобод своїх громадян [194, с.14]. Така обмеженість держави правами та свободами людини неминуче тягне за собою потребу у наявності певної сукупності суб'єктивних прав, необхідності існування правових механізмів та інституцій, які давали б можливість людині захистити свої права перед державою, її органами, посадовими особами [320, с.16].

Взагалі юридичні гарантії розуміють як надання державою формальної (юридичної) загальнообов'язковості умовам, необхідним для того, щоб кожна людина могла скористатися своїми конституційними правами і свободами [13, с.31]. Як слушно зазначає В.М. Трофименко, такими гарантіями є система або сукупність способів і засобів, які забезпечують усім та кожному рівні правові можливості для надбання та реального здійснення своїх прав та свобод [320, с.23]. Одними з таких правових засобів є принципи процесу. Безпосередніми гарантіями є такі принципи як-то: національна мова судочинства, публічність, гласність судового розгляду, незалежність суддів і підпорядкування їх тільки закону, недоторканність особи та низка інших [321, с.184]. Треба, вважаємо, погодитися з думкою тих правників, які зазначають, що серед основних правових заходів ефективною могла б стати розробка проекту Кодексу законів про права людини [283, с.124]. У Кодексі доцільно визначити принципи, які б гарантували реалізацію всіх прав і основних свобод людини, проголошених міжнародними актами та актами національного законодавства.

Наступна властивість полягає у тому, що, будучи нормами права, процесуальні принципи носять владний характер. Вони містять у собі обов'язкові приписи, виконання яких забезпечується сукупністю правових засобів. У правовій літературі іноді підкреслюється що принцип – це вимога, яка пред'являється до діяльності [227, с.83]. О.С. Барабаш вважає їх вимогами, адресованими виключно до органів держави, мотивуючи це тим, що саме на них покладена відповідальність за хід та результат діяльності, тільки вони мають найбільш широкі повноваження, у тому числі і по реалізації принципів [29, с.32]. Специфічність розглядуваних принципів полягає у тому, що це вимоги імперативні та пред'являються до діяльності органів держави. Тому варто погодитись з думкою М.М. Полянського, що враховуючи тотожність таких понять як «положення» та

«засада», для визначення сутності принципів необхідно використовувати термін «вимога» [227, с.53].

Принципи кримінального процесу являються рівновеликими, єдиними, однак між ними існує певна ієрархія. О.Г. Шило підкреслює, що відрізняючись між собою за змістом та характером, принципи складають систему однопорядкових структур, де не існує зв'язків та відношень субординації [354, с.96]. Може виникнути думка, що субординаційні зв'язки присутні в загальній системі діючих у правовій сфері принципів, в основі якої лежить диференціація їх на загальноправові, міжгалузеві та галузеві. Така класифікація заснована на відмінності сфер, які регулюють принципи права та відображають зв'язок загального та особливого. Так О.В. Смирнов зазначає: «принципи всякого судочинства взаємопов'язані та складають єдину ієрархічну систему, яка є складовим елементом більш загальної системи права, відчувачи на собі через них вплив загальноправових та соціальних умов» [293, с.147]. На нашу думку, всі принципи відображають соціальні умови, які склалися у даному соціумі. Загальноправові є характерними для всіх галузей права. Міжгалузеві діють лише у певних суміжних галузях. А галузеві відображають особливості конкретної галузі права та, відповідно, тільки у ній отримують свій прояв. Зв'язок загальноправових, міжгалузевих та галузевих принципів права – це співвідношення загального, особливого та окремого. Загальноправові принципи права втілюються в його галузевих і міжгалузевих принципах. І це дійсно так, якщо враховувати, що самі загальноправові принципи є найбільш абстрактним вираженням галузевих і міжгалузевих принципів, які також пов'язані з реальним життям але у відносно обмеженій юридичній сфері. Тому, галузеві і міжгалузеві принципи права неможливо розглядати лише як доповнення загальноправових. Вважаємо, що ієрархія принципів кримінального процесу аж ніяк не вказує на вищу юридичну силу одних принципів і нижчий її рівень інших. Усі основоположні вимоги кримінального процесу є рівновеликими, єдиними, існують у взаємозв'язку й мають однакову юридичну силу. Проте певні принципи є відображенням загальної спрямованості розвитку та функціонування всього кримінального процесу, а інші віддзеркалюють цей напрям конкретніше. Дане положення досить точно

відображає наше дослідження, тому детальніше розглядатиметься у наступних підрозділах.

Виникає також питання щодо рівнозначності принципів кримінального процесу, закріплених у законі та в Конституції України, оскільки деякі принципи не знайшли свого закріплення в Основному Законі. Діючи в певній системі, принципи, не закріплені в Конституції, не конкурують з конституційними основами, а, навпаки, знаходяться з ними в органічній єдності й доповнюють їх. У якому б законодавчому джерелі не були закріплені принципи, вони витікають із сутності та змісту Основного Закону, зі сформованих в ньому загальноправових принципів. Щодо цього важливо було б зазначити, що проголошуючи їх у Конституції, законодавець хотів підкреслити важливе процесуальне значення окремих конституційних принципів кримінального процесу [124, с.144]. На нашу думку, принципи, які отримали закріплення в Основному Законі служать відправними положеннями, на підставі яких мають формуватися галузеві принципи, що відбивають особливості конкретного виду процесуальної діяльності. Не може бути різниці в силі імперативу між принципами, що містяться в Конституції та інших законах, оскільки в інших нормативно-правових актах конкретизується Основний Закон. Адже закони приймаються відповідно до Конституції України і не можуть суперечити їй.

Недотримання будь-якого з принципів кримінального процесу тягне за собою порушення інших. Усі вони діють у рамках цілісної системи, де сутність і призначення кожного принципу визначається не тільки власним змістом, а й функціонуванням всієї системи [220, с.82]. Саме тому, що принципи становлять певну систему, вони є рівновеликими і єдиними, оскільки будь-яка система – це перш за все сукупність елементів, що існують в єдності та взаємозв'язку, де недотримання одного з них, безумовно, викликає порушення інших [42, с. 25]. Тобто, принципи доповнюють один одного, забезпечуючи належне виконання всієї системи принципів. Наприклад, порушення принципу презумпції невинуватості тягне за собою, насамперед, недотримання вимог забезпечення підозрюваному, обвинуваченому, підсудному і засудженому права на захист. Якщо особа вважається винною до винесення обвинувального вироку, це, безсумнівно, є порушенням також вимоги

всєбічного, повного та об'єктивного дослідження обставин справи, оскільки спрямовує діяльність органів, які ведуть процес, до одностороннього, обвинувального ухилу, що негативно впливає на встановлення й дослідження усіх обставин справи.

М.А. Громов і В.В. Ніколайченко справедливо зазначають, що досліджувані принципи спрямовують кримінально-процесуальну діяльність на досягнення завдань, поставлених державою перед кримінальним судочинством [61, с.33]. О.С. Кобліков вказує на необхідність підпорядкування принципів завданням, що стоять перед правоохоронними органами [130, с.12]. Перш за все необхідно визначитися, що взагалі розуміється під поняттям «завдання». Дуже часто в кримінально-процесуальних джерелах безпідставно ототожнюють поняття «завдання» та «мета». Зазначені терміни не являють назву одного і того ж явища. Мета – це уявна модель бажаного результату, те, до чого прагнуть суб'єкти процесу [363, с.12]. У кримінальному процесі України це поняття інтерпретується як захист прав і законних інтересів громадян, юридичних осіб і держави від злочинних посягань, як забезпечення законності і справедливості при здійсненні правосуддя [312, с.21]. Крім цього, на нашу думку, метою кримінально-процесуальної діяльності є укріплення законності, попередження злочинів, охорона законних інтересів окремих громадян та суспільства в цілому. Але на шляху до досягнення цієї мети суб'єкти процесу мають вирішити низку конкретних завдань. Отже, завдання – це те, що має бути зроблено на тому чи іншому етапі процесу для досягнення його мети. Відповідно до ст. 2 КПК України завданнями кримінального судочинства є охорона прав та законних інтересів фізичних і юридичних осіб, які беруть в ньому участь, а також швидке і повне розкриття злочинів, викриття винних та забезпечення правильного застосування Закону з тим, щоб кожний, хто вчинив злочин, був притягнутий до відповідальності і жоден невинний не був покараний. Вважаємо, що зазначені завдання слід узагальнити більш конкретно і виділити 2 головні завдання – захист прав та свобод кожної особи, яка приймає участь у процесі кримінального провадження та охорона інтересів усього суспільства, шляхом встановлення об'єктивної істини у справі.

Одним з головним завдань кримінально-процесуальної діяльності ми виділили встановлення об'єктивної істини, під якою у кримінальному процесі розуміють повну і точну відповідність об'єктивній дійсності висновків слідства та суду, що стосується справи, яка вирішується та про винність або невинність осіб, які притягаються до кримінальної відповідальності [7, с.23]. Дуже часто об'єктивна істина розглядається як завдання лише процесу доказування. Однак, визнаючи за пізнанням істини значення завдання доказування, не можна в той же час не включати її в об'єм завдань кримінального процесу. Оскільки завдання доказування не може не визнаватись завданням кримінального процесу в цілому. Принципова вимога про встановлення об'єктивної істини у справі діє у всіх стадіях кримінального процесу і стосовно всіх органів, які ведуть процес. При закінченні провадження у кримінальній справі і прийнятті в ній рішення, орган розслідування, прокурор і суд повинні бути переконані у тому, що їх рішення відповідає істині. Визнання особи винною у вчиненні злочину і застосування до неї кримінального покарання чи інших заходів впливу допустимо за умови, що у справі встановлена об'єктивна істина, а особа дійсно вчинила злочин. Це знаходить своє підтвердження і в нормативній вимозі швидкого і повного розкриття злочинів, викриття винних та забезпечення правильного застосування Закону з тим, щоб кожний, хто вчинив злочин, був притягнутий до відповідальності і жоден невинний не був покараний (ст. 2 КПК). А залежно від завдань визначається й система принципів. Ч.С. Касумов підкреслював, що принцип повинен витікати із завдань судочинства і сприяти їх здійсненню [122, с.16]. На нашу думку, вони дійсно витікають із завдань кримінального судочинства, але ж і останні мають формуватися з урахуванням принципів. Ось чому точніше буде наголосити на необхідності відповідності між принципами й завданнями. Принципи реалізуються у кримінально-процесуальних правовідносинах, що мають за мету – встановити істину, реалізувати і захистити права осіб, які залучаються до кримінального судочинства.

Як видно, є сенс погодитись з думкою І.О. Пікалова, що принципи як фундамент для побудови всього кримінально-процесуального права, визначають його тип і форму [222, с.16]. Цей

висновок повністю підтверджується визначенням О.В. Хімічевої, що принципи кримінального процесу – це вихідні, основоположні вимоги, які визначають побудову всіх стадій, форм та інститутів кримінального процесу й забезпечують реалізацію його призначення [339, с.86].

Дискусійними у науці залишаються питання про наявність у кримінальному процесі принципів, притаманних окремим стадіям. Одні вчені переконують, що принципами є відправні положення, що знаходять свій прояв у всіх стадіях [6, с.8; 14, с.49], інші вбачають дію деяких з них в окремих стадіях [81, с.40; 323, с.79]. Взаємозалежність стадій кримінального процесу забезпечується тим, що їх фундамент становлять загальні принципи, органічно взаємопов'язані і взаємозумовлені, а тому утворюють певну їх систему як основу різноманітних процесуальних дій і рішень [226, с.51]. З нашого погляду, не слід вирізняти принципи окремих стадій процесу. Правильнішим було б вказати, що на окремих стадіях судочинства процесуальні принципи по-різному діють, виражаються й реалізуються. В.М. Савицький вважає, що принципами кримінального процесу є положення, що діють на всіх стадіях процесу, але обов'язково на його центральній стадії – судового розгляду [277, с.46]. Спираючись на цю думку, можемо зробити висновок, що у тому випадку, якщо конкретна кримінальна справа не була розглянута у судовому засіданні, значить і не діяли принципи процесу. Проте, з нашого погляду, принципами є вимоги, що пред'являються до кримінально-процесуальної діяльності та обов'язково виявляються в кожній кримінальній справі. Це пояснюється тим, що не кожна справа може включати в себе стадію судового розгляду. Кримінально-процесуальне провадження може бути закінчено ще під час досудового розслідування, що зовсім не означає, що у цій справі принципи не діяли. Можливо, не всі з них були реалізовані але ті, що отримали свій прояв, також є елементами єдиної системи та відображають загальну спрямованість кримінального процесу. Будь-яке рішення у справі повинно бути прийняте на підставі належної реалізації принципів, які обов'язково закріплені в нормі права, а, значить, є вимогами, що пред'являються до кримінально-процесуальної діяльності у кожному окремому випадку, незалежно від того, чи була розглянута

дана справа у суді. Саме тому є сенс підкреслити, що принципами є вимоги, які пред'являються до діяльності та функціонують у кожній кримінальній справі.

Залишаються розбіжності з приводу способів нормативного закріплення принципів процесу. Точаться дискусії щодо можливості вважати ними загальні положення, які не одержали прямого відбиття у законі, а лише впливають зі змісту його норм. У наукових доробках деяких авторів висловлюється слушна думка, що принципами, закріпленими у законі, є не тільки ті, які безпосередньо формулюються у нормі права, а й ті, які впливають із сукупності юридичних норм і законодавства в цілому [95, с.23; 134, с.172; 152, с.166]. З огляду на нормативний зміст принципів процесу необхідно мати на увазі, що форма закріплення їх у законі може бути різною. Одні безпосередньо виражені в конкретних юридичних нормах, інші можуть впливати з низки процесуальних норм. Приміром, принцип публічності отримав своє нормативне врегулювання у статтях 4, 29, 47, 45, 531 КПК України. На нашу думку, існує потреба виділити окремий розділ, главу у КПК присвячену принципам кримінального процесу, де зміст кожного з них було б висвітлено в окремій статті.

Згідно з наведеним раніше визначенням, принципи кримінального процесу – це закріплені у законі панівні в державі правові ідеї, тобто йдеться про нормативність як про одну з найважливіших їх ознак. Більшість процесуалістів дотримуються точки зору, що принципами можна вважати лише ідеї та положення, закріплені у правових нормах [19, с.68; 95, с.27; 158, с.11; 173, с.54; 191, с.9; 341, с.119; 360, с.100]. Прихильники іншого погляду переконують, що не можна вважати принципами лише ті ідеї, що закріплені нормами права [92, с.49]. Так, з позиції В.Г. Томіна, принципи розробляються не законодавцем, який отримує їх у готовому виді, а наукою [319, с.196]. Вважаємо, що принципи процесу тільки тоді мають сенс, коли обов'язково отримують своє закріплення у правовій нормі. Це стає можливим тільки за умови їх загальнообов'язковості, яка може бути реалізована лише закріпленням у нормі права.

Влучну, як вбачається, характеристику принципів дає німецький вчений Б. Грефрад: а) принципи – це норми права; б) принципи являються універсальними нормами. Не всі загальноновизнані норми

являється принципами, але всі принципи можуть бути лише універсальними нормами; в) принципи відрізняються від інших норм тим, що вони відображають певні головні закономірності історичного розвитку; г) принципи – імперативні норми, а всі інші норми повинні бути приведені у відповідність до них; д) принципи – не тільки критерії правомірності інших норм, вони одночасно являються спрямуванням для подальшого розвитку права [57, с.112].

Як підкреслював С.А. Альперт: «як норми права, принципи виступають як основні, початкові положення, які визначають характер всіх інших процесуальних норм [19, с.67]. Зокрема А.Л. Ривлін зазначав, що першою ознакою, яка характеризує принципи судочинства, слід вважати їх правову природу, тобто те, що вони становлять окремі правові положення, закріплені у правових нормах [264, с.35]. На думку М.С. Строговича: «принципи кримінального процесу – це кримінально-процесуальні норми загального характеру, які отримують конкретизацію та деталізацію в окремих процесуальних нормах» [154, с.86]. Дійсно, роль принципів вбачається у тому, що з ними порівнюються всі інші норми, які дістають можливість позитивної реалізації лише за умови повної відповідності принципам. Варто підтримати й точку зору В.М. Савицького, який визнає можливість тлумачення за допомогою принципів усіх інших кримінально-процесуальних норм, оскільки перші по суті є положеннями, що виражають узагальнену характеристику змісту кримінально-процесуального права [278, с.76]. Саме такий зв'язок загальних і конкретизуючих норм забезпечує єдність процесуального порядку та дотримання законності у кримінальному судочинстві. Крім того, вони є нормами прямої, безпосередньої дії, що дозволяє посилається на них у необхідних випадках в рішеннях, які приймаються органами правосуддя.

Ми не погоджуємося з тими авторами, які трактують принципи процесуального права через категорію «ідей» [92, с.67]. Приміром, О.В. Агутін визначає систему принципів кримінального процесу, як інтеграцію ідей світогляду у кримінальне судочинство [6, с.9]. Із гносеологічної позиції право, а, значить, і принципи, закріплені в його нормах, до виникнення правосвідомості існувати не можуть. Хоча принципи формуються людським розумом і тому мають ознаку суб'єктивної реальності, однак це не служить підставою для

висновку, що – це лише керівні ідеї, закріплення яких у нормах права не є обов'язковим. Ідея – це елемент правосвідомості, яка, звичайно, може відбивати сутність явища, але від цього не перестане бути лише ідеєю. На рівні правосвідомості не можна вести мову про принципи. Вони повинні отримувати нормативне закріплення [19, с.66]. Обов'язкову силу принципи отримують тільки після закріплення у законодавстві. Отже, нормативність можна назвати однією з найважливіших якостей принципів кримінального процесу.

Щоб детальніше з'ясувати в чому ж полягає нормативна природа досліджуваних принципів, слід насамперед розглянути саму норму права. Як видиться, на останню можна поширити визначення, дане П.С. Елькінд: «Кримінально-процесуальні норми – це встановлені державою загальнообов'язкові правила поведінки суб'єктів кримінально-процесуальних прав та обов'язків, забезпечені силою держави й суспільства, що мають своїм завданням найбільш ефективно здійснення кримінального судочинства» [362, с.48]. Правило поведінки має обов'язковий характер лише тоді, коли воно міститься в нормі права. Наводячи дефініцію принципів кримінального процесу, ми назвали нормативність однією з найважливіших властивостей принципів. Але, коли ми говоримо, що принципи кримінального процесу – це завжди норми права, треба пам'ятати, що у кримінальному процесі джерелом останнього поруч з нормою виступає також судовий прецедент. Адже на даний момент розвиток джерел права (як у країнах континентального, так і загального права) здійснюється під посиленням впливом процесів зближення обох правових систем. Континентальне право виявляє готовність визнати судовий прецедент як джерело права, але пріоритет залишається за законом [175, с.482]. У зв'язку з чим виникає припущення, що принципи кримінального процесу можуть бути закріплені не лише в нормі права. Особливу вагомість у такому разі мають питання, що стосуються джерел права, їх класифікації й системно-ієрархічної побудови. Як справедливо зазначає О.М. Дроздов, під джерелами кримінально-процесуального права України слід розуміти форми закріплення норм, що регулюють кримінально-процесуальні та організаційно-процесуальні відносини, які виражені в Конституції, міжнародних актах, згоду на

обов'язковість яких надано Верховною Радою України, законах, рішеннях Конституційного Суду України, Європейського суду з прав людини, постановах Пленуму Верховного Суду України та відомчих нормативних актах [99, с.29].

Підкреслимо необхідність перегляду колишніх поглядів, щодо несумісності систем континентального і загального права. Процеси зближення цих систем обов'язково торкаються сфери джерел кримінально-процесуального права. Особлива увага приділяється аналізу ролі і місця рішень вищих загальнодержавних судів [72, с.144]. Ю.М. Грошевой, відносячи постанови Пленуму Верховного Суду України до джерел кримінально-процесуального права, зазначає, що вони роз'яснюють зміст окремих кримінально-процесуальних норм і порядок застосування тих або інших положень КПК [62, с.43]. Тому можна зробити висновок про поліномативне регулювання кримінально-процесуальних відносин.

Для захисту основних прав і законних інтересів громадян при злочинному правопорушенні основою нової концепції взаємовідносин у кримінальному процесі повинні стати положення Конституції України про визнання найвищою цінністю людини, її прав та свобод відповідно до загальноправових принципів і норм міжнародного права [315, с.12]. Кримінально-процесуальне законодавство надає органам, які ведуть процес владні повноваження, реалізація яких завжди певною мірою обмежує або зачіпає найбільш значущі конституційні права і свободи людини, яка потрапляє у сферу його діяльності [34, с.43]. Виникає необхідність установлення максимально збалансованого поєднання гарантій прав індивіда в кримінальному процесі з гарантіями виконання обов'язків державними органами, які здійснюють боротьбу зі злочинністю. Має бути дотриманий принцип пропорційності: врахування як суспільних інтересів, так і інтересів людини [356, с.362]. О.В. Капліна справедливо зазначає, що забезпечення прав і законних інтересів особи в кримінальному судочинстві істотно зумовлюється інтеграцією правової системи нашої держави до системи основних цінностей, закріплених міжнародно-правовими актами про захист прав людини. Інкорпорація закладених у них принципів і стандартів у національне законодавство потребує не лише теоретичного осмислення, а й відповідної реалізації в правозастосовчій практиці

[118, с.127]. Назріла потреба вивести судову систему держави на рівень європейських стандартів, для чого важливим є встановлення ролі практики міжнародних механізмів, зокрема Європейського суду з прав людини на формування змісту принципів кримінального процесу України. Висловлюється думка, що в Україні створено нову правову ситуацію щодо захисту прав людини, оскільки перед правниками постає вимога не відступати від неї, спиратися у своїх рішеннях на практику Європейського суду щодо розгляду справ про порушення цих прав [288, с.109; 308, с.67].

Як складний правозахисний механізм, Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод включає не тільки власні конвенційні норми, а й рішення Суду з прав людини, тобто його прецедентну практику, в якій останній не тільки вирішує конкретні питання щодо розглядуваної скарги, а й тлумачить окремі конвенційні положення та формулює певні критерії, яким має відповідати національне законодавство, з тим, щоб уникнути державою порушення норм Конвенції. У Конституції України отримали закріплення багато принципів і норм Конвенції, як-то: принцип особистої недоторканності (ст.5); право на судовий захист прав і свобод (п.1 ст.6); принцип гласного судового розгляду (п.1 ст.6); презумпція невинуватості та ін. (п.2 ст.6) [139, с.221-243].

Ратифікація Україною Конвенції поставила перед кримінально-процесуальною теорією низку проблем, пов'язаних з розробкою нового КПК, який повною мірою відповідав би міжнародним стандартам захисту прав та основних свобод людини і громадянина у сфері кримінально-процесуальної діяльності. Слід погодитися з думкою Ю.М. Грошевого, що правова система України опинилася недостатньо підготовленою до нових умов життя. Включивши принципи й норми міжнародного права, що стосуються захисту прав і свобод особистості в правову систему країни, Конституція не визначила достатньо чітко їх місця в цій системі [64, с.20].

Рішення Суду, які приймаються стосовно України є обов'язковими для виконання. У випадку, якщо він дійшов висновку, що певні положення кримінально-процесуального законодавства суперечать нормам Конвенції, суди до внесення відповідних змін у кримінально-процесуальне законодавство України в аналогічних ситуаціях повинні керуватися даним рішенням Суду

[101, с.197]. Головна й визначальна вагомість цих вказівок для судів виявляється в тому, що, якщо нижчестоящий суд відійде від них і винесе інше рішення у справі, то в кінцевому рахунку Суд забезпечить реалізацію своєї позиції. Закріплення нових норм, так і конкретизація існуючих у новому КПК України неможливі без детального аналізу окремих положень рішень Суду. Це стосується перш за все норм, які закріплюють принципи кримінального процесу [35, с.42].

Особливу увагу Суд приділяє проблемам забезпечення законності втручання держави в особисте життя людини, обмеження її недоторканості, права на справедливий судовий розгляд справи незалежним і неупередженим судом. Наприклад, «справа Салов проти України» дає змогу глибше зрозуміти зміст принципів верховенства права та презумпції невинуватості. Суд зазначає, що право на справедливий судовий розгляд, передбачене п. 1 ст. 6 Конвенції, вимагає дотримання принципу верховенства права [267, с.23]. Одним з основоположних аспектів цього принципу є забезпечення правової визначеності, згідно з чим судові рішення, яке стало остаточним, не може зазнавати сумніву. У «справі Мельник проти України» Суд одногосно постановив, що було допущено порушення ст. 3 Конвенції «заборона нелюдського чи такого, що принижує гідність, поводження» [266, с.234].

Рішення Суду слід визнати джерелом кримінально-процесуального права України, адже викладена в них позиція щодо інтерпретації тих чи інших положень наведеної Конвенції до конкретної справи за своєю правовою природою є судовими прецедентами і повинні бути враховані судом при мотивуванні того або іншого процесуального рішення. Суд розглядає справи щодо порушення прав людини, які закріплені у Конвенції, положення якої є джерелом формування кримінально-процесуального законодавства України, де обов'язково повинні бути закріплені принципи процесу та відповідати вимогам даного міжнародного акту. 23 лютого 2006р. прийнято Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини», де зазначається, що суди застосовують при розгляді справи Конвенцію та практику Суду як джерело права [237 с.18]. З огляду на вищезазначене можемо зробити висновок, що практика Суду безпосередньо

впливає на національне законодавство України, а відповідно і на формування принципів кримінального процесу, головною властивістю яких залишається нормативність.

Р. Дворкін справедливо називає принципом стандарт, якого слід дотримуватися не тому, що він сприяє зміні або збереженню економічної, політичної чи соціальної ситуації, а тому, що він виражає деякі моральні вимоги, як-то вимоги справедливості, чесності» [89, с.80]. Ми приєднуємося до думки В.О. Коновалової, яка вважає, що вимоги закону та моралі настільки близькі, що не рідко визначити різницю між ними дуже складно. Приміром, незаконні методи ведіння слідства або судового розгляду – це найчастіше порушення моральних вимог [141, с.34]. А.Л. Ривлін підкреслював, що норми права – це завжди норми моралі, що виявляється й у тому випадку, коли в них виражаються правові принципи, зокрема, принципи кримінального судочинства [263, с.111]. Право має моральну основу, певну етичну спрямованість, тому для точного дотримання та виконання законів необхідно правильно розуміти та реалізовувати їх моральний зміст. Взаємодія правових і моральних норм – це трансформація моральних обов'язків в правові [278, с.18].

Мораль (лат. *moralis* – моральний, від *mores* – звичай, поведінка) – духовність, форма суспільної свідомості; один зі способів регулювання поведінки людини у суспільстві [45, с.485]. Мораль – це система життєвих принципів, поглядів, суджень, оцінки людей, а також відповідних їм норм поведінки, що відображають погляди, які склалися в суспільстві, про добро і зло, борг, справедливість, гідність і безчестя, про те, що схвалюється, а що відкидається суспільством [108, с.164]. Правові норми виражають моральну сторону розвитку суспільства, проте норми моралі не завжди являється нормами права, оскільки моральність, переважно, закріплюється у свідомості індивіда й лише частково отримує нормативне закріплення. Як слушно зазначає Ю.М. Грошевой, мораль – це форма суспільної свідомості. Базовою категорією моралі є справедливість, що характеризує становище, яке повинно розглядатися як належне, відповідаюче певному розумінню сутності людини та її прав. Учений визначає певний механізм моральних основ судової діяльності, а саме: гуманізм та системність законодавства; доступ-

ність правосуддя та свобода оскарження до суду неправомірних актів, які обмежують права і свободи громадян; нормативне забезпечення рівності громадян перед законом і судом; змагальність і гласність судових процедур; незалежність суддів [65, с.18]. Дійсно, на даний момент розвитку національного кримінального процесу людина, її інтереси ставляться державою на перше місце. Це положення має бути чітко відображено саме у принципах, які є керівними положеннями, що відображають спрямованість всієї кримінально-процесуальної діяльності. Такий напрям є, безперечно, проявом моралі, що отримує своє віддзеркалення у принципах кримінального процесу. Але для того, щоб отримати реалізацію в житті, основи моралі мають міститися у нормах права. У зв'язку з цим назріла нагальна потреба у збагаченні морального змісту принципів, закріплених в кримінально-процесуальному законі. Вважаємо, що моральність є однією з найважливіших властивостей принципів кримінального процесу. Доцільним було б, з нашого погляду, розширити перелік статей КПК України, які містили б загальноправові принципи, чим підкреслювалося б посилене ставлення держави до захисту прав і свобод людини. Це передусім стосується принципу справедливості, зміст якого нами буде розглянуто далі. Зазначимо при цьому, що ст. 12 КПК Республіки Беларусь ст. 10 КПК Республіки Молдова та ст. 10 проекту КПК України від 23. 05. 2007 р. № 3456-д закріплюють принцип поваги до честі та гідності особи [253, с.5; 311, с.5; 324, с.4]. Конституція України у ст. 28 проголошує право кожного на повагу його гідності. Зміст цього положення означає, що ніхто не може зазнавати катування, жорстокого, нелюдського, або принижуючого його гідність, поводження чи покарання. Право на повагу до честі та гідності – критерій ставлення держави до людини як до найвищої соціальної цінності. Проте, на нашу думку, дане положення складає зміст принципу гуманізму, який детальніше розглядатиметься у наступних підрозділах.

Не слід недооцінювати і значення принципів кримінального процесу, оскільки недоліки правосуддя найбільш виявляються саме там, де порушуються принципи. Від того, на яких принципах засновано правовий порядок, можна значною мірою судити про характер самої держави (демократична, тоталітарна тощо) [307,

с.39]. Роль принципів у праві обумовлюється тим, що вони: а) мають властивість вищої імперативності, універсальності, їм притаманні стійкість і стабільність протягом невизначено тривалого часу; б) спрямовують розвиток і функціонування всієї правової системи; в) зумовлюють напрями правотворчої, правозастосовної діяльності; г) сприяють подоланню прогалин у праві; д) забезпечують підвищення рівня правосвідомості у суспільстві; ж) виступають найважливішим критерієм законності дій громадян, посадових осіб та інших суб'єктів права [106, с.198].

Виражені у праві принципи стають основою правосвідомості, внутрішнім регулятором поведінки людей. Кримінально-процесуальна діяльність – важлива ланка в забезпеченні законності й правопорядку в правовій державі. Досліджувані принципи, як основоположні засади розслідування злочинів і відправлення правосуддя в кримінальних справах, відбивають суспільні уявлення про те, яким повинно бути кримінальне провадження в цілому [210, с.144]. Концентроване вираження вимог суспільної моралі, що відповідає певному періоду розвитку держави, міститься саме у принципах – приписах вищого ступеня соціальної орієнтації суспільства. Правова держава для виконання своєї основної функції – захисту й охорони прав та свобод громадян – має бути забезпечена системою процедур, механізмів, що гарантують суб'єктивні права на підставі об'єктивного, заснованого на праві порядку державної діяльності [85, с.38]. Принципи вносять однаковість у всю систему юридичних норм і забезпечують єдність правового регулювання суспільних відносин.

Принципи кримінального процесу у своїй сукупності визначають демократичну сутність, природу кримінального судочинства, лежать в основі всієї системи кримінально-процесуальних норм, забезпечуючих успішне здійснення завдань процесу. Будучи загальними, ці початкові положення не тільки визначають побудову всього процесу, форму та зміст його стадій, а й служать найважливішим орієнтиром подальшого реформування кримінально-процесуального законодавства. Значення розглядуваних принципів полягає ще й у тому, що вони: а) служать гарантіями правосуддя, забезпечення прав і свобод людини, законних інтересів фізичних і юридичних осіб; б) дають юридичну базу для тлумачення кон-

кретних кримінально-процесуальних норм та вирішення спірних питань; в) синхронізують всю систему процесуальних норм і забезпечують узгодженість кримінально-процесуальних інститутів та єдність процесуальної форми; г) служать основою й вихідним положенням для вдосконалення окремих кримінально-процесуальних інститутів і правових норм, розвитку процесуальної форми й процесуальних гарантій правосуддя.

З урахуванням вищезазначеного можемо зробити висновок, що до критеріїв визначення правової природи принципів кримінального процесу слід віднести положення й вимоги, які: 1) найбільш загально фіксують об'єктивні закономірності суспільного життя, мають фундаментальне значення для кримінального процесу; 2) становлять провідну ланку всієї системи кримінально-процесуальних гарантій та спрямовані на реальне забезпечення прав і свобод людини; 3) дійсно пов'язані з державною політикою у сфері кримінального судочинства з урахуванням положень міжнародних актів з прав людини; 4) є рівновеликими, єдиними, складають певну ієрархію, діють у межах цілісної системи, де порушення одного принципу тягне за собою порушення інших; 5) мають обов'язковий характер переважно для діяльності суб'єктів, які здійснюють провадження у кримінальній справі; 6) визначають побудову процесуальних форм, стадій та інститутів кримінального процесу, тобто характеризують його тип; 7) спрямовують діяльність на досягнення завдань, поставлених державою перед кримінальним судочинством; 8) закріплені у нормах права, мають значення норм найвищої юридичної сили і прямої дії; 9) безпосередньо виражені у конкретних правових нормах або впливають з низки процесуальних норм; 10) обов'язково виявляються в кожній кримінальній справі, діють у всіх стадіях кримінального процесу, але різною мірою; 11) реалізуються у кримінально-процесуальних правовідносинах; 12) виступають нормами права, що виражають, реалізують в собі основи моральності.

З огляду на важливість принципів для належного функціонування кримінально-процесуальної діяльності, доцільно, на наш погляд, було б внести до КПК України визначення принципів кримінально-процесуальної діяльності в наступній редакції: «Принципи кримінального процесу – це зафіксовані у конституційних, між-

народних, кримінально-процесуальних нормах імперативні вимоги, які лежать в основі всієї системи норм кримінально-процесуального законодавства, виражають сутність, завдання, побудову та напрями подальшого розвитку кримінального процесу як особливої системи державної діяльності».

Окрема глава у першому розділі КПК України повинна містити зведений перелік не засад, а принципів кримінального процесу. Адже загальноприйнятий у всьому світі термін «принцип» означає вихідне положення будь-якої теорії, світогляду, науки, організації роботи, в той час, як категорія «засади» судочинства міститься в багатьох інших главах КПК України та в окремих його статтях.

1.2. Система принципів кримінального процесу та її елементи

Із позиції теорії систем право – відкрита, незавершена (динамічна) система, якій властива деяка стабільність її елементів. Остання багато в чому зумовлюється наявністю принципів, внутрішньо-оправова функція яких полягає у встановленні всіх її компонентів, внесенні одноманіття у всю систему правової надбудови держави. Без єдиних принципів, що пронизують усе право в цілому, важко вести мову про єдину систему права і взаємовідповідність окремих її частин [205, с.40].

Система (від греч. system – ціле, складеність частин) – сукупність елементів, що знаходяться у взаємовідносинах і взаємозв'язках, які створюють відповідну цілісність і єдність [295, с.835]. З точки зору філософії, категорія система – це ціле, створене з певних частин, які існують у взаємозв'язку [108, с.210]. У 60-70-ті роки ХХ ст. з'являються перші фундаментальні дослідження проблем системи права. Перший етап розробки категорії «система» пов'язано з роботами античних філософів, які тлумачили її як упорядкованість і цілісність буття. За Кантом, систему слід визнавати як ціле, що домінує над його частинами [117, с.382]. Термін «система» став активно використовуватися вченими лише з 1940 р. Концепція систем Людвіга фон Берталанфі вивела системний підхід у ранг ключового наукового поняття. Учений зазначає, що системність

– це діелектричний синтез множини і єдності, а система – множинність, для якої притаманна єдність, або єдність, звернена у множинність» [33, с.67]. До ознак системності відносять: неаддитивність (принципова незвідність властивостей системи до суми властивостей складових її складників); залежність кожного елемента системи від його місця, функцій усередині цілого; структурованість (система може бути описана тільки через її структуру); взаємозалежність системи і середовища, в якому вона відіграє провідну роль; ієрархічність, яка припускає, що кожна система є підсистемою і складається з підсистем [306, с.51]. З точки зору В.Д. Сорокіна, система поєднує взаємодіючі елементи, які надають їй необхідних рис цілісності, в іншому разі об'єкт виступає неорганізованою сукупністю [297, с.182].

На суб'єктивну природу системи права вказував ще Г.В.Ф. Гегель: «...Право повинно бути знаним в думці, воно має бути системою всередині себе самого, і лише як таке воно може мати силу в освічених народів». На його думку, система права – це царство здійсненої волі, світ духу, породжений ним самим як певна друга природа [49, с.67]. Як зазначає С.А. Комаров, під системою розуміють складно організоване ціле, що включає елементи, поєднані різними зв'язками і взаємовідносинами [135, с.232]. З погляду В.М. Садовського, взаємодія між елементами системи повинна відповідати вимозі їх сумісності [279, с.43]. Д.А. Керімов системністю права називає об'єктивне поєднання за змістовними ознаками певних правових частин у структурно впорядковану цілісну єдність, що має відносну самостійність та стійкість функціонування. Він вважає, що трактування цього поняття має включати такий набір характеристик, який давав би можливість орієнтувати будь-яке системне дослідження на: а) встановлення складників системної цілісності; б) виявлення специфічних якостей кожної з частин; в) аналітичне вивчення зв'язків та відносин частин між собою; г) узагальнення частин та їх якісну визначеність і взаємодію, що розкриває властивості системи як єдиного цілого; д) пізнання призначення та ефективності дії системи (і кожної її частини) на сферу та зворотної дії сфери на систему [128, с.251].

У юридичній доктрині питання, що стосуються системи принципів кримінального процесу вирішується по-різному. Так,

А.Л. Ривлін вважав, що ця система конструюється відповідно до таких елементів, як-то: а) суд – єдиний орган здійснення правосуддя; б) зміст правосуддя – безпосередня діяльність суду по виконанню покладених на правосуддя завдань; в) особлива процесуальна форма, в якій ця діяльність здійснюється» [264, с.34]. М.П. Давидов систему принципів тлумачить як їх сукупність і порядок розташування [85 с.38]. Такий підхід до визначення цього поняття вбачається спрощеним. Переконливіше обстоює свою позицію Т.М. Добровольська, вказуючи, що система принципів процесу є не випадковою сумою довільно взятих і згрупованих положень. Це пронизана єдністю цілей і завдань сукупність самостійних за змістом, але взаємозв'язаних і об'єктивно зумовлених положень, створюючих саме в цій сукупності якісний засіб [95, с.34].

Система принципів кримінального процесу, як влучно відзначив Р.Х. Якупов, повинна будуватися на підставі певних вимог – адекватності, цілісності, повноти, несуперечливості і незалежності [368, с.54]. Вважаємо за необхідне їх детальніше розглянути. Адекватність має передбачати такий рівень узагальнення принципів, який дозволить відобразити якісно визначені властивості досліджуваного об'єкта. Занадто високий рівень призведе до втрати можливості адекватно відобразити необхідні суттєві риси об'єкта. Недостатній рівень узагальнення неминуче викличе розподіл принципів на положення, які не мають ознак, притаманних принципу.

Система – це в першу чергу цілісність, яка полягає в тому, що об'єднання її складників є обов'язковим. Це зумовлюється єдністю їх завдань, органічним зв'язком і взаємодією в процесі функціонування. Незважаючи на те, що частини створюють ціле, саме ціле, об'єднуючи свої частини, визначає їх сукупність, зміст і форму, функціональне призначення й роль у складі цілісної системи, форми та способи їх взаємодії. Кримінальний процес протікає в часі й просторі. Це система стадій, які послідовно змінюють одна одну й мають відповідне коло завдань, суб'єктів, які беруть у ньому участь. Із філософського погляду елементи досліджуваної стадії – це різноманітні причинно-наслідкові зв'язки, що зумовлюють особливості прояву загальних закономірностей щодо даної системи параметрів [87, с.142]. Система принципів кримінального про-

цесу має властивість цілісності, проте, у кримінально-процесуальній літературі існує думка, щодо можливості виділення принципів окремих стадій процесу [81, с.30; 111, с.4; 326, с.108]. Наприклад, В.С. Зеленецький зазначає, що самостійними принципами дослідного кримінального процесу (тобто стадії порушення кримінальної справи) є принципи (а) обов'язковості прийому, реєстрації, перевірки та вирішення заяв, повідомлень та іншої інформації про злочин; (б) принцип достатньої активності державних органів при прийомі, реєстрації, перевірці та вирішенні заяв, повідомлень та іншої інформації про злочин [111, с.4-11]. Як вбачається, ці положення – ні що інше, як прояв принципу публічності. Не всі принципи судочинства знаходять свій прояв у всіх стадіях однаково. Приміром, принцип забезпечення підозрюваному, обвинуваченому, підсудному та засудженому права на захист має діяти в кожній стадії кримінального процесу з початку й до кінця. У той же час гласність судового розгляду в стадіях досудових виявляється значено меншою мірою, ніж при судовому розгляді. Але те, що окремі правники розглядають як самостійні принципи тих або інших стадій та інститутів, при уважному вивченні являється не чим іншим, як конкретним проявом процесуальних принципів, вираженням їх вимог щодо відповідних стадій та інститутів кримінально-процесуального права. Саме тому слід погодитися з думкою С.А. Альперта, що немає й не може бути самостійних принципів, притаманних тій чи іншій стадії [19, с.67]. Цілісність системи кримінального судочинства, тісний зв'язок усіх його стадій забезпечується передусім тим, що в їх основі лежать загальні принципи процесу. Це, зрозуміло, не виключає того, що вони отримують в кожній стадії своєрідне вираження, яке визначається її завданнями й умовами. Для досліджуваної системи принципів характерна така властивість, як цілісність, тобто єдність її елементів, принципів, а це є можливим лише за умови загальності останніх.

Цілісність системи є наслідком її повноти. Повною можна визнати тільки таку систему принципів, яка через відповідні правові категорії достатньою мірою відбиває природу кримінального процесу. Повною вона буде лише в тому випадку, якщо принципи, що її складають, забезпечать необхідні умови та юридичні гарантії досягнення кінцевої мети процесу [368, с.58]. Повнота системи по-

винна забезпечити наявність у ній такої кількості принципів, яка дозволить логічно пояснити правомірність знаходження в даній галузі права будь-якої процесуальної норми.

Несуперечливість системи означає відсутність у ній взаємо-виключаючих принципів. Незалежність припускає наявність у кожного складуючого систему принципу власного, відносно автономного змісту. Принципи процесу не з'являються, не зникають і не змінюють свого змісту залежно від суб'єктивного бажання окремих осіб. Зміст, співвідношення і зв'язок принципів між собою об'єктивно зумовлені. Це в свою чергу свідчить про те, що система принципів – це сукупність самостійних за своїм змістом, але взаємопов'язаних та об'єктивно обумовлених положень, утворюючих саме в цій сукупності ту якісну єдність, яка забезпечує стійкість системи.

Аналіз юридичної літератури, чинного законодавства, практики його застосування дає можливість дійти висновку, що всі принципи кримінального процесу тісно взаємопов'язані, становлять цілісну систему, де порушення будь-якого з них впливає на ступінь функціонування інших принципів, на можливість досягнення завдань кримінального судочинства. Послідовна реалізація будь-якого з принципів передбачає й найсуворіше дотримання всіх інших. Як уже зазначалося, саме тому, що досліджувані принципи становлять певну систему, вони є рівновеликими і єдиними, адже будь-яка система – це перш за все сукупність елементів, які існують у єдності і взаємозв'язку, де недотримання одного принципу, безумовно, тягне за собою порушення інших. Отже, ми стикаємося з такою ознакою системи принципів кримінального процесу як взаємозв'язок, яка полягає у тому, що всі принципи не можуть діяти окремо, а, відповідно, діють у системі, де досягнення кінцевої мети процесу можливе лише за умови належного дотримання всієї системи принципів. Якщо ж такого зв'язку не існує, а принципи не витікають один з одного, то не можна говорити про процес, як про єдине ціле. У даному разі не йдеться про те, що зміст одного принципу має зводитися до змісту будь-якого іншого. Навпаки, кожному принципу належить своє власне змістовне наповнення, яке відбиває типологію й завдання процесу, які єдині для всіх принципів. Саме в цьому й полягає їх взаємозв'язок. Дана властивість при-

нципів кримінального судочинства впливає з вихідних положень законів діалектики: всі явища, які складають об'єктивну дійсність, знаходяться у взаємозв'язку і взаємозалежності; виникнення, зміна, розвиток будь-яких явищ і матеріальних систем неможливі в ізольованому, відокремленому стані [332, с.8]. Та чи інша множинність об'єктів може бути визнана системою лише за наявності системоутворюючих зв'язків. Одночасно слід мати на увазі, що всі питання структури системи, згідно із зауваженням Ю.М. Грошевого, повинні досліджуватись у їх нерозривному зв'язку з самим об'єктом, оскільки окремо від змісту принципів структура нездатна в повній мірі охарактеризувати зміст цієї системи [62, с.73].

Вважаємо, що *взаємозв'язок системи принципів має визначатися певними критеріями*. Першим є завдання кримінального процесу як уявлення про стан, до якого прагне ця система й заради чого існує. Якщо виходити з того, що принципи – вихідні, основні положення процесу, то цілком очевидно, що ці властивості є характерними не тільки для всієї системи, а й для кожного її складника – принципу. Тільки система принципів може гарантувати досягнення кінцевої мети кримінального процесу. Кожен принцип останнього, що входить у систему, знаходиться у взаємозв'язку, взаємозалежності і взаємозумовленості з іншими, доповнюючи один одного. Із цього випливає, що лише дотримання всіх утворюючих систему принципів, може забезпечити досягнення завдань кримінального судочинства.

Другим критерієм взаємозв'язку системи принципів є *тип процесу*, оскільки принципи кримінального судочинства – це керівні положення, які визначають побудову всіх його стадій, форм та інститутів і забезпечують реалізацію його призначення. Саме принципи пронизують весь процес і визначають його тип, контролюють його інститути. Тому порушення принципів завжди викликає невідповідність принципів типологічним основам, бо діючи лише у взаємозв'язку, вони забезпечують дотримання типу кримінального процесу. Саме у їх взаємозв'язку система визначає структуру кримінального процесу, зміст механізму процесуальної діяльності, процесуальні гарантії захисту загальнолюдських цінностей у даній сфері.

Ми вказали, що розглядувані принципи, які діють лише в системі, обов'язково мають існувати у взаємозв'язку, що забезпе-

чується завданнями й типом кримінального процесу. Проте, як вбачається, такий зв'язок повинен мати певну мету. Вважаємо, що таким постулатом є законність. У сучасній науці існує багато підходів до тлумачення поняття «законність». Її розуміють і як соціальний феномен, елемент надбудови, і як політичне та правове явище, як правовий режим, метод державного регулювання. За висловом О.М. Колодія й В.В. Копейчикова – це одна з основних засад діяльності державних органів, громадських організацій і посадових осіб [144, с.52]. М.С. Строгович справедливо вважав, що законність не є принципом кримінального процесу, а виступає універсальним правовим положенням, яке діє у всіх галузях права [154, с.49]. Обгрунтуємо детальніше цю позицію.

Кримінальний процес невід'ємний від законності. Їх взаємозв'язок виявляється в тому, що процес, захищаючи від злочинних посягань суспільний і державний лад, права й законні інтереси громадян, установ, підприємств, організацій; здійснюючи швидке й повне розкриття злочинів, викриття винних і справедливе їх покарання; виховуючи громадян в дусі неухильного додержання законів, є однією з найважливіших гарантій законності [322, с.114]. КПК й Конституція України проголошують законність обов'язковою вимогою, що пред'являється законом до дій і рішень посадових осіб, суб'єктів кримінального процесу, які мають відповідати вимогам, що пред'являються до них Основним Законом. Вимога законності зобов'язує суд, прокурора, слідчого, особу, яка провадить дізнання: а) безумовно дотримуватись встановленого законом порядку провадження на всіх стадіях процесу; б) здійснювати процесуальні дії на законних підставах і в передбачених законом процесуальних формах; в) приймати рішення у відповідності до норм матеріального і процесуального права; г) не відступати від вимог закону при застосуванні до осіб засобів процесуального примусу; д) суворо дотримуватись правил збирання та закріплення доказів, оскільки при відправленні правосуддя не допускається використання доказів, отриманих з порушенням вимог закону. Пленум Верховного Суду в постанові «Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя» від 1 листопада 1996 р., № 9 роз'яснив судам: оскільки Конституція має найвищу юридичну силу, а її норми є нормами прямої дії, суди при розгляді

конкретних справ мають оцінювати зміст будь-якого закону чи іншого нормативно-правового акта з точки зору його відповідності Конституції й у всіх випадках застосовувати її як акт прямої дії. Судові рішення повинні ґрунтуватися на Основному Законі, а також на відповідному їй чинному законодавстві (п.10) [234, с.30]. Дане положення закріплюється і у постанові «Про виконання судами України законодавства і постанов Пленуму Верховного Суду України з питань судового розгляду кримінальних справ і постановлення вироку» від 29 червня 1990 р. № 5 (п.1) [232, с.348].

Нарешті, недотримання вимог законності, безумовно, тягне за собою порушення принципів кримінального процесу, а відхилення від вимог будь-якого з них призводить до порушення законності. У зв'язку із цим деякі правознавці називають принцип законності «принципом принципів» [339, с.28; 352, с.67]. На нашу думку, *правильнішим було б визначити законність як інтегративну якість системи принципів кримінального процесу, яка забезпечується в результаті взаємозв'язку останніх, оскільки пронизує всю кримінально-процесуальну діяльність і знаходить віддзеркалення в змісті кожного принципу*. Порушення принципів кримінального процесу в ході розслідування та судового розгляду кримінальної справи призводить до порушення інших правових норм, а, значить, вимог законності. Це дозволяє стверджувати, що будь-який відхід від цих принципів є досить суттєвим і повинен тягти за собою зміну або скасування рішення суду. Таке їх порушення, безперечно, є й порушенням норм кримінально-процесуального законодавства, і, навпаки, недотримання останніх при розгляді справи тягне порушення принципів, передбачених КПК і Конституцією України. Тому підстави для зміни або скасування рішення суду, передбачені ст. 367 КПК, мають застосовуватися й при порушенні принципів кримінально-процесуального права. Тому вважаємо за доцільне доповнити ст. 367 КПК наступним пунктом: б) «порушення принципів кримінального процесу».

Таким чином, можна стверджувати, що *система кримінально-процесуальних принципів – це сукупність імперативних вимог, які взаємопов'язані між собою та створюють цілісну єдність, що має інтегративну якість – законність кримінально-процесуального провадження*.

Система принципів кримінального процесу є *ієрархічною* та припускає, що кожна система є підсистемою і складається з підсистем. Це не вказує на вищу юридичну силу одних принципів і на нижчу інших. Усі основоположні вимоги є рівновеликими, єдиними, існують у взаємозв'язку в рамках цілісної системи. Однак певні принципи, будучи відбиттям загальної спрямованості функціонування всього кримінального процесу, формують підсистему принципів, які відображають цей напрям конкретніше. На даний момент розвитку кримінально-процесуальної діяльності передбачається посилення захисту прав і свобод людини, як найвищої цінності. Проте одним з головних завдань кримінального процесу залишається захист інтересів суспільства в цілому, шляхом встановлення об'єктивної істини у справі. Ці особливості, безперечно, втілюють принципи процесу, які є відображенням змішаного типу. Тому, вважаємо, що в межах єдиної системи принципів кримінального процесу слід виділити 2 підсистеми:

- *підсистема принципів, яка відображає розшуковий тип кримінального процесу*. Вона спрямовує кримінально-процесуальну діяльність на встановлення об'єктивної істини у справі та захист інтересів не лише окремої особи, а й суспільства в цілому. Дана підсистема визначає їх процесуальне становище, яке дає можливість досягнути зазначеної мети. Її складають наступні принципи: справедливість, публічність; всебічність, повнота та об'єктивність дослідження обставин справи; безпосередність; національна мова судочинства, усність, особиста недоторканність, здійснення правосуддя тільки судом та незалежність суддів і підкорення їх тільки закону;

- *підсистема принципів, яка відображає змагальний тип кримінального процесу*. Певна сукупність принципів спрямовує кримінально-процесуальну діяльність в першу чергу на забезпечення належної реалізації й захисту прав та інтересів кожної особи, яка приймає участь у процесі кримінального провадження. Дану підсистему становлять такі принципи: охорона прав і свобод людини і громадянина; рівність громадян перед законом і судом; здійснення правосуддя тільки судом; незалежність суддів і підкорення їх тільки закону; гуманізм; справедливість; особиста недоторканність, національна мова судочинства; презумпція невинуватості;

диспозитивність; забезпечення підозрюваному, обвинуваченому, підсудному, засудженому чи виправданому права на захист і гласність процесу.

Проте хотілося б зазначити, що існують принципи, які неможливо віднести лише до однієї з вищезазначених підсистем. Це такі принципи як: справедливість, незалежність суддів і підкорення їх тільки закону, здійснення правосуддя тільки судом; особиста недоторканність, національна мова судочинства та гласність. Ці принципи являються загальними для 2-х підсистем, оскільки одночасно спрямовують кримінально-процесуальну діяльність на забезпечення як приватних, так і публічних інтересів. Тому не можуть бути категорично віднесені лише до однієї з підсистем.

Виділення у межах єдиної системи 2-х підсистем ні в якому разі не порушує її цілісність. Всі принципи кримінального процесу діють у відносинах доповнюваності та взаємозв'язку. Однак спрямовують кримінально-процесуальну діяльність на досягнення її завдань: захист прав і свобод кожної особи, яка залучається до сфери кримінального процесу; забезпечення інтересів всього суспільства, шляхом встановлення об'єктивної істини у справі. У процесі кримінального провадження кожен окремий принцип переважно спрямований на досягнення одного або двох одночасно вищезазначених завдань. Саме це спонукало нас виділити дані підсистеми.

Спірним у науці кримінального процесу є питання про коло принципів, які складають цілісну систему. Йдеться про ситуації, коли одними правниками деякі правові вимоги визнаються самостійними принципами, а іншими вони об'єднуються в єдиний принцип більш загального характеру. Різна кількість принципів викликана неприпустимим змішуванням таких понять, як принципи, функції й інститути. Так, В.Т. Маляренко вирізняє такий принцип кримінального процесу, як підтримання державного обвинувачення в суді прокурором [173, с.68]. Цей принцип відображено й у п. 16 ст. 7 проекту КПК України №. 3456-д та у п.16 ст. 7 проекту КПК України № 1233 [253, с.5; 255, с.9]. З нашого погляду, це положення є однією з функцій прокурора при здійсненні ним кримінально-процесуальної діяльності, під якими слід розуміти виражені в законі основні напрями останньої, що здійснюються самостійни-

ми суб'єктами, яким для досягнення відповідних завдань надано широкі права на активну участь у кримінальному судочинстві [16, с.8]. У кримінальному процесі є 3 основні функції: обвинувачення; захист; вирішення справи по суті (правосуддя) [207, с.75]. Основним видом обвинувачення в кримінальному провадженні є державне, що пояснюється провідною роллю відповідних органів держави в боротьбі зі злочинами та в їх попередженні. Тому дане положення не може вважатися його принципом.

Деякі науковці виділяють в системі принципів кримінального процесу принцип об'єктивної істини [17, с.44; 95, с.128; 199, с.73]. Це положення отримало закріплення й у п. 11 ст. 7 проекту КПК України, № 3456-д [253, с.5]. Встановлення об'єктивної істини тлумачиться як адекватне відбиття об'єкта у свідомості суб'єкта пізнання [87, с.226]. Дехто з процесуалістів вважають, що дане положення є принципом і завданням кримінального процесу одночасно [154, с.76]. На наш погляд, встановлення об'єктивної істини – це завдання кримінального процесу України.

Я.О. Мотовіловкер вважає, що принцип всебічного, повного й об'єктивного дослідження справи і об'єктивна істина – поняття однозначні [202, с.25]. Встановлення істини, безумовно, є завданням кримінального процесу. Але спроби відокремити необхідність встановити істину від вимоги всебічного, повного й об'єктивного дослідження обставин справи не можна визнати справедливим, бо, як уже зазначалося, принципи кримінального процесу – це вимоги, спрямовуючі кримінально-процесуальну діяльність на досягнення завдань, поставлених державою перед кримінальним судочинством. Крім цього, ст. 16 проекту КПК №1233 закріплює принцип встановлення обставин справи, як обов'язок органів, які ведуть процес всебічно, повно й об'єктивно дослідити всі обставини справи [255, с.12]. На нашу думку, таке тлумачення даної вимоги не віддзеркалює її зміст. Правильніше все ж таки використовувати термін всебічного, повного та об'єктивного дослідження обставин справи. Пункт 20 ст. 7 цього проекту передбачає принцип об'єктивної оцінки доказів [255, с.9]. По-перше, закріплюючи дане положення як принцип процесу, законодавець не передбачив окремої статті, яка б розкривала його зміст. По-друге, за загальним правилом, об'єктивна оцінка доказів є одним з елементів процесу

доказування. Ось чому дане положення не може розглядатись як принцип.

За чинним законодавством і проектом КПК України диспозитивність закріплюється як принцип процесу. У правовій літературі дане положення іноді трактується як принцип, і як метод правового регулювання [50, с.128; 93, с.68; 219, с.24; 357, с.10]. Л.М. Лобойко справедливо зазначає, що впровадження в кримінально-процесуальне право положень принципу диспозитивності вимагає застосування методу правового регулювання, за допомогою якого суб'єктам кримінального процесу надавалися б можливості вільно розпоряджатися своїми правами. Таким він називає диспозитивний метод, який розцінюється з позиції правового статусу суб'єктів процесуальних правовідносин; йдеться про те, що кожний з них має свободу розумної дії, внаслідок чого має можливість здійснювати вплив на судочинство. Диспозитивність-принцип обумовлює наявність у процесуальному праві таких норм, які надають і гарантують особам, що беруть участь у справі, демократичну можливість розпоряджатися своїми правами за власним розсудом [161, с.156, 182; 162, с.63]. Автор вважає, що у кримінальному процесі існують специфічні правові відносини, регулювання яких хоча і здійснюється із застосуванням методів, що розробляються загальною теорією права, але вимагають врахування специфіки цих відносин. Він говорить про методи через які виявляється вплив держави на всіх його суб'єктів, а також одних суб'єктів на інших [161, с.32, 344].

Слід зазначити, що кримінальний процес України втілює в собі поєднання публічних та приватних засад. Тобто кримінально-процесуальна діяльність спрямована як на забезпечення інтересів всього суспільства, так і окремої особи. Тому вважаємо, що у сфері кримінального процесу слід виділити як імперативний, так і диспозитивний методи. Кримінальний процес є галуззю публічною, для якої головним методом правового регулювання є імперативний. Диспозитивність характерна головним чином для цивільного та господарського процесів. Вона розуміється як можливість суб'єктів самостійно регулювати свої відносини, діяти на власний розсуд, наприклад, вступати у правовідносини чи ні, здійснювати свої права чи утримуватись від цього. Аналіз кримінально-проце-

суального законодавства дозволяє зробити висновок, що елементи диспозитивності властиві і кримінальному процесу, не дивлячись на те, що імперативний метод для нього є домінуючим.

Будь-яка норма права завжди є владним (імперативним) приписом. Вона представляє собою певний метод впливу на відносини. Проте за своїм характером норми права можуть бути як імперативними, так і диспозитивними. В літературі, наприклад, на один рівень з регулятивною функцією права ставиться охоронна [10, с. 193]. Однак чи може дана функція мати самостійний характер, хіба регулююча дія права не включає в себе одночасно захист конкретних суспільних відносин? Охоронна функція реалізується за допомогою всіх норм права, але безпосередньо – через охоронні приписи, які діють спільно з регулятивними. Диспозитивність у кримінальному процесі передбачає, наприклад, свободу вибору ініціювання процесу (справи приватного та приватно-публічного обвинувачення). Проте з моменту виникнення даних правовідносин, вони регулюються порядком, який визначено загальнообов'язковими (імперативними) нормами закону. Звичайно, за наявності лише прав і свобод, але без обов'язків людини, без певних обмежень в правах і свободах людини нормальна життєдіяльність держави і суспільства не можлива. В розділі II Конституції України конкретизовані не тільки права і свободи людини (диспозитивність), але і їх обмеження та обов'язки (імперативність). Ці два методи споріднені між собою і не можуть існувати один незалежно від другого. Безперечно, імперативний метод правового регулювання є і залишається основним і переважаючим інші методи до того часу, доки кримінально-процесуальне право залишатиметься галуззю публічного права. У «чистому» вигляді він у кримінальному процесі не існує та існувати не може. Імперативним вимогам завжди кореспондує диспозитивність (свобода) у діяльності суб'єктів процесу. Тому ці два методи правового регулювання перебувають у відношенні взаємозв'язку, де визначальну роль відіграє імперативний метод.

Як вбачається, принципи кримінального процесу України відбивають протилежні засади – приватного і публічного. Кожен з парних принципів знаходиться у відносинах опозиції до іншого. Будучи протилежними, вони взаємно обумовлюють один одного та

забезпечують синхронний стан структури кримінального процесу. Публічність існує у діалектичній протилежності принципу диспозитивності. Так, у відповідності до принципу публічності у кожному випадку виявлення ознак злочину на органи, які ведуть процес накладається обов'язок порушити кримінальну справу. Після цього державні органи наділяються правом вибору тих процесуальних дій, які б відповідали ситуації та принципу диспозитивності. Визначення напряму процесуальної діяльності супроводжується обов'язком дотримання її порядку, визначеного КПК України. Ці положення розповсюджуються не лише на державні органи, а й на всіх суб'єктів кримінального процесу. Справи приватного та приватно-публічного обвинувачення передбачають свободу вибору ініціювання процесу. Проте після порушення кримінальної справи, кримінально-процесуальні відносини регулюються імперативними нормами закону. Вважаємо, що у кримінальному процесі принципи публічності та диспозитивності існують у взаємозв'язку та розповсюджуються на всіх суб'єктів. Кримінально-процесуальна діяльність включає в себе два напрями реалізації: по-перше, публічна засада офіційно визнана принципом публічності кримінального процесу та являється його основою, та, по-друге, приватна, яка визначається принципом диспозитивності. Тому у кримінальному процесі України слід виділяти два методи правового регулювання: імперативний і диспозитивний, яким відповідають такі принципи як публічність та диспозитивність, що втілюють у собі публічні та приватні засади.

У кримінально-процесуальній літературі дуже часто виокремлюються такі самостійні принципи, як особиста недоторканність, недоторканність особистого (приватного) життя, недоторканність житла, недоторканність засобів комунікації [48, с. 72; 95, с.61; 165, с.51; 329, с.39]. Ми приєднуємося до позиції В.І. Мариніва, що особисту недоторканність слід вважати родовим поняттям, яке містить такі види, як недоторканність особи; таємниця особистого і сімейного життя; недоторканність особистої документації; таємниця листування, телеграфних повідомлень, телефонних переговорів, комп'ютерних мереж і комунікації; недоторканність житла [179, с.71].

У правових джерелах зустрічається думка, що імунітет свідка – це новий принцип правосуддя в кримінальних справах [15,

с.109]. Це положення отримало закріплення й у п.10 ст.7 проекту КПК №1233 [255, с.9]. Дана позиція викликає серйозні заперечення. Принцип – це керівна основа, що пронизує всю процесуальну діяльність по здійсненню правосуддя, різні стадії процесу й інститути кримінально-процесуального права. Імунітет в кримінальному судочинстві можна визначити як функціональний правовий інститут, виключні норми якого передбачають звільнення певних суб'єктів від процесуальних обов'язків та особливий порядок притягнення до кримінальної відповідальності й застосування заходів процесуального примусу [15, с.111; 323, с.76]. Правило імунітету свідка є основним лише в доказовій діяльності й поширюється лише на одного суб'єкта процесу, не має властивості загальності, характерної для будь-якого принципу останнього. Як видіється, імунітет свідка варто розглядати в якості інституту кримінально-процесуального права, який розуміється як сукупність правових норм, регулюючих однорідні суспільні відносини, пов'язані між собою як самостійна відособлена група, з внутрішньою єдністю у регулюванні відповідного питання. Тієї ж позиції ми дотримуємось щодо свободи від самовикриття. Ця вимога необґрунтовано розглядається у ст.11 проекту КПК № 1230 як принцип процесу [256, с.5].

У Конституції України (п.8 ч.1 ст.129) в якості принципу судочинства закріплено правило про забезпечення апеляційного та касаційного оскарження рішення суду. Це положення отримало закріплення й у п. 23 ст. 7 проекту КПК № 1233 та у ст. 27 проекту КПК від 14. 10. 2009 р. [255, с.9; 257, с.8]. Насамперед слід указати, що законодавець не розкриває змісту цього положення. Оскарження рішень, які приймаються у процесі кримінального провадження не може розглядатися як принцип з тієї причини, що воно не визначає побудову процесу. Це правило є складником права учасника процесу оскаржити дію чи рішення посадової особи й органу держави, які ведуть процес. А реалізація цього права є не що інше, як складова частина такого елемента принципу гуманізму як доступність правосуддя, змістом якого є свобода оскарження судового рішення.

У ст. 8 проекту КПК № 0952, ст. 8 проекту КПК № 1230 та ст. 8 проекту КПК від 14. 10. 2009 р. передбачається принцип доступу

до правосуддя [254, с.4; 256, с.5; 257, с.3]. У кримінально-процесуальній доктрині також неодноразово висловлювалася думка, що дане положення є принципом [213, с.33; 374, с.6]. Слід погодитися з думкою Ю.М. Грошевого, що доступність правосуддя є основною гарантією права громадян на судовий захист [71, с.33]. Цю думку підтримує і Т.В. Корчева [148, с.10]. На нашу думку, доступність правосуддя є одним з аспектів принципу гуманізму, що більш детально розглядатиметься нами пізніше. Крім того, ст. 8 проекту КПК № 0952 передбачає: орган досудового розслідування, державний обвинувач і суд зобов'язані забезпечити особі, яка є підозрюваною, обвинуваченою реалізацію права на захист; особа, яку обвинувачують у вчиненні кримінального правопорушення або особа, яка є потерпілою від кримінального правопорушення, має право на правову допомогу, яка надається безоплатно; кожен має право на участь у розгляді в суді будь-якої інстанції питання, що стосується його прав та обов'язків; іноземці, особи без громадянства та іноземні юридичні особи користуються в Україні такими правами на судовий захист, як і громадяни та юридичні особи України [254, с.4]. Вважаємо, що дані положення є окремими проявами таких загально визнаних принципів, як забезпечення підозрюваному, обвинуваченому, підсудному права на захист та здійснення правосуддя на засадах рівності громадян перед законом і судом.

Пункт 22 ст.7 проекту КПК № 3456-д передбачає принцип обов'язковості судових рішень, що, на наш погляд, не є правильним [253, с.5]. Ю.М. Грошевой справедливо відносить обов'язковість до зовнішніх властивостей останніх, що означає обов'язок службових осіб, державних підприємств і установ, організацій, посадових осіб та громадян забезпечити безумовне й точне виконання вироку [68, с.15; 78, с.23].

Пункт 7 і 23 ст. 7 проекту КПК №1233 закріплюють як окремі принципи презумпцію невинуватості та забезпечення доведеності вини [255, с.8-9]. А ст.14 цього проекту розкриває в якості єдиного принципу зміст презумпції невинуватості та забезпечення доведеності вини [255, с.11]. Наявність такої невизначеності призведе лише до плутанини у правозастосування. Раніше ми вказали, що для системи принципів кримінального процесу характерними

є такі властивості, як несуперечливість і незалежність, що передбачають відсутність у ній виключаючих один одного принципів та вияв у кожного з них власного, відносно автономного змісту. Забезпечення доведення вини є одним зі складових презумпцій невинуватості, тому немає потреби розглядати це положення як окремий принцип.

Стаття 21 проекту КПК № 1230 і ст. 22 проекту КПК від 14. 10. 2009 р. передбачають принцип заборони двічі притягувати особу до кримінальної відповідальності. Він полягає в тому, що ніхто не може бути вдруге обвинуваченим або покараним внаслідок кримінального правопорушення, за яке особа була виправдана або засуджена на підставі вироку суду, який набрав законної сили [256, с.7; 257, с.6]. На нашу думку, вказане положення не може трактуватися як принцип кримінального процесу, оскільки воно міститься у п. 9 ст. 6 КПК України як обставина, що виключає провадження у справі. А ст. 25 проекту КПК № 1230 та ст. 26 проекту КПК від 14. 10. 2009 р. закріплюють такий принцип, як право на розумні строки кримінального провадження і передбачає, що кожен має право на те, щоб пред'явлене йому обвинувачення стало предметом судового розгляду в найкоротший строк або відповідне кримінальне провадження було закрито [256, с.8; 257, с.8]. Вважаємо, що дане положення охоплюється змістом принципу гуманізму, а тому не може розглядатися як окремий принцип процесу.

У теорії кримінального процесу можна зустріти спроби значно розширити систему його принципів. Зокрема, захист прав потерпілого від злочину проголошується новим принципом [137, с.47]. Проте у зв'язку із загальною спрямованістю реформування національного кримінального процесу відповідно до європейських стандартів, вважаємо за необхідне розширити систему принципів кримінального процесу такими загальноправовими принципами як справедливість і гуманізм. Слід врахувати позитивний приклад російського законодавця. У ст. 11 КПК РФ отримав закріплення принцип охорони прав та свобод людини і громадянина у кримінальному судочинстві. Він полягає у тому, що суд, прокурор, слідчий, дізнавач зобов'язані роз'яснити підозрюваному, обвинуваченому, потерпілому, цивільному позивачеві, цивільному від-

повідачеві, а також іншим учасникам кримінального судочинства їх права, обов'язки й відповідальність і забезпечити можливість реалізації цих прав [261, с.39]. Тому пропонуємо передбачити в КПК України окрему статтю *«Охорона прав та свобод людини і громадянина»* у наступній редакції: *«У кримінальному провадженні орган дізнання, особа, яка провадить дізнання, слідчий, прокурор і суд (суддя) зобов'язані: роз'яснити всім суб'єктам процесу їх права, обов'язки та відповідальність за їх невиконання; забезпечити всіма передбаченими законом засобами належну реалізацію прав всіх осіб, які залучаються до сфери кримінального судочинства. Забороняється приймати рішення та провадити процесуальні дії, які незаконно обмежують права осіб, які беруть участь у провадженні по кримінальній справі»*.

Поряд із цим зазначимо і протилежну тенденцію – звуження системи принципів кримінального процесу. Так, О.С. Кобліков не обґрунтовано не включає в систему принципів останнього повне, всебічне й об'єктивне дослідження обставин справи [130, с.14]. Цей принцип не знайшов свого законодавчого вираження у Основному Законі. Але в ньому не ставилося за мету вичерпати все законодавство про кримінальне судочинство.

Та обставина, що у чинному КПК принципи не виділяються із загальної маси вимог, свідчить про істотні недоліки законодавчої техніки. Вважаємо за необхідне підтримати позицію законодавця, який виокремив принципи кримінального процесу в самостійну главу. У КПК України слід навести перелік принципів кримінального процесу в наступній редакції: *«Принципами кримінального судочинства є: гуманізм; справедливість; охорона прав та свобод людини і громадянина; рівність усіх учасників процесу перед законом і судом; особиста недоторканність; здійснення правосуддя тільки судом; незалежність суддів і підкорення їх тільки закону; диспозитивність; національна мова судочинства; гласність; безпосередність дослідження доказів; усність; презумпція невинуватості; всебічне, повне й об'єктивне дослідження обставин справи; публічність; забезпечення підозрюваному, обвинуваченому, підсудному, засудженому чи виправданому права на захист»*.

1.3. Проблеми класифікації принципів кримінального процесу

Дискусійним на даний момент залишається питання класифікації досліджуваних принципів. Перш за все потрібно визначитися, що під нею слід розуміти. В самому загальному визначенні класифікація (від лат. classis – розряд, клас + facere – робити) – систематичний розподіл і упорядкування понять та предметів [115, с.19]. Це поняття розуміють як: а) особливий випадок застосування логічної операції розподілу об'єму поняття, який представляє собою певну сукупність ділень [366, с.241]; б) спосіб, який дозволяє надати певним об'єктам статус узагальненого за якою-небудь вибраною властивістю (підставою) класифікації [290, с.12]; в) розподіл об'єктів (явищ), які вивчаються якою-небудь наукою, за класами (групами) відповідно певним ознакам, які властиві одним об'єктам та відсутні у інших [297, с.186].

С.А. Маркова-Мурашова переконує, що слід розглядати класифікацію з точки зору процесу та результату. Як процес вона є специфічним видом логічної операції поділу обсягу понять, яка полягає у поділі родового поняття певної сукупності предметів на види, класи або підвиди на підставі їх загальних ознак зі створенням відповідної системи класів даної сукупності предметів. Класифікація як результат – це система знань, поняття якої мають значення упорядкованих класів, за якими здійснено поділ об'єктів конкретної предметної галузі на підставі їх єдності за певними властивостями [180, с.13]. Ми солідаризуємося з думкою О.Л. Субботіна, що класифікацію відрізняє від найточнішого опису наявності 3-х чітко визначених структурних елементів: а) сукупності встановлених груп подібних об'єктів; б) підстав, за якими об'єкти об'єднуються в групи; в) принципу або закону, згідно з яким всі групи з'єднуються, організовуються в єдину систему [303, с.18].

На даний момент проблема класифікації принципів кримінального процесу є досить актуальною. Метою нашого дослідження є: а) впорядкувати, науково обґрунтувати й удосконалити діючу систему принципів кримінального процесу; б) орієнтувати правоохоронні органи на правильне тлумачення та застосування норм права, що містять принципи процесу. Класифікація дозволяє шир-

ше дослідити окремі з них, виявити їх переваги й недоліки, розробити практичні рекомендації або пропозиції удосконалення змісту окремих принципів. Виникає питання: які критерії слід покласти в основу систематизації принципів кримінального процесу? Аналіз запропонованих вченими класифікацій дозволяє зробити висновок про те, що в їх основу покладені: а) сфера застосування; б) характер нормативних актів, в яких вони закріплені; в) віднесення їх до правил судоустрою або судочинства; г) тип процесу; д) пріоритет інтересів [8, с.165; 47, с.114; 58, с.14; 258, с.87; 286, с.16; 318, с.138].

Розглянемо кожну з класифікацій. Залежно від сфери застосування, у кримінально-процесуальній літературі загальновибраною є класифікація принципів на загальноправові, міжгалузеві та галузеві. Цей підхід ґрунтується на виявленні істотних взаємозв'язків різних груп принципів через діалектику співвідношення таких філософських категорій, як «загальне» і «окреме» [95, с.54]. Суть цих взаємозв'язків у тому, що загальне існує через окреме, але повністю не поглинає його, оскільки окреме має у своєму змісті не тільки загальні, але й особливі риси. Виходячи з цього, систему принципів кримінального процесу, можемо назвати трирівневим утворенням, що включає: загальноправові, міжгалузеві й галузеві принципи. До загальноправових відносять принципи: рівності громадян; особистої недоторканності; справедливості; гуманізму та ін. Вони є абстракцією, яка конкретизується у міжгалузевих і галузевих принципах. Міжгалузеві принципи: гласність; національна мова судочинства; усність; безпосередність; здійснення правосуддя тільки судом; незалежність суддів і підкорення їх тільки закону, презумпція невинуватості та ін. Галузеві принципи – це забезпечення підозрюваному, обвинуваченому, підозрюваному, засудженому і виправданому права на захист; публічність та ін. [62, с.57].

Загальноправові принципи є фундаментом, відповідно до якого повинні бути визначені міжгалузеві і галузеві принципи, що відображають особливості певної галузі права. Розглядаючи проблему генези загальноправових принципів, необхідно підкреслити особливу роль і місце в їх створенні моралі. Загальновідомо, що історично право виникає значно пізніше моралі, з появою нових процесів у сфері суспільного життя, які зумовлюють необхідність

нових типів соціального врегулювання. Проте практично не можна назвати жодної сфери суспільних відносин, в якій у «чистому» вигляді діяли б ті чи інші види соціальних норм. Виділяючи відносно самостійне поле дії моральних норм і принципів, не слід забувати про важливі їх властивості – універсальність, здатність проникати в найрізноманітніші сфери соціальних відносин, у тому числі і правову. Ця властивість моралі є визначальною. Звідси – загальний, тісний взаємозв'язок норм і принципів права з нормами і принципами моралі, що визначається приблизною єдністю сфер їх регулювання. Ефективність правового регулювання суспільних відносин прямо залежить від відповідності об'єктивним закономірностям їх існування і розвитку. Першочергове значення при цьому має здатність законодавця своєчасно розпізнати основні напрями їх розвитку і відобразити останні у змісті корінних елементів системи права – її принципів [343, с.459-492]. На даний момент відбувається реформування кримінального процесу України відповідно до європейських стандартів, де людина, її права і свободи визнаються найвищою соціальною цінністю. Ця позиція чітко втілюється у системі загальноправових принципів. У зв'язку з цим нами вже була висловлена пропозиція щодо необхідності визначеності змісту та нормативного закріплення таких загальноправових принципів як справедливість та гуманізм, які є морально-правовими категоріями та найкращим чином відображають напрям розвитку кримінально-процесуальної діяльності сьогодення.

Кожна галузь права виникає у певній сфері життєдіяльності людини, переслідує власну мету та має притаманні тільки їй особливості. Тому зміст даних загальноправових принципів є відправною основою для окремих галузей права та не може бути ідентичним. Хотілося б звернути увагу на особливості дії принципів справедливості та гуманізму у процесі кримінально-процесуального провадження.

Дуже важливим є дослідження *принципу справедливості*. Але у науці теорії держави та права сьогодення відсутній єдиний підхід до визначення даного поняття. Хотілося б підтримати тих авторів, які говорять, що справедливість є морально-правовою категорією [331, с.139]. Ця вимога розглядається в масштабі відповідності, пропорційності, збалансованості і певної гармонійності між здійс-

неними витратами, зусиллями, звершеннями людей і відповідною реакцією на це суспільства, вираженої у вигляді винагороди, заохочення чи осудження [26, с.54; 41, с.17]. За суспільно-небезпечне діяння необхідно застосовувати заходи державного примусу. А за суспільно-корисні – заходи заохочення. Справедливість як принцип права визначається як відповідність між роллю особи у суспільстві і його соціально-правовим положенням, між дією й покаранням [248, с.239]. На думку В.К. Бабаєва, справедливість є генеральним принципом права, який отримує свій розвиток в інших принципах: демократизму, законності, гуманізму та ін [26, с.128-132]. Проте ми вважаємо цю конструкцію невдалою. Оскільки така виключність може бути властива тим же принципам гуманізму, законності та ін. Крім того, всі принципи взаємопов'язані, існування одного принципу гарантує реалізацію іншого.

У процесуальному плані справедливість включає у себе такі взаємопов'язані елементи: відправлення правосуддя на основах рівності прав і свобод осіб; рівність всіх учасників процесу при доказуванні висунутих тверджень щодо винності або невинності підсудного; обов'язкове врахування у обвинувальному вирокі як пом'якшуючих, так і обтяжуючих відповідальність підсудного обставин [211, с.56, 69]. З нашого погляду, зміст досліджуваного принципу полягає у тому, що на протязі усього провадження у справі необхідно забезпечити захист прав усіх учасників процесу; рівні можливості у відстоюванні їх процесуальної позиції; відповідність застосування заходів кримінально-процесуального примусу дійсній необхідності з урахуванням якостей особистості; відповідність між дією і покаранням та застосувати всі передбачені законом заходи для встановлення об'єктивної істини у справі.

Принцип гуманізму – одна з найважливіших ціннісних характеристик цивілізованого суспільства, що визначає благо людини, його право на свободу, щастя, виявлення своїх здібностей [212, с.93]. У праві прояв принципу гуманізму означає закріплення у правових формах відносин визнання самоцінності людської особистості, невід'ємності її прав і свобод, повага її гідності, захисту від свавільного втручання у сферу особистого життя [337, с.38]. Гідність людини є тим вирішальним фактором у формуванні та розвитку індивіда як вільної особистості, для якої і в ім'я якої створені де-

ржавні інституції, що є необхідними передумовами для здійснення і захисту особистої гідності без шкоди для інших [106, с.141]. Конституція України послідовно закріплює на правовому рівні важливі гуманістичні постулати, зокрема: право людини на вільний розвиток своєї особистості (ст.23); право на достатній життєвий рівень (ст.48); обов'язок не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей (ст.68) та ін. Принцип гуманізму відображає милосердне, поважне ставлення до всіх суб'єктів певної галузі права, незалежно від того, якою була поведінка самого суб'єкта – правомірною чи протиправною. У цьому сенсі гуманізм дуже тісно пов'язаний зі справедливістю, оскільки вони являються морально-юридичними категоріями. Вважаємо, що у кримінальному процесі принцип гуманізму проявляється: 1) у доступності правосуддя; 2) у обов'язку органів, які ведуть процес гуманно ставитись до всіх осіб, котрі приймають участь у справі, тобто визнавати самоцінність людської особистості, невід'ємність її прав і свобод; 3) ці особи не можуть бути піддані катуванню чи жорсткому, не людському або принижуючому їх честь та гідність поводженню і покаранню.

Дані вимоги справедливо називають загальнолюдськими. Вони визначаються досягнутим рівнем розвитку людства і повинні виступати універсальним критерієм та всезагальними вимогами до становлення національної правої системи [106, с.199]. Тому вважаємо за необхідне розглянути дію цих принципів під час провадження у кримінальних справах, оскільки дані вимоги безумовно мають особливі прояви у даній сфері, що пояснюється характерними лише для неї ознаками та особливостями.

З урахуванням характеру нормативних актів, в яких закріплені принципи, в кримінально-процесуальній літературі існує думка, що необхідно поділяти принципи кримінального процесу на конституційні та неконституційні [85, с.32]. Т.М. Добровольська вважає, що розподіл принципів на конституційні і неконституційні є не виправданим тому, що це може неправильно орієнтувати органи слідства, прокуратури і суду, створюючи у них помилкове уявлення про істотність порушень тільки положень, закріплених в Конституції [95, с.36]. Ми ж переконані, що ця класифікація має право на існування, оскільки вона дає можливість підкреслити важливе процесуальне значення окремих конституційних принци-

пів кримінального процесу. Однак це зовсім не означає, що є різниця в силі імперативу, нормативності закріплених у Конституції та інших законах принципів. Зазначимо, що у Основному Законі нашої держави закріплені фундаментальні положення, регулюючі всі сфери життя суспільства. Тому в кожній галузі права діють і можуть діяти й інші принципи, що розвивають ці положення. Єдиною умовою існування таких принципів є їх відповідність і несуперечність конституційним нормам. Сам термін «неконституційні принципи» є некоректним. Тому більш правильним було б говорити про принципи закріплені в Конституції чи в інших нормативно-правових актах.

Крім того, в юридичній літературі існує щонайменше 2 погляди на систему принципів кримінального процесу. Деякі автори виокремлюють принципи судоустрою та чисто процесуальні [85, с.14; 302, с.72]. Така позиція нам видається спірною. До принципів судоустрою відносять ті з них, які визначають компетенцію різних ланок судової системи при розслідуванні й вирішенні справи і вимог до організації самого суду. Чисто процесуальними називаються принципи, що пов'язані зі встановленням правового статусу особи у кримінальному процесі. П.М. Давидов стверджує, що колегіальність при розгляді кримінальних справ – це принцип організації та структури судових органів, а незалежність суддів і підкорення їх тільки закону, національна мова судочинства, гласність – це принципи кримінально-процесуальної діяльності, які не мають відношення до організації й структури судових органів [85, с.38]. Проте вже в самій назві принципу колегіальності підкреслюється його відношення не тільки до побудови, але й до діяльності судів, оскільки мова йде про колегіальний розгляд і вирішення справ, а будь-яке недотримання цієї колегіальності було б грубим порушенням кримінально-процесуального законодавства, а, відповідно, і прав особи. Разом із тим проведення судових засідань в умовах гласності розширює й закріплює зв'язок суду з громадськістю і тому стосується й організації судових органів. Така класифікація була б виправданою, якби принципи процесу діяли тільки в стадії здійснення правосуддя. У цьому випадку логічно виглядала б система, що складається з двох елементів: організації судової влади; відправлення правосуддя. Оскільки ж кримінальне судочинство

включає й досудові стадії, то така класифікація не охоплює всіх правовідносин, що виникають при порушенні, розслідуванні і вирішенні кримінальної справи. Інша точка зору полягає у тому, що у кримінальному процесі існують принципи судоустрою та судочинства [62, с.56]. Вона має перевагу в тому, що система принципів судочинства «поглинає», так би мовити, систему принципів судоустрою як обслуговуючу її з метою вирішення завдань кримінального процесу; в цьому разі система принципів останнього становить цілісний комплекс елементів, що існують в єдності.

С.Д. Шестакова класифікує принципи кримінального процесу залежно від характеру зв'язку з типом процесу [352, с.58]. Тип процесу кожної держави, як правило, втілює в собі елементи змагальності й розшуку, тобто є змішаним. Залежно від типу процесу автор виділяє конструктивні принципи, які встановлюють сукупність правил, що створюють змагальний процес. До таких вона відносить принцип здійснення правосуддя тільки судом; забезпечення обвинуваченому права на захист; здійснення кримінального переслідування тільки стороною обвинувачення; принцип рівноправності сторін [352, с.59]. Крім цього С.Д. Шестакова вирізняє принципи, які є гарантіями конструктивних: презумпція невинуватості, усність, гласність, безпосередність. Дослідниця виділяє також ще й третю групу принципів, які не характеризують співвідношення процесуальних статусів обвинувача й обвинуваченого. До таких вона відносить: законність та публічність [352, с.60].

Вважаємо правильною точку зору О.С. Александрова, що принципи кримінального процесу необхідно класифікувати залежно від типу процесу. Фундамент кожної моделі кримінального процесу складає певна сукупність формоутворюючих ідей, взаємопов'язаних між собою єдністю загальної системи й мети, які мають зовнішню організацію, тобто форму (змагальну або розшукову). Дві системи процесуальних принципів визначаються протистоянням 2-х засад – приватного і публічного. Систему принципів змагального процесу складають рівноправність, презумпція невинуватості. До системи інквізиційних принципів входять публічність, законність тощо [8, с.166].

Слід погодитись з думкою О.В. Гриненко, що залежно від пріоритету інтересів, що становлять зміст принципів, останні слід

класифікувати на вимоги, які забезпечують належну кримінально-процесуальну процедуру та положення, які спрямовані на реалізацію прав і забезпечення свобод осіб – учасників провадження у справі. До першої групи автор відносить: законність; публічність; незалежність суддів та підкорення їх тільки закону; принцип всебічного, повного і об'єктивного дослідження обставин справи; гласність. До спрямованих на забезпечення прав і свобод учасників кримінального процесу: принцип поваги до честі та гідності особи; особистої недоторканності; охорони прав та свобод громадян; забезпечення підозрюваному, обвинуваченому права на захист; презумпція невинуватості [58, с.31].

Розглянемо ще одне проблемне питання класифікації принципів кримінального процесу. Так, І.О. Пікалов зазначає, що існують так звані загальні умови – не первинні, не фундаментальні правові ідеї (принципи), а другорядні, впливаючі з принципів, спрямовані на забезпечення їх реалізації. До них він відносить, наприклад, недоторканість особи, оскільки без принципу законності це правило втрачає сенс і самостійного значення не має. У зв'язку з цим він вирізняє лише 2 принципи – змагальність та законність. Змагальність сторін забезпечується такими загальними умовами: здійснення правосуддя тільки судом; презумпція невинуватості; забезпечення підозрюваному, обвинуваченому, підсудному та засудженому права на захист. А умовами, які гарантують законність є повага до честі та гідності; недоторканість особи; недоторканість житла; таємниця листування, телефонних та інших переговорів. Учений підкреслює, що поряд із фундаментальними правовими нормами-принципами в кримінально-процесуальному законі закріплені норми другорядні, які витікають з норм-принципів та являються загальними умовами, що забезпечують реалізацію принципів кримінального процесу [222, с.19].

Таку позицію вважаємо хибною. Як уже зазначалося, нормативність – це найважливіша якість принципів, що посідають головне місце, завжди виступають першочерговими нормами й об'єднують усі інші, в яких конкретизується зміст принципів. Конкретне, фундаментальне положення може бути визнано принципом тільки після того, як воно отримає закріплення у нормі права. С.С. Алексєєв констатує, що одним з напрямів спеціалізації права є посилення

нормативної конкретизації. Необхідність чіткого, всебічного формування певних відносин, які б у повній мірі відображали особливості тієї чи іншої ситуації, призводить до того, що законодавець поряд з основною (генеральною) нормою формує приписи, покликані точніше врегулювати відносини, обумовлені особливостями відповідних, конкретних обставин. Автор зазначає, що слід виділяти норми основні (генеральні), деталізуючі й варіативні. Основні – це нормативні приписи, встановлюючі загальні правила, принципи регулювання даних відносин; деталізуючі – це норми права, які дають конкретне вирішення тієї або іншої деталі регулювання, а варіативні – нормативні положення, розраховані на врегулювання специфічних ситуацій [10, с.93]. Із цієї позиції можна було б погодитись з думкою І.О. Пікалова, щодо необхідності виділяти у кримінальному процесі не тільки принципи, а й загальні умови [222, с.12]. Проте, повторимося, принципи формуються відповідно до завдань та типології кримінального процесу. Вважаємо, що принципи єдині й існують у взаємозв'язку, де одні принципи сприяють здійсненню інших, але це не означає, що існують принципи, які є лише гарантіями здійснення інших. Принципи існують у системі, де відступ від одного з них тягне за собою порушення інших. А це свідчить, що вони витікають один з одного. Тому не можна виділяти окремі умови кримінального процесу. Введення цього поняття призведе до плутанини у правозастосування.

Як уже зазначалося, усі принципи рівнозначні, діють у системі. Незалежно від того, якою мірою вони виявляють себе на тій чи іншій стадії процесу, головне, що вони діють у кожній кримінальній справі та спрямовані на досягнення єдиних завдань кримінального процесу. Україна належить до країн континентальної правової системи, де основним завданням кримінального процесу є встановлення об'єктивної істини. Однак наголосимо, що на даний момент відбувається реформування національного кримінального процесу відповідно до європейських стандартів. Цей напрям передбачає посилення захисту прав і свобод людини, як найвищої соціальної цінності. Саме принципи пронизують увесь процес та визначають його тип, контролюють його інститути. Забігаючи наперед, зазначимо, що зараз в Україні існує змішаний кримінальний процес, де

важливими залишаються не тільки права людини, але і інтереси держави. Відповідно до таких особливостей розвитку та функціонування кримінально-процесуальної діяльності в рамках єдиної системи ми виділили 2 підсистеми: а) *підсистема принципів, яка відображає змагальний тип кримінального процесу*; б) *підсистема принципів, яка відображає розшуковий тип кримінального процесу*. Крім цього, раніше ми вже зазначали, що існують принципи, які неможливо віднести лише до однієї з цих підсистем. Ці принципи являються загальними для 2-х підсистем (справедливість, незалежність суддів і підкорення їх тільки закону, здійснення правосуддя тільки судом, національна мова судочинства та гласність). Вони одночасно спрямовують кримінально-процесуальну діяльність як на захист прав і свобод кожної особи, яка приймає участь у кримінальному процесі, так і на забезпечення інтересів суспільства в цілому шляхом встановлення істини у справі.

Виділення даних підсистем, які є відображенням типології та завдань кримінального процесу не може, на наш погляд, не вплинути на класифікацію його принципів. Раніше ми вже відмічали, що принципи складають певну ієрархію, яка аж ніяк не вказує на вищу юридичну силу одних принципів і нижчий її рівень інших. Усі основоположні вимоги кримінального процесу є рівновеликими, єдиними, існують у взаємозв'язку й мають однакову юридичну силу. Проте певні принципи є відображенням загальної спрямованості розвитку та функціонування всього кримінального процесу, а інші віддзеркалюють цей напрям конкретніше. Вважаємо, що залежно від таких типологічних особливостей треба вирізнити принципи більш загальні стосовно інших, що відбивають юридичну конструкцію зазначених вище 2-х підсистем. Мається на увазі, що у кримінальному процесі існують *принципи-інститути (складні)* та *принципи-норми (прості)*. Відповідно до теорії права правовий інститут – це частина галузі права, яка регулює самостійний вид однорідних суспільних відносин [135, с.275]. Кожен інститут – це відносно уособлений блок галузі права. Саме тому для них підходить поняття «підсистема». *Принципи-інститути* віддзеркалюють головну спрямованість кримінального процесу України та забезпечують існування підсистем, які дозволяють належним чином реалізувати інтереси як держави, так і окремої особи. Як слушно

підкреслює С.С. Алексєєв, декларативні (норми-принципи) – це приписи, в яких сформульовані правові принципи, а також завдання даної сукупності юридичних норм [11, с.319]. *Принципи-норми* слід розуміти як вимоги, що більш детально та конкретно відбивають завдання кримінального процесу. Отже, прості принципи також спрямовані на реалізацію цих напрямів, але вони конкретизують їх окремі сторони, особливості, пов'язані зі специфікою сфери кримінального процесу.

Принципами-інститутами, що відображають напрям розвитку всієї системи принципів кримінального процесу та лежать в основі 2 підсистем, з нашого погляду, є: *охорона прав і свобод людини і громадянина та публічність процесу*. Саме ці 2 принципи дозволяють збалансувати належне дотримання та захист державних інтересів, прав і свобод окремої особи, яка бере участь у кримінальному процесі. Вони виступають системоутворюючими чинниками, забезпечують зв'язок системи принципів кримінального процесу, оскільки реалізація будь-якого простого принципу спрямована на забезпечення публічних інтересів та охорону прав і свобод людини.

Перейдемо до вивчення принципу *охорони прав і свобод людини і громадянина*. Соціальне, правове й моральне призначення цього принципу полягає в тому, що він визначає процесуальні форми реалізації та засоби захисту прав і законних інтересів особи у кримінальному процесі, обумовлює правовий і моральний обов'язки суб'єктів, які ведуть його, охороняти права і законні інтереси громадян у кримінальному судочинстві. Ця закономірність розповсюджується на такі *принципи-норми*, як: рівність громадян перед законом і судом; здійснення правосуддя тільки судом; незалежність суддів і підкорення їх тільки закону; гуманізм; справедливість; особиста недоторканність, національна мова судочинства; презумпція невинуватості; диспозитивність; забезпечення підозрюваному, обвинуваченому, підсудному, засудженому чи виправданому права на захист і гласність процесу.

Принцип рівності громадян перед законом і судом полягає у тому, що учасники кримінального провадження не можуть бути обмежені у процесуальних правах за ознаками раси, етнічного чи соціального походження, політичних, релігійних чи інших світог-

лядних переконань, статі, майнового стану, місця проживання, належності до громадянства, освіти, за мовними або іншими ознаками. Сторони в кримінальному процесі, їхні представники мають рівні права щодо подання й дослідження доказів, у заявленні клопотань і відстоюванні інших процесуальних прав.

Принцип здійснення правосуддя тільки судом теж спрямовано на забезпечення належного, справедливого захисту всіх учасників кримінального провадження, всього суспільства від протиправних дій, ким би вони не здійснювались. Лише суд є тим органом, який здійснює правосуддя, під час провадження якого він зобов'язаний контролювати дотримання, належне забезпечення й захист прав усіх осіб, які беруть участь у справі. Незалежність суддів і підкорення їх тільки закону забезпечує його об'єктивність та неупередженість, зобов'язує суд у разі необхідності, керуючись власним переконанням, забезпечити захист прав людини, незалежно від думки інших осіб. Принцип національної мови судочинства є проявом високої поваги до людини: особи, які не володіють мовою, якою провадиться судочинство, забезпечуються правом знайомитися з усіма матеріалами справи, давати показання, заявляти клопотання рідною мовою і користуватися послугами перекладача. Принцип гуманізму також спрямовує кримінально-процесуальну діяльність на захист прав людини та означає, що ніхто не може бути підданий катуванню, жорстокому, нелюдському, або такому, що принижує його гідність, поводженню чи покаранню.

Принцип особистої недоторканності характеризує людину як найвищу цінність і відображається в таких окремих положеннях, як недоторканість особи; недоторканність житла; таємниця листування, телефонних розмов, телеграфної на іншій кореспонденції. Спрямованість захисту прав і свобод людини і громадянина кримінального процесу України отримує відображення і в таких вимогах, як диспозитивність, справедливість, презумпція невинуватості, забезпечення підозрюваному, обвинуваченому, підсудному, засудженому та виправданому права на захист. Лише гласний, привселюдний розгляд справи гарантує контроль громадськості за законністю його проведення, належне забезпечення прав і свобод осіб, які приймають участь у кримінальному провадженні.

Принцип публічності. Ця вимога відтворює взаємовідносини особи й держави, зобов'язує органи, які ведуть процес у кожному випадку порушення закону розпочати кримінальне провадження, встановити всі обставини у справі у відповідності з об'єктивною дійсністю. Цей принцип-інститут лежить в основі підсистеми принципів, які відображають розшуковий тип кримінального процесу та знаходить своє відбиття у таких *принципах-нормах*, як: справедливість, всебічність, повнота та об'єктивність дослідження обставин справи, національна мова судочинства, гласність, безпосередність, усність, здійснення правосуддя тільки судом та незалежність суддів і підкорення їх тільки закону. Так, особи, які ведуть процес, зобов'язані в силу свого посадового стану як уповноважені державою всебічно, повно й об'єктивно досліджувати обставини справи, проявляти ініціативу у провадженні всіх заходів необхідних для досягнення істини. Принцип національної мови судочинства гарантує не лише права особи, а й правильне сприйняття та розуміння суб'єктами кримінального процесу всіх обставин справи, що забезпечує встановлення об'єктивної істини у справі. Принцип справедливості полягає у тому, що на протязі усього провадження у справі органи, які ведуть процес зобов'язані забезпечити: рівні можливості у відстоюванні їх процесуальної позиції; відповідність застосування заходів кримінально-процесуального примусу дійсній необхідності з урахуванням якостей особистості; відповідність між дією і покаранням та застосувати всі передбачені законом заходи для встановлення об'єктивної істини у справі. Гласність є своєрідним громадським контролем за діяльністю суддів, прокурорів, слідчих, адвокатів, що, безумовно, підвищує у них почуття відповідальності за хід і результати процесу. Саме безпосереднє вивчення всіх обставин справи сприяє більш повному відображенню та формуванню об'єктивної дійсності у свідомості суб'єкта пізнання. Крім того цьому сприяє те, що суд повинен вислухати усні показання допитуваних осіб й обговорити пояснення, клопотання і заяви сторін, вислухати судові дебати і останнє слово підсудного. Усе, що не стало предметом усного викладення й обговорення в суді, не може бути покладено в основу вироку. Це пояснюється тим, що саме усність сприяє більш повному та об'єктивному дослідженню обставин справи. Прояв об'єктивності чітко відображають вимоги здійснення правосуддя тільки судом і

незалежності суддів та підкорення їх тільки закону, оскільки неупереджене, безпосереднє дослідження обставин справи та прийняття справедливого і законного рішення можливе лише судом, за відсутності стороннього впливу. Іншими словами, всі вищезазначені принципи спрямовані перш за все на забезпечення інтересів держави, яка прагне до встановлення істини в кримінальній справі. Досягнення цього завдання спрямовано на захист інтересів усієї держави, адже встановлення дійсного положення обставин справи є необхідною передумовою припинення та попередження злочинності, що забезпечить добробут суспільства.

Таким чином, вважаємо, що в межах єдиної системи принципів кримінального процесу необхідно виділяти 2 підсистеми: *підсистема принципів, яка відображає змагальний тип кримінального процесу; підсистема принципів, яка відображає розшуковий тип кримінального процесу*. Залежно від юридичної конструкції й законодавчого закріплення, *принципи кримінального процесу слід класифікувати на принципи-інститути, які лежать в основі запропонованих нами підсистем і принципи-норми, що конкретизують їх окремі сторони*. Ця класифікація яскраво віддзеркалює типологію кримінального процесу України, який є змішаним та передбачає поєднання елементів розшуку та змагальності. Наголосимо, що дана класифікація відбиває ієрархію принципів кримінального процесу, проте не ставить одні над іншими, а, навпаки, забезпечує їх цілісність та взаємозв'язок, відтворює загальну спрямованість розвитку процесу та його особливості. У цій конструкції дуже чітко, на наш погляд, відображається поєднання приватних та публічних засад, як єдиного цілого, де забезпечення та захист інтересів держави і особи відбувається за рахунок їх збалансованості.

Дана класифікація має велике практичне значення. Недотримання норм закону, що містять прояви окремих простих принципів є не чим іншим, як порушенням складних, що унеможлиблює досягнення головних завдань кримінального судочинства. У зв'язку з тим, що нормативність є головною ознакою принципів, у процесі практичної діяльності насамперед повинна бути реалізована норма права, що закріплює простий принцип, а суворе їх дотримання забезпечує належну реалізацію складного принципу. Наша держава взяла на себе зобов'язання привести національне законодавство

у відповідність з європейськими стандартами. Тому, законодавець має передусім звернути увагу на принципи, як основоположні вимоги, на основі яких побудовано процес. Тобто спочатку слід розробити принципи-інститути. Вони є підґрунтям для формування принципів-норм, які конкретизують цю спрямованість на окремих стадіях і під час виконання певних процесуальних дій. Тільки після цього законодавчі органи повинні приймати норми, що містять у собі змістовне наповнення цих принципів.

РОЗДІЛ 2.

ПРАВОВИЙ ЗМІСТ І НОРМАТИВНЕ ЗАКРІПЛЕННЯ В ЗАКОНОДАВСТВІ ПРИНЦИПІВ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ

2.1. Спільне й відмінне в принципах кримінального процесу континентальної і загальної правових систем

Для найповнішого визначення природи принципів кримінального процесу України доречно, вважаємо, розглянути її правову систему й місце у світовій спільноті. Існує багато різних дефініцій цієї категорії, які пропонують філософи, соціологи, юристи. Приміром, М.М. Матузов зазначає, що – це сукупність внутрішньо-узгоджених, взаємопов'язаних, взаємозалежних, соціально-однорідних юридичних засобів, за допомогою яких держава чинить необхідний нормативний вплив на суспільні відносини, закріплюючи, регулюючи й охороняючи їх від правопорушень [184, с.30]. Л.С. Явич розглядає її як право кожної країни, як структуровану сукупність правових норм, піраміда, що складається з норм, які групуються в окремі інститути, утворюючи галузі права, котрі об'єднують більш автономні утворення [366, с.41]. Під зазначеним поняттям він розуміє право, його форму, що, на нашу думку, не зовсім правильно. Як вбачається, правову систему не можна отожднювати з правом і законодавством, бо це її структурні елементи. Структура ж права не охоплює й не може охопити всю правову систему суспільства, адже право – лише один з компонентів останньої [12, с.18].

Щоб зрозуміти у повному обсязі розглядуване об'ємне поняття, чітко визначити і показати структуру правової системи, потрібно розглянути її через призму правової організації суспільства у поєднанні з усіма складниками [102, с.19]. Тільки за такого підходу можна встановити значення і роль принципів у правовій системі суспільства [196, с.35]. Так, Ю.О. Тихомиров переконує, що елементами структури вказаної системи є мета і принципи

правового регулювання, основні різновиди правових актів та їх об'єднання і структуроутворюючі зв'язки, що забезпечують взаємодію всіх елементів [316, с.218]. М.М. Матузов і О.В. Малько зазначають, що у структуру даного поняття повинні входити: право як сукупність норм, які створюються та охороняються державою; законодавство як внутрішній вираз цих норм; юридичні установи, що здійснюють внутрішню політику держави; юридична практика; механізм правового регулювання; свободи, права й обов'язки громадян, система суспільних правовідносин; законність і правопорядок; правова ідеологія (правова свідомість, правова культура тощо); суб'єкти права; систематизуючі зв'язки, які забезпечують цілісність системи; інші правові явища (юридична відповідальність, правосуб'єктність, правовий статус) [185, с.42]. Українські вчені справедливо підкреслюють, що елементами, які входять до правової системи України, є система права, правова політика, правові принципи, правова ідеологія і юридична (правова) практика, зокрема правотворча, правозастосовна й правоохоронна. Поряд із цими елементами до правової системи, з їх погляду, входять норми і принципи міжнародного права, санкціоновані державою [114, с.33; 215, с.35; 274, с.80]. Отже, у найбільш загальному вигляді правова система розглядається як сформована під впливом закономірностей розвитку певного суспільства сукупність усіх його правових явищ, які перебувають у стійких зв'язках між собою та з іншими соціальними явищами [236, с.706].

Метою даної наукової роботи є виявлення спільного й відмінного у принципах континентальної та загальної правових систем. Звичайно, щоб детально розглянути це питання перш за все необхідно виявити особливості цих правових систем, відповісти на питання: чому ми зупинилися саме на них? Чому ми виділяємо ці правові системи як найбільш загальні? Тому слід розглянути спочатку питання стосовно класифікації правових систем. На основі вивчення порівняльно-правової літератури, слід зазначити, що автори розрізняють наступні правові системи: латинську, германську, нордичну, африканську та слов'янську [2, с.2]. У другій половині ХХ ст. одним з найпоширеніших напрямів класифікації правових систем була позиція Р. Давіда, що слід виділяти 3 найбільші правові системи: англо-американську, романо-германсь-

ку та соціалістичну [84, с.29]. Існують ще й інші багаточисельні точки зору та підходи до класифікації останніх, що є природним, враховуючи багатогранність цього явища. Однак ми підтримуємо точку зору М.М. Марченко, який виділяє 2 найбільш поширені та «впливові» правові системи – англосаксонську (загальну) та романо-германську (континентальну), що є більш корисним та конструктивним [183, с.137]. Доцільно проаналізувати їх спільні й відмінні риси в процесі кримінального провадження, що є необхідною умовою для визначення особливостей принципів кримінального процесу та їх системи в Україні, яку ми відносимо до континентальної правової системи.

Ми солідарні з думкою М.М. Марченко, що будь-яка уніфікація є успішнішою, якщо вона тісно пов'язана з класифікацією. Остання об'єднує правові системи між собою за цивілізаційним (системи, які знаходяться на одному рівні розвитку); географічним (системи, які знаходяться на одному континенті); регіональним (системи, що функціонують в одному регіоні) та іншими загальними для правових систем ознаками [183, с.145]. Класифікація дозволяє на фоні всієї сукупності правових систем ширше дослідити окремі з них, виявити їх переваги й недоліки, розробити практичні рекомендації або пропозиції їх удосконалення, сприяє своєрідному «обміну досвідом» між різними правовими системами [183, с.147]. Тому варто пам'ятати, що для класифікації правових систем як однієї з передумов її уніфікації головна увага надається виявленню їх спільних ознак, на основі яких групуються правові системи.

Теоретично і практично важливим є питання про вибір критеріїв класифікації національних правових систем. Деякі автори вважають, що у процесі їх класифікації повинен бути виділений один критерій, яким, на їх думку, може виступати «загальність економічних систем», на основі яких виникають та розвиваються обумовлені ними правові системи [4, с.83]. Інші ж правники виправдано схиляються до думки про те, що класифікація правових систем повинна провадитися на основі кількох критеріїв, і що тільки у такому випадку її можна оцінювати позитивно [5, с.48].

Аналогічна ситуація спостерігається і при вирішенні інших питань, які стосуються критеріїв класифікації правових систем, зокрема, яким має бути характер критеріїв класифікації? Повинні

вони бути простими, однозначними, або ж складними, загальними критеріями? В якості простого критерію розглядають, наприклад, правову традицію або традиції, загальні для всіх правових систем, які групуються в одну [3, с.18]. До складних критеріїв класифікації, що є більш виправданим, відносять, наприклад, такі як «стиль» цих систем. До поняття стилю правової системи включаються такі його складові, як історична природа правових систем, особливості шляхів його розвитку, основні характеристики правових інститутів, ієрархія джерел права та домінуюча ідеологія правових систем [1, с.85].

Маємо констатувати, що у визначенні конкретних видів критеріїв, серед науковців немає спільної думки. Так, серед них вирізняють: джерела права, юридичну техніку, правові традиції, звичаї, свідомість і культуру, правову ідеологію, расовий та мовний критерії [183, с.148]. На нашу думку, треба виділити декілька складних кримінально-процесуальних критеріїв поділу правових систем на англосаксонську й романо-германську, а саме: а) єдність історичних передумов виникнення і розвитку; б) спільність основних юридичних джерел права; в) єдність завдань права (вид, спосіб досягнення); г) порядок формування і вирішення обвинувачення (вид, сутність обвинувачення); г) спільність принципів регулювання.

Романо-германська правова сім'я склалася на підставі вивчення римського права в італійських, французьких, германських, бельгійських університетах, створених у XII-XVI ст., на основі Зводу законів Юстиніана. Її фундаментом є римське (*jus civile*) приватне право [44, с.164]. Англосаксонська правова сім'я (система загального права) є однією з найстаріших систем сучасного світу. Воно вже протягом тривалого часу діє на території Великобританії, США, Канади, Австралії, Нової Зеландії, Індії й низки інших держав. У процесі виникнення й розвитку загальне право відчуло на собі незначний вплив з боку римського. Причини полягають: у переважно приватному характері римського права, яке не могло бути використане королівськими судами, котрі вирішували у межах своєї юрисдикції не приватні, а публічно-правові суперечки; в існуючих в Англії перешкодах у вигляді несумісних з римським правом місцевих традицій та звичаїв; в особливостях еволюційного розвитку країни [116, с.16].

Правова система кожної держави складається у суспільствах з різними видами джерел права. Серед особливих рис романо-германського права слід зазначити і на особливу значимість закону в системі джерел права. Головним, але не єдиним джерелом кримінально-процесуального права в країнах континентальної Європи є переважно кримінально-процесуальні кодекси. Норми неписаного права (судові прецеденти) тут, як правило, не мають домінуючого значення, бо вони найчастіше застосовуються при тлумаченні норм законів і підзаконних актів, якими оперують у конкретних справах [100, с.286]. Єдине розуміння норми права, дає можливість її неодноразового застосування до невизначеного кола осіб та випадків. Передбачається домінування матеріального права над процесуальним. Однією з головних особливостей кримінально-процесуальних кодексів та інших законів, що діють у країнах континентальної Європи, є їх стабільність. Зрозуміло, це не означає, що за час свого існування вони не зазнавали змін. Процес удосконалення кримінального судочинства відбувається постійно [235, с.38]. Відмінними рисами романо-германського права є яскраво виражена у порівнянні з іншими правовими сім'ями доктринальність, концептуальність та кодифікованість. У процесі формування дана правова система спирається на загальні принципи та правові доктрини, на основі яких створюються ті або інші норми права і вирішуються конкретні справи [183, с.152].

Романо-германська правова система характеризується поділом на публічне і приватне право. Домінуючим критерієм такої класифікації виступає інтерес. Для публічного права переважне значення має суспільний інтерес. Критерієм визначення приватного права є, відповідно, приватний інтерес, який матеріалізується в інтересах окремих осіб: у їх взаємовідносинах між собою та з державними органами. У правовій системі Франції, зокрема, до публічно-правових дисциплін відносять конституційне, адміністративне, фінансове та міжнародне публічне право, до приватноправових – власне приватне (*droit civil*), комерційне, цивільне процесуальне, кримінальне право, право інтелектуальної власності та ін. [53, с.93; 126, с.72].

Кримінально-процесуальне право Англії є найстарішою процесуальною системою, її правила характеризуються деякою ар-

хаїчністю. Досі тут вважаються чинними багато процесуальних актів, прийнятих ще сотні років тому («Велика хартія вільностей» 1215 р.). Англосаксонська правова сім'я становить сукупність національних правових систем, які мають спільні риси, що виявляються в єдності на підставі норм, сформульованих суддями у судових прецедентах, які є основним джерелом права [37, с.67]. Суд здійснює не тільки юридичну функцію (вирішення конфліктів на основі права), а й правотворчість. Англосаксонське право порівняно з іншими правовими сім'ями має яскраво виражений казуальний характер норм права (*cast law*), що розраховані на вирішення певної конкретної ситуації. Це система домінування прецедентного права та майже повної відсутності кодифікованого законодавства. Проте на сьогодні роль статутного права в Англії значно зросла: прийнято закони про кримінальне правосуддя, суди присяжних, юридичну допомогу тощо. Формальна дія старовинних законодавчих актів, відсутність кодифікації, численність джерел англійського кримінально-процесуального права роблять його дуже заплутаним [335, с.41]. Особливістю цієї системи права є надання великого значення процесуальному праву порівняно з матеріальним. Приділяється увага не стільки самому судовому рішенню, скільки порядку процедури його прийняття [84, с.64]. Система права поділяється на загальне право, право справедливості та статутне право. Поділ на публічне та приватне не використовується.

Україна належить до країн континенту, де головним джерелом кримінально-процесуального права залишається закон, а визначальною ознакою принципів кримінального процесу – нормативність. До речі, нині спостерігається тенденція до зближення загального і континентального права. Відбувається поступове послаблення віри в примат закону. Тому судова практика стає самостійним джерелом права. А от в англосаксонському праві намітилася протилежна тенденція: зі зростанням масового виробництва є проблеми, вирішення яких потребує звернення до абстрактних норм.

Науковці-процесуалісти класифікують типи кримінального судочинства залежно від його завдань [282, с.48]. На даному етапі розвитку суспільства завданням кримінального процесу континен-

тальної правової системи переважно є встановлення об'єктивної істини, під якою розуміють адекватне відбиття об'єкта у свідомості суб'єкта, яке відтворює об'єкт таким, яким він існує незалежно від свідомості суб'єкта пізнання [87, с.247]. Натомість для країн загального права завданням є усунення конфлікту, який виник в результаті злочину.

Однією з підстав розмежування правових систем процесу є спосіб досягнення завдань кримінально-процесуальної діяльності. Суттєва відмінність між континентальною й загальною правовими системами полягає у впливі, який здійснюють сторони на кримінальне судочинство. Для романо-германської системи характерне те, що лише в передбачених законом випадках можливе закриття кримінальної справи у зв'язку з примиренням обвинуваченого, підсудного з потерпілим. У системі загального права при розгляді кримінальної справи суд не виходить за межі позову. Передбачається обов'язкове закриття кримінальної справи у випадку усунення конфлікту між обвинуваченим і потерпілим [183, с.98].

Ще одним критерієм для поділу систем на англоамериканську й романо-германську є вид обвинувачення. О.Б. Семухіна класифікує континентальну і загальну правові системи, розглядаючи їх як обвинувальний та позовний типи процесу [282, с.56]. Вона наводить обґрунтування переваг моделі державного обвинувачення в континентальній системі перед народним і приватним видами обвинувачень, прийнятими загальним правом. Державне обвинувачення ефективніше діє в напрямку встановлення об'єктивної істини, але в континентальному кримінальному процесі існує й обвинувачення приватне. О.Б. Семухіна вказує на те, що, на відміну від континенту, країни загальної правової системи, які відносять завдання щодо врегулювання конфлікту на перше місце, головним видом обвинувачення вважають народне (суспільне), а державне розглядають лише як субсидіарне [282, с.73].

Наступною підставою для класифікації є сутність обвинувачення. З розвитком науки континентального кримінального процесу позов як правова категорія поступово замінювався на поняття «обвинувачення». Поряд із завданнями процесуальної діяльності, континентальний процес характеризується таким співвідношенням видів обвинувачення, де державне посідає головне місце. Кримі-

нальний позов в англосаксонському судочинстві має більш логічне обґрунтування. Суспільство, наділене правом обвинувачення, дає доручення органу держави про надання йому послуг представництва в суді. Позов забезпечує диспозитивність та ініціативність у кримінальному процесі [186, с.59]. Це ще раз доводить, що в системі загального права перевага надається інтересам особистості, а завданням кримінального процесу є усунення соціального конфлікту.

З метою дослідження базових принципів англосаксонської й романо-германської правових систем слід застосувати загальнофілософську методологію системного аналізу, суть якої в тому, що до елементів сутності системи мають бути віднесені ті, без дії яких у сукупності система не могла б існувати [275, с.6]. Цікаву характеристику правової системи дає американський юрист Л. Фрідмен, на думку якого, правова система безперервно змінюється, хоча існують і деякі постійні елементи – принципи системи [335, с.62]. Вони спрямовують розвиток і функціонування всієї правової системи, принципи якої – це об'єктивно зумовлені її витоки, за якими вона розвивається і які перебувають в основі її системності. Вони існують, діють і розвиваються не самі по собі, а в сукупності з суспільними відносинами. Зміна останніх завжди викликає необхідність їх перегляду, але водночас принципи правової системи найбільшою мірою пов'язують новий її варіант з попереднім [236, с.702].

Кримінальний процес обох правових систем ґрунтується на відповідних принципах, що розкривають узагальнене вираження їх сутності, властиві їм закономірності. Виходячи з аналізу характеристики попередніх критеріїв класифікації правових систем, хотілося б зробити припущення, що дві системи процесуальних принципів відображають протилежні основи – приватного та публічного. Для країн романо-германської системи властивий пріоритет суспільних, державних інтересів у взаємовідносинах людини з владою, у країнах загального права – більшій цінності надають інтересам особи, якщо ті вступають у протиріччя з державними. У публічних інтересах доводиться обмежувати деякі права і свободи людини, а в приватних – вдаватися до самообмеження державної влади. Країни континентальної правової системи надають

перевагу істині, яка здобувається ціною обмеження прав громадян, а в країнах загального права на перше місце ставляться інтереси людини. Однак слід усвідомлювати, що співвідношення між цінностями – істина чи права людини – змінюється в результаті змін у соціально-політичній обстановці. Останнім часом у країнах романо-германської правової системи спостерігається тенденція як до обмеження прав особи під час пошуку істини в кримінальних справах, так і до їх розширення. Вважаємо, що ці особливості повною мірою характеризують принципи розглядуваних правових систем.

Принципи кримінального процесу – об'єкт широкого пізнання країн як загальної, так і континентальної систем права. Ідеї рівності сторін, права на захист від обвинувачення, презумпції невинуватості – все це притаманне кримінальному провадженню всіх сучасних держав. Однак можна спостерігати проголошення в законодавстві деяких країн принципів не властивих для українського законодавства. Так, ст. 188 КПК Італії передбачає принцип моральної свободи індивіда, який означає заборону застосування методів і способів, які можуть вплинути на свободу самовизначення індивіда, його здатність запам'ятовувати або оцінювати факти, незалежно від того, ким є індивід – обвинуваченим, потерпілим чи свідком [91, с.128].

У правовій літературі Бельгії досить часто розглядається принцип свободи засобів отримання доказів, який передбачає право органів, які ведуть провадження в кримінальних справах, застосувати будь-які заходи для отримання доказів, що не порушують закон і права людини [82, с.73]. В КПК цієї країни говориться також про принцип оскарження, за яким підсудному і його захисникові забезпечується можливість оскаржити доказове значення будь-якого документа, що знаходиться серед матеріалів кримінальної справи, навіть того, який не досліджувався в перебігу судового слідства, але може бути покладеним в основу обвинувального вироку. За правилами бельгійського судочинства суд вправі винести вирок на підставі матеріалів досудового розслідування, які не перевірялися при судовому слідстві [82, с.82]. У Данії прийнято оперувати принципом прискорення судочинства, положення якого захищає підсудних від судової тяганини (наприклад, не до-

пускається при розгляді кримінальної справи оголошення перерви судового засідання на вихідні дні) [281, с.99].

Презумпція невинуватості – положення, яке отримало закріплення в багатьох міжнародних документах. У його розумінні в різних країнах чимало спільного, але є й відмінності. Так, ч. 2 ст. 27 Конституції Італії містить формулювання, яке дається в Конвенції про захист прав та основоположних свобод людини [169, с.292]. Водночас КПК цієї країни допускає деякі винятки із загального правила, що стосуються обов'язку доказування. Передбачається можливість покладання останнього на обвинуваченого в разі його ствердження про алібі. Обвинуваченого обмежують жорсткою часовою умовою: закон зобов'язує надати докази, які підтверджують алібі, не пізніше, ніж за 7 діб до початку судового розгляду справи [91, с.129].

Змагальність і рівноправність сторін по-різному розуміється в групах країн досліджуваних правових систем. Для країн загального права характерним є те, що змагальність відображається як реалізація рівних юридичних можливостей по обстоюванню своїх прав та інтересів сторонами [289, с.121]. У країнах континентальної Європи змагальність також визнається принципом кримінального процесу, який повною мірою проявляє себе лише в судових стадіях. На досудових переважно діють інквізиційні (розшукові) основи – відсутність широкої гласності, письменність, обмеженість прав обвинуваченого. Для цих країн досить поширеним є надання високого ступеня важливості принципу офіційності – публічності. Думка потерпілого при цьому враховується обмежено [183, с.146].

Доволі складно назвати який-небудь англосаксонський кримінально-процесуальний інститут, який би викликав такий же неподільний інтерес континентальних фахівців (у тому числі українських), як інститут так званих угод про визнання вини. У таких випадках функцією англосаксонського суду є не безпосереднє самостійне дослідження кримінальної справи, а безпристрасне вирішення суперечки між сторонами. Зрозуміло, що суд прагне встановити істину, але лише настільки, наскільки це необхідно, щоб справедливо вирішити спір [52, с.214]. Це положення отримало закріплення в проекті КПК України № 1230 від 10. 12. 2007 р., що

пояснюється неухильним процесом зближення цих 2-х правових систем [256, с.103]. Однак континентальний законодавець так і не зміг остаточно відмовитися від головної інквізиційної ідеї – встановлення об'єктивної істини. Деякою мірою можна констатувати: якщо в англосаксонському кримінальному процесі спосіб стоїть над результатом, то в континентальному він йому підкорюється [192, с.37].

Розглянувши розвиток і функціонування романо-германської й англосаксонської правових систем, можемо зробити деякі висновки щодо характеристики їх кримінального процесу:

1. Серед особливостей романо-германського права слід виділити його органічний зв'язок з римським правом, його становлення та розвиток на основі канонічного права, тоді як загальне право відчуває на собі лише незначний їх вплив.

2. Характерною рисою романо-германського права треба назвати особливу значимість закону в системі джерел права. В англосаксонському праві домінує прецедентне право й бракує кодифікованого законодавства.

3. На сучасному етапі розвитку суспільства завданням кримінального судочинства континентальної правової системи є встановлення об'єктивної істини. А для країн загального права – усунення конфлікту, який виник в результаті злочину.

4. Констатується перевага моделі державного обвинувачення в континентальній системі перед народним та приватним видами обвинувачень загального права.

5. Дві системи процесуальних принципів відбивають засади – приватного та публічного. Проте принципіальні відмінності між ними поступово зникають.

Специфіка сучасного українського кримінального судочинства пов'язана, на наш погляд, з історичним розвитком та культурологічними особливостями суспільства. В історії нашої держави були періоди, коли законодавець вводив континентальні, а через деякий час англосаксонські процесуальні інститути. Однією з причин такої «нестабільності» є специфіка української культури, яка представляє собою поєднання колективістських та індивідуалістичних основ. Під «колективізмом» розуміються ті моральні принципи, які спрямовані на пріоритет групи над індивідуумом і таку органі-

зацію суспільства, при якій індивідуум підкоряється колективу. Індивідуалізм визначається як моральний принцип, який підкреслює організацію суспільства, яка спрямована на захист інтересів індивідуума [171, с.19]. Українська культура втілює у собі ознаки обох моделей і не може бути безумовно віднесена до однієї з них. Правова система у нашій країні будувалась або на основі індивідуалістичного світогляду, або на основі колективізму, але ні перший, ні другий типи правової культури у повному обсязі не відповідають моральним устоям українського суспільства.

Сьогодні можна стверджувати, що правова система України в основному є структурно впорядкованою за допомогою джерел права та інших юридичних засобів, найбільш притаманних континентальному праву. 31 жовтня 1995 р. Верховна Рада України прийняла Закон «Про приєднання України до Статуту Ради Європи». Ним вона взяла на себе зобов'язання привести національне законодавство у відповідність до загальноновизнаних норм міжнародного права й процесуальних нормативів [243, с.287]. Це стосується, насамперед, кримінального судочинства, де найчастіше обмежуються права та свободи громадян і де у зв'язку із цим необхідні кримінально-процесуальні гарантії їх захисту.

2.2. Теорія єдності процесу та її вплив на зміст і класифікацію принципів

Одним з основних напрямів нашого дослідження є встановлення основ процесу як комплексної системи, що надасть можливості розглянути його як єдине ціле, з'ясувати не тільки сутність і значення його структурних елементів, а й взаємодію між ними, виявити особливості, зміст і значення принципів кримінального процесу. У структурі права функціонують 2 види правових норм – матеріальні і процесуальні. Починаючи з римського права й до середини XIX ст. цивільний, кримінальний і канонічний процеси розглядалися лише як доповнення до матеріального права. Процесуальні норми у вигляді окремих частин або глав включалися до матеріальних кодексів. Остаточний поділ матеріальних і процесуальних законів проведено Судовими Статутами 1864 р. [304,

с.349]. І тільки наприкінці XIX – на початку XX ст. цивільний і кримінальний процеси стали розглядатися як самостійні галузі. Тоді ж ученими були висловлені думки про необхідність розгляду процесу як єдиної наукової дисципліни, яка має загальну юридичну природу, побудована на єдиних принципах.

Теорія єдності процесу розвивалася в роботах І.В. Михайловського, М.М. Розіна, В.О. Рязановського, І.Я. Фойницького та ін. Тези про його єдність були висунені П.Є. Недбайлом, М.В. Вітруком, В.М. Горшеньовим ще в 70-ті роки XX ст. Основи цієї теорії викладені як єдність кримінального, цивільного й адміністративного процесів [276, с.2]. Передусім треба визначитись з термінологією, оскільки в науковій літературі не існує однозначного терміна щодо єдності процесу. Одні вчені використовують категорію «юрисдикційний процес» [170, с.3; 55, с.2], другі – «судове право» [193, с.1737; 247, с.8; 300, с.55], треті – «юридичний процес» [30, с.24; 36, с. 122; 172, с.4; 216, с.21; 328, с.341]. Дані позиції, на наш погляд, є не досить вдалимими, бо серед різновидів процесу кримінальний передбачає крім судової діяльності, ще й досудове розслідування. Тому ми приєднуємося точки зору Є.Г. Лук'янової й О.А. Коваль, що слід застосовувати термін «процесуальне право» [133, с.24; 166, с.9].

Визнання пріоритетності прав людини, поставлених під захист суду, всезростаюча роль правосуддя, структурні зміни в економічних відносинах відчутно позначилися на системі процесуального права. Нові кодифіковані акти України (ЦПК, КАС, ГПК), розробка проекту КПК свідчать, що норми, які їх складають, мають багато спільного. Це зумовлюється спільністю джерел правового регулювання, їх принципів, цілей, властивостей, закладених не тільки в природі процесуального права, але й суду як органу здійснення правосуддя. Це виявляється також у нормах, що закріплюють процес доказування, процедуру перегляду вироків та ін. [355, с.61].

Найважливішою умовою ефективності правосуддя є актуалізація судової влади як головного гаранта захисту прав і свобод людини, добре розвинуте процесуальне законодавство, наявність кодексів та уніфікованих правових актів, вільних від суперечностей. Для реалізації цих найважливіших завдань учені-юристи повинні виробити так звану теорію «процесуального права». Д.В. Філін

слушно зазначає про необхідність створення єдиної метатеорії процесуального права, яка у своїй структурі мала б загальний понятійний апарат для окремих процесуальних теорій і сприяла б не тільки однаково розумінню й поясненню процесуальних феноменів, а й раціоналізації міждисциплінарного спілкування вчених-процесуалістів [330, с.57].

Соціальне призначення процесуального права, на думку В.М. Горшеньова, полягає в тому, щоб обслуговувати потреби реалізації норм матеріального права у відповідних правовідносинах, а також забезпечувати ці потреби в практичній діяльності їх суб'єктів [55, с.36]. Зараз все частіше спостерігається невідповідність між нормами матеріального і процесуального законодавства, що особливо недопустимо в тих галузях права, де найбільше зачіпаються права і свободи громадян. У зв'язку із цим вважаємо за необхідне спочатку встановити співвідношення матеріального і процесуального права. В правовій науці склалися 2 протилежні позиції щодо цього питання. Відповідно до першої, процесуальні правові норми служать формою реалізації норм матеріального права. Відповідно, процесуальне право має вторинний, похідний від матеріального характер [345, с.68]. Друга позиція є більш виправданою й полягає в тому, що процесуальні галузі самостійні у системі права й мають власні форму та зміст [79, с.11]. Ось чому важливо підкреслити, що матеріальне і процесуальне право мають принципові відмінності й самостійне значення, однак існувати окремо не можуть.

У процесі історичного розвитку перед науковцями постало питання: чи можуть бути кримінальний та цивільний процеси об'єднані в єдину систему процесуального права? Приміром, В.К. Случевський зазначає, що в цивільному процесі панує приватний інтерес, диспозитивність, безпосередня змагальність. У кримінальному – прямий публічний, державний інтерес, офіційність, яка обмежує самостійність та ініціативу сторін [290, с.62]. Протилежна точка зору полягає у визначенні ідентичності кримінального й цивільного процесів. Кримінальний та цивільний процеси представляють собою юридичне відношення між судом та сторонами, і в кримінальному і в цивільному процесах відбувається та вирішується спір про право, тому обидва процеси єдині [273, с.36; 193,

с.1737]. Але найбільш правильною, з нашого погляду, є точка зору М.С. Строговича, що існують 2 процеси – кримінальний і цивільний, 2 дисципліни і 2 кодекси. Відмінності ж цих процесів не усувають їх загальних ознак і рис. Обидва вони виражені в процесуальних нормах, що відбиваються в процесуальних відносинах. Ця їх загальна риса не є випадковою ознакою, а виражає загальність основних принципів, які визначають всю систему процесуальних норм і відносин [300, с.62]. Раніше нами було зроблено висновок, що українська правова система належить до країн континенту. Як слушно вбачає Д.Я. Малешин, класична континентальна система цивільного судочинства характеризується: а) відсутністю суду присяжних; б) відсутністю слухань, які б проводились до початку судового засідання; в) участь прокурора у цивільному процесі; г) активністю судді; д) збиранням та витребуванням доказів судом; е) судовим допитом свідків; є) призначенням експертизи судом [171, с.3]. Усі ці положення також вказують на єдність кримінального та цивільного процесів.

Вважаємо за необхідне підтримати думку видатних учених-процесуалістів, що окремими галузями процесуального права є кримінальний, цивільний, адміністративний, господарський та конституційний процеси [28, с.27]. Виникає необхідність виявити спільні ознаки цих галузей процесуального права. Вважаємо, що ними є: а) суд, як єдиний орган правосуддя; б) завдання процесуальної діяльності; в) процесуальна форма; г) докази та їх властивості; д) процес доказування; е) процесуальні акти, якими вирішується справа по суті і ж) принципи процесу.

Правосуддя – особливий процесуальний порядок, чітко регламентований законом, який встановлює процедуру діяльності суду щодо розгляду й вирішення конкретних справ. Здійснення функцій правосуддя стосовно різних галузей права неминує призводити до певного універсалізму в роботі суду. Відповідно до засад організації судової влади в Україні вона реалізується шляхом провадження правосуддя у формі цивільного, господарського, адміністративного, кримінального й конституційного судочинства [70, с.27]. Судову систему України становлять суд загальної юрисдикції та Конституційний Суд України. Методом реалізації судової влади є правосуддя, відправлення якого – виняткова ком-

петенція суду. Конституційний Суд є особливим судовим органом конституційного контролю, призначення якого – вирішувати питання відповідності законів та інших правових актів Основному Закону країни, давати офіційне тлумачення Конституції та законів України [240, с.17].

Єдність системи судів загальної юрисдикції забезпечується: єдиними засадами організації та діяльності судів; обов'язковістю для всіх судів правил судочинства, визначених законом; забезпеченням Верховним Судом України однакового застосування законів судами загальної юрисдикції; обов'язковістю виконання на території України судових рішень; єдиним порядком організаційного забезпечення діяльності судів; фінансуванням судів виключно з Державного бюджету України. Дуже точно, на наш погляд, з цього приводу зазначає Ю.М. Грошевой, що судді становлять однорідну в професіональному й соціально-психологічному плані групу, об'єднану загальністю завдань і цілей діяльності, методу й процесуальної форми реалізації норм права при вирішенні кримінальних і цивільних справ [76, с.19].

Потрібно також указати на загальність етичних вимог, що ставляться до суддів. Етика судді є різновидом професійної етики, яка об'єктивується в сукупності норм поведінки [176, с.48]. Ці норми визначають морально-етичні вимоги до кандидатури судді, суддівську етику під час здійснення цивільного, господарського, адміністративного та кримінального судочинства, підстави морально-етичної відповідальності суддів і форми її реалізації [121, с.91]. Якщо узагальнити найбільш поширені погляди, можна уявити портрет зразкового судді як людини, якій притаманні: 1) спроможність бути незалежним від будь-якого впливу; 2) неупередженість; 3) особистий спокій і врівноваженість, що поєднані з рішучістю і волею під час прийняття рішень; 4) уміння контролювати свої емоції, як позитивні, так і негативні; д) вихованість; 5) висока культура мови; 6) знання основ психології та вміння своєчасно їх застосувати у повсякчасній роботі та ін.

Отже, маємо зробити висновок, що єдиним органом правосуддя є суд, який відправляє конституційне, кримінальне, цивільне, адміністративне та господарське правосуддя. Але кримінальний процес, як різновид процесуального права, передбачає ще й діяль-

ність інших державних органів, які провадять дізнання й досудове слідство.

На сьогодні головним завданням кримінального судочинства є встановлення об'єктивної істини. Будь-який процес має за мету винесення законного й справедливого рішення у справі. Це можливо лише шляхом всебічного, повного та об'єктивного розгляду всіх обставин справи незалежним і неупередженим судом на підставі внутрішнього переконання. Для кожного виду судочинства характерним є процес доказування, завданням якого є встановити істину у справі. Варто, вважаємо, погодитись з думкою В.О. Рязановського, що хибним є висловлений деякими вченими погляд, що завдання кримінального й цивільного процесів різняться між собою, що завданням першого являється встановлення матеріальної істини, а другий обмежується досягненням істини формальної. Суд повинен встановити право дійсно існуюче, а не формальне. Формальна істина – це її фікція [276, с.42].

Заслуговує на увагу та обставина, що одним із основних завдань кримінального, цивільного, адміністративного, господарського й конституційного процесів науковці називають забезпечення охорони прав та свобод людини і громадянина. Іншими словами, обов'язок держави, усіх її органів і посадових осіб – дотримуватися й захищати ці законні права та свободи, які визначають сутність, зміст і застосування норм законодавства, а також діяльність будь-яких органів державної влади й місцевого самоврядування. Це положення передбачається ст. 2 КПК, ч. 1 ст. 2 КАС, ч. 1 ст. 1 ГПК, ст. 1 ЦПК України [56, с.6; 129, с.5; 177, с.4; 344, с.3]. Особливе місце в механізмі захисту прав та свобод людини і громадянина належить органам конституційного контролю й нагляду. В Україні здійснення захисту конституційних прав та свобод людини і громадянина Конституційним Судом України прямо не передбачено законом. Проте це не означає, що даний орган взагалі не виконує цієї функції. Адже вона впливає із завдання Конституційного Суду: гарантувати верховенство Конституції на всій території держави, забезпечення пріоритету її норм щодо прав і свобод над іншими нормативно-правовими актами [350, с.182]. Здійснюючи контроль за відповідністю правових актів Основному Закону, якщо їх дією були порушені конституційні права та свободи лю-

дини і громадянина, він може визнати їх або окремі їх положення неконституційними [310, с.115].

Спираючись на викладене, підсумуємо, що завдання процесуальної діяльності полягають у тому, щоб всебічно дослідити обставини й установити об'єктивну істину у справі; захистити права й законні інтереси осіб, які приймають у ній участь.

Виникає необхідність виокремити загальні умови процедури, що охоплюються поняттям «процесуальна форма», яка є однією із суттєвих ознак процесу. М.С. Строгович під процесуальною формою розуміє сукупність умов, установлених процесуальним законом для провадження органами слідства, прокуратури й суду дій, за допомогою яких вони виконують свої функції в галузі розслідування та вирішення кримінальних справ [154, с.28]. М.О. Чельцов – лише встановлений законом порядок провадження окремих процесуальних дій [345, с.56]. Ширше визначення пропонує М.Л. Якуб, який це поняття трактує як умови і послідовність провадження окремих процесуальних дій, прийняття рішень та умови провадження у справі в цілому, тобто всі форми судочинства в їх сукупності, у їх системі як єдине ціле [367, с.12].

Процесуальне право, повторимося, об'єднує конституційне, адміністративне, кримінальне, цивільне та господарське правосуддя. Дослідження юридичної процесуальної форми дозволяє визначити її як правову форму процесуальної діяльності, сукупність однорідних процесуальних вимог, які пред'являються до дій учасників процесу та спрямовані на досягнення певної мети. Процесуальна форма виконує функцію характеристики структури процесуального права, що виражається в аналізі його основних елементів: процесуального провадження, процесуальної стадії та процесуального режиму [358, с.29; 209, с.19]. Процесуальне провадження об'єднує критерії поділу процесуального права залежно від предмету юридичних справ, що розглядаються. Процесуальний режим – це певний порядок правового регулювання, який забезпечується шляхом особливого поєднання залучених для його здійснення способів, методів і типів правового регулювання [10, с.78].

Процесуальна стадія – це відносно уособлена, відділена часом і логічно пов'язана сукупність процесуальних дій, спрямованих

на досягнення означеної мети й розв'язання відповідних завдань провадження, що характеризується певним колом суб'єктів і закріплюється в процесуальних актах [163, с.18]. Зміст і кількість стадій процесуального права визначаються конкретним видом юридичної справи. Так, виділяють наступні стадії адміністративно-процесуальної діяльності: а) стадія аналізу ситуації, в ході якої зберігають та фіксують інформацію про фактичний стан справ, реальні факти, приймають рішення про необхідність подальшого руху справи. Фактично ця стадія становить порушення адміністративної справи; б) стадія прийняття рішення у справі, в ході якої дають юридичну оцінку зібраної інформації, повно та всебічно досліджують матеріали справи з метою встановлення об'єктивної істини; в) стадія оскарження або опротестування рішення у справі, що носить факультативний характер; г) стадія виконання прийнятого рішення, в ході якої логічно завершується діяльність у адміністративній справі [167, с.90; 296, с.69].

ЗУ «Про Конституційний Суд України» визначає процедуру провадження у справах в Конституційному Суді: порядок відкриття провадження у справі; утворення у складі Конституційного Суду колегиї суддів та їх повноваження; порядок проведення його чергових і пленарних засідань. За результатами розгляду справ Конституційний Суд приймає рішення, яке є обов'язковим для виконання. Стаття 68 цього Закону проголошує, що Конституційний Суд відкриває нове провадження у справі при виявленні нових обставин, які не були предметом його розгляду, але існували на час розгляду і прийняття рішення в справі [240, с.26].

У результаті вивчення й аналізу ГПК України можемо назвати такі стадії господарського процесу, як-то: порушення провадження у справі та підготовка матеріалів до розгляду у першій інстанції; вирішення господарських справ у першій інстанції; перегляд судових рішень в апеляційному порядку; перегляд судових рішень у касаційному порядку; перегляд судових рішень Вищого господарського суду Верховним Судом України; перегляд рішення, ухвали, постанови господарського суду за нововиявленими обставинами; виконання рішення, ухвали, постанови. У процесі цивільного провадження виділяють такі стадії як: порушення цивільної справи; підготовка цивільних справ до судового розгляду; судовий

розгляд цивільних справ; стадії оскарження та прийняття судових рішень; виконання судових рішень [359, с.18].

Отже, можемо підсумувати, що всі види процесуального права мають майже однакові стадії. Відмінності пояснюються тим, що вони все ж мають певну спрямованість. І це зрозуміло, оскільки в іншому випадку не було б самої потреби в диференціації процесу. Саме тому кримінальний процес має характерну тільки для нього відмінність – стадію досудового розслідування. Незважаючи на суттєві розбіжності, передбачені чинним законодавством України, процесуальні режими мають багато спільних засад та рис, що дає підстави для обґрунтування теорії процесуального права, універсальності строків оскарження судових рішень. Усі види процесуального права включають стадії оскарження судових рішень. Для однозначного розуміння й уникнення плутанини під час правозастосування, вважаємо за необхідне погодитися з думкою О.Г. Шило про необхідність розробки єдиного порядку і строків оскарження цих рішень [355, с.62].

Наступним критерієм єдності процесу є докази та їх властивості. Перш за все з'ясуємо, що розуміють під доказами в різних видах процесу. Відповідно до ч. 1 ст. 65 КПК, ч. 1 ст. 69 КАС України ними визнаються будь-які фактичні дані, за допомогою яких можуть бути встановлені обставини, що мають значення для вирішення справи [129, с.210]. Єдність виявляється також і в класифікації доказів. Так, у всіх видах процесуального права залежно від характеру зв'язку змісту доказів з тими фактами, які необхідно встановити в тій чи іншій справі, докази поділяються на прямі й непрямі. Залежно від засобу утворення доказів вони поділяються на первинні й похідні. Залежно від того, є джерелом доказів людина чи матеріальний об'єкт, виділяють особисті й речові докази [62, с.121; 347, с.180]. Єдність процесу підтверджує ще й те положення, що докази в будь-якому провадженні повинні відповідати таким властивостям, як належність, допустимість, достовірність і достатність. Так, за ст. 70 КАС України, «належними є докази, які містять інформацію щодо предмета доказування. Суд не бере до розгляду докази, які не стосуються предмета доказування» [129, с.211]. Допустимість полягає у тому, що докази, одержані з порушенням закону, судом при вирішенні справи не беруться до уваги.

Обставини, які за законом мають бути підтверджені певними засобами доказування, не можуть установлюватися ніякими іншими способами. Достовірність – це відповідність отриманих відомостей обставинам справи та тим, що підлягають встановленню. Мається на увазі, що докази правильно, адекватно відбивають дійсність. Достатність визначає необхідний і достатній обсяг відомостей для висновку про встановлення предмета доказування. Крім цього для кожного виду процесу характерним є необхідність установлення предмета доказування – специфічна категорія, яка окреслює коло фактів, що вимагають з'ясування для вирішення справи по суті. Цей предмет конкретизується відповідно до певного виду процесу, що зумовлюється його особливостями й відмінностями.

Процес доказування тлумачиться як різновид процесу пізнання та є діяльністю розумовою, що протікає відповідно до законів логіки, у певних логічних формах [62, с.139]. Зміст доказової діяльності тісно пов'язаний з її метою, яка полягає у встановленні істини у справі. Процес доказування у будь-якому процесі складається з таких елементів, як збирання, перевірка й оцінка доказів. Збирання доказів у порядку цивільного провадження здійснюється судом з особистої ініціативи або за клопотанням осіб, які беруть участь у справі. Воно може провадитися шляхом як передачі запитань заінтересованій особі для одержання доказів і наступного їх подання до суду, так і витребуванням письмових або речових доказів від осіб, які беруть участь у справі, державних і громадських організацій, окремих громадян. Дослідження доказів – безпосереднє їх сприйняття, вивчення. Оцінка доказів полягає у визначенні їх достовірності, достатності, належності й допустимості.

Згідно зі ст. 73 КАС України, «особи, які беруть участь у справі та обгрунтовано вважають, що надання потрібних доказів стане згодом неможливим або ускладненим, мають право просити суд забезпечити ці докази. Забезпечення доказів може здійснюватись також за заявою заінтересованої особи до відкриття провадження у справі» [129, с.213]. А його ст. 74 вказує: «Суд забезпечує докази допитом свідків, призначенням експертизи, витребуванням та оглядом письмових або речових доказів, у тому числі за місцем їх знаходження» [129, с.213]. Питання оцінки доказів закріплюється у ст. 86 КАС України: «Суд оцінює докази, які є у справі, за своїм

внутрішнім переконанням, що ґрунтується на їх всебічному, повному та об'єктивному дослідженні. Ніякі докази не мають для суду наперед встановленої сили. Суд оцінює належність, допустимість, достовірність кожного доказу окремо, а також достатність і взаємний зв'язок доказів у їх сукупності» [129, с.219].

За ч. 2 ст. 32 ГПК України, «докази встановлюються такими засобами: письмовими і речовими доказами; висновками судових експертів; поясненнями представників сторін та інших осіб, які беруть участь у судовому процесі. В необхідних випадках на вимогу судді пояснення представників сторін та інших осіб, мають бути викладені письмово» [56, с.44]. Їх перевірка провадиться шляхом витребування додаткових доказів, якщо подані сторонами є недостатніми, шляхом проведення додаткової або повторної експертизи та ін.

Ми бачимо, що процес доказування у всіх видах процесу складається з однакових елементів. Проте існують і певні відмінності. У кримінальному процесі в силу презумпції невинуватості обов'язок доказування покладається на органи дізнання, досудового слідства, прокурора й суд. І це не дивно, бо саме у процесі кримінального провадження існує найбільша загроза порушення або обмеження прав людини. В адміністративному, господарському та цивільному процесах кожна сторона повинна довести обставини, на які вона посилається як на підставу своїх вимог і заперечень.

При відправленні правосуддя суд звершує багато різних за своїм змістом і юридичною природою процесуальних дій. Судження і волевиявлення суду з певних питань мають владний характер і втілюються у відповідну процесуальну форму – у форму актів правосуддя. Під ними слід розуміти таке процесуальне рішення, в якому суд від імені держави в передбаченій законом процесуальній формі відправляє правосуддя шляхом з'ясування питань, що підлягають вирішенню у справі. До таких актів належать вирок, ухвала й постанова. Саме в цих процесуальних актах судом дається від імені держави правова і моральна оцінка суспільно небезпечним діям.

В.Я. Дорохов і В.С. Ніколаєв вважають вирок основним актом правосуддя [96, с.15]. При цьому вони не називають інших актів, їх ознак, виходячи з яких вони відносять вирок до головного акта пра-

восуддя. Слід звернути увагу на справедливе зауваження Ю.М. Грошевого, що поділ цих актів на головні й неголовні є хибним. Результати здійснення правосуддя як специфічного виду діяльності мають одержати своє відбиття у відповідних процесуальних актах (вирок, ухвала, постанова), котрі за своєю природою не можуть бути названі головними або другорядними, а є актами правосуддя [78, с.4]. Так, у процесі провадження у справі господарський суд приймає низку процесуальних документів, різних за своїм змістом і значенням. Ті, які вирішують окремі процесуальні питання й пов'язані з провадженням, називають ухвалами; інші, які вирішують справу по суті й містять відповіді на заявлені сторонами вимоги, – рішеннями суду. Це стосується й провадження в цивільних справах. Згідно зі ст.158 КАС України, «судове рішення, яким суд вирішує спір по суті, викладається у формі постанови. Судове рішення, яким суд зупиняє чи закриває провадження у справі, залишає позовну заяву без розгляду або приймає рішення щодо інших процесуальних дій, клопотань, викладається у формі ухвали» [129, с.319].

У теорії кримінального процесу розрізняють зовнішні і внутрішні властивості вироку, які у взаємозв'язку виражають якісне визначення цього процесуального акта в системі процесуальних рішень. До внутрішніх відносять законність, обґрунтованість і справедливість, до зовнішніх – законну силу, яка виявляється в обов'язковості, виключності й преюдиціальності [68, с.11]. За ст. 158 КАС України, «судове рішення повинно бути законним і обґрунтованим. Законним є рішення, ухвалене судом відповідно до норм матеріального права при дотриманні норм процесуального права. Обґрунтованим є рішення, ухвалене судом на підставі повно і всебічно з'ясованих обставин в адміністративній справі, підтверджених тими доказами, які були досліджені в судовому засіданні» [129, с.340]. За ст. 231 ЦПК України, законна сила – це правова дія судового рішення, суть якого зводиться до його виключності [344, с.263]. Сутність даного положення полягає в неможливості після набрання рішенням законної сили для осіб, які беруть участь у справі, а також їх правонаступників заявляти в суді ті ж позовні вимоги з тих же підстав, а також оспорювати в іншому процесі встановлені судом факти й правовідносини. Наслідками законної сили судового рішення є також преюдиціальність та обов'язковість.

Згідно зі ст. 32 ЦПК факти, встановлені судовим рішенням, що набуло законної сили по одній справі, не доводяться знову при розгляді інших цивільних справ, у яких беруть участь ті ж особи [344, с.26]. За ст. 14 ЦПК рішення, ухвала і постанова суду або судді, що набрали законної сили, є обов'язковими для всіх органів, підприємств, установ, організацій, громадян і підлягають виконанню на всій території України [344, с.8]. Що стосується справедливості, то ця вимога виражає моральну характеристику висновків суду, які в них містяться. Тому правильним було б зазначити, що такі властивості притаманні всім актам правосуддя, якими вирішується справа по суті в процесі кримінального, адміністративного, господарського, цивільного або конституційного провадження.

Слід назвати також загальні принципи процесуального права, що є безпосередньою метою нашого дослідження. Єдність розуміння юридичного процесу, на нашу думку, визначається системою принципів, що покладаються в основу певної процедури. Будь-яка процедура має відповідати ідеалам поваги до прав особи, рівності, гуманізму, справедливості [327, с.18]. Сказане підтверджує необхідність вивчення проблем співвідношення принципів процесу. Не можна вести мову про єдність процесу, не розглянувши принципи, які його об'єднують. Це впливає з того, що принципи – є найзагальнішими вихідними положеннями, які мають фундаментальне значення для процесу, визначають його спрямованість, побудову в цілому, форму і зміст його стадій та інститутів. Так, принцип диспозитивності широко застосовується у цивільному, адміністративному й господарському процесах. Його підґрунтя становить можливість усіх заінтересованих осіб вільно, за своїм розсудом упорядковувати свої відносини, діяти на власний розсуд: вступати в правовідносини чи ні, визнавати їх зміст, здійснювати свої права чи утримуватися від цього. У кримінальному процесі значно ширше застосовується принцип офіційності (публічності). Він є керівним, визначає весь процес, усю систему кримінально-процесуальних форм і відносин. Для кримінального процесу притаманний також і принцип диспозитивності, хоча й у вузкому, аніж у інших процесах обсязі.

У господарському, цивільному й адміністративному процесах принцип змагальності полягає у виявленні у змагальній формі ініціативи й активності осіб, які беруть участь у справі при здій-

сненні прав і виконанні обов'язків по з'ясуванню кола обставин, що мають значення для вирішення справи, й по збиранню, дослідженню й оцінці доказів, які підтверджують або спростовують ці обставини (п. 1 ст. 11 КАС, ст. 30 ЦПК, ст. 43 ГПК України) [56, с.3; 129, с.8; 344, с.26]. Змагальність кримінального процесу включає в себе: право суб'єктів відстоювати свої інтереси шляхом змагання між собою (обов'язок доказування покладається на органи, які ведуть процес); розмежування у суді функцій обвинувачення, захисту і вирішення справи; рівність прав носіїв функцій обвинувачення і захисту; активну роль суду [62, с.42]. Тобто в даному випадку вона визначає, як процес побудовано. Тому, з нашого погляду, змагальність у кримінальному судочинстві є не принципом, а типом процесу.

Як уже зазначалося завданням усіх видів процесу є встановлення об'єктивної істини. Логічним, як вбачається, було б стверджувати, що спільним для них є принцип всебічного, повного й об'єктивного дослідження всіх обставин справи, який спрямований на виключення з процесу проявів суб'єктивізму й однобічності, забезпечення встановлення реальних фактів та прийняття обгрунтованого рішення.

Щодо принципів здійснення правосуддя тільки судом, незалежності суддів й підкорення їх тільки закону, безпосередності та рівноправності учасників судового провадження, то між процесами маються відмінності лише в деяких особливостях їх вираження; самі ж принципи для процесів є загальними. Принципи гласності, усності рівною мірою встановлені для цивільного, адміністративного, господарського й кримінального процесів, проте дещо більша писемність, аніж у кримінальному процесі, характерна для цивільного, господарського й адміністративного. Це ж слід сказати і про принцип національної мови судочинства, оскільки в Україні воно провадиться державною, українською мовою. Застосування інших мов в Україні гарантується ст. 10 Конституції та визначається законом. Стаття 56 ЗУ «Про Конституційний Суд України» передбачає, що у Конституційному Суді провадження ведеться, рішення, ухвали приймаються, висновки даються державною мовою. Учасники конституційного провадження, які не володіють українською мовою, мають право користуватися послугами перекладача» [240, с.23].

Дія принципів неоднаково виявляється в рамках конституційного, цивільного, адміністративного, господарського і кримінального судочинства. Якщо в перших 4-х випадках принципи діють у судових засіданнях, то у 5-му (кримінальний процес) вони діють і на стадіях, які передують судовому розгляду.

Необхідно також зазначити, що єдність процесу відбиває і класифікація принципів. У будь-якій галузі процесуального права за сферою поширення вирізняють загальноправові, міжгалузеві й галузеві принципи. Водночас, у названих кодексах по-різному викладено принципи процесу стосовно як їх кількості, так і змісту. Тому слід погодитись з думкою Ю.М. Грошевого, що систему принципів процесуального права необхідно представити у вигляді трирівневої структури, яка охоплює загальноправові, міжгалузеві й галузеві принципи [63, с.11]. Загальноправові поширюються на всі його галузі, сприяють єдності й стабільності чинної системи права. До їх числа слід віднести: рівність; справедливість; гуманізм; особиста недоторканність та ін. Міжгалузеві принципи, що належать до декількох процесуальних галузей права – це гласність судового розгляду; національна мова судочинства; принцип всебічного, повного й об'єктивного дослідження обставин справи; здійснення правосуддя тільки судом, незалежність суддів та підкорення їх тільки законам, рівність всіх учасників процесу перед законом і судом, безпосередність та усність. Зміст галузевих принципів має бути розкрито у відповідних актах галузевого законодавства. Наприклад, принцип забезпечення підозрюваному, обвинуваченому, підсудному та засудженому права на захист, публічність діють виключно у процесі кримінальному.

Іншими словами, можна стверджувати, що загальноправові й міжгалузеві принципи єдині для всіх видів процесуального права. Звісно, кожен процес має свою специфіку, яка відображається в галузевих принципах.

У результаті вищезазначеного можемо підвести деякі підсумки. *Процесуальне право – це сукупність правових норм, які мають предметом регулювання комплекс суспільних відносин, які виникають у кримінальному, цивільному, адміністративному, господарському та конституційному провадженнях, об'єднаних близькістю методів правового регулювання, єдністю процесуальних форм та*

порядку провадження. Це призводить до безперечного висновку щодо правильності й методологічної обґрунтованості побудови системи процесуального права.

Раніше вже були здійснені спроби уніфікувати норми процесуального права у окремому нормативному акті. Приміром, М. Катеринчук, М. Хандурін розробили проект Великого Судового кодексу України, який складається з 3-х книг: «Організація судової влади в Україні» (Кодекс судової влади України), «Цивільне, господарське і адміністративне судочинство в Україні» (Кодекс судових процедур України), «Кримінальне судочинство в Україні» (Кримінально-процесуальний кодекс України) [250, с.3; 251, с.2; 252, с.4]. Вивчаючи цей законопроект, бачимо, що автори з певними змінами й доповненнями об'єднали в один документ Закони України: «Про судоустрій і статус суддів», ЦПК, ГПК, КАС та КПК України, тобто створили збірку даних нормативних актів. Позиція цих науковців нам вбачається хибною. Єдність процесу в першу чергу означає спільність, однаковість певних умов, вимог, які ставляться до діяльності всіх видів процесу. Правильним було б розробити і прийняття єдиний законопроект – «*Основи процесуального права України*», де чітко визначити: а) систему загальних для всіх видів процесу принципів у виді трирівневої структури, яка охоплює загальноправові, міжгалузеві й галузеві принципи; б) загальні завдання, що ставляться перед кримінальним, цивільним, господарським, адміністративним та конституційним процесами; в) поняття доказів та їх властивості; г) визначення процесу доказування та його складових елементів; д) особливості процесуальної форми (стадії, строки); е) загальні повноваження суду; правове становище судді, способи забезпечення його незалежності; правила суддівської етики; є) спільні вимоги, які ставляться до актів правосуддя, що вирішують справи по суті (порядок та строки їх оскарження). Цей закон повинен стати комплексним правовим актом, що містить найзагальніші принципові норми, які будуть конкретизовані й розвинені в галузевому законодавстві, їх ухвалення сприятиме узгодженості й уніфікованості взаємопроникаючих норм та інститутів, без порушення при цьому спеціалізації процесуальних процедур.

2.3. Типологія національного кримінального процесу та її значення для формування системи принципів

Залежно від того, які завдання стоять перед кримінальним процесом, як визначені повноваження й функції державних органів, що ведуть процес, наскільки визначені та захищені права потерпілого від злочину або обвинуваченого, на кого покладено обов'язок доказування вини, які рішення може приймати суд у справі, вирізняють декілька типів процесу, що склалися протягом різних періодів історії.

Для визначення типології національного кримінального процесу і встановлення її значення для формування системи принципів перш за все потрібно розглянути саме це питання. На думку М.С. Кагана, типологія є прямим продовженням класифікації, у відповідності до якої групи різномірних об'єктів поділяються, доки не досягнуть рівня якісної однорідності, на якому знаходяться модифікаційні ряди (сукупність однорідних об'єктів) [115, с.21]. У науковій юридичній літературі по-різному підходять до відмінностей понять типологізації та класифікації. Так, з позиції логіки класифікація визначається як поділ предметів на класи на підставі найсуттєвіших ознак [280, с.142]. У філософії класифікація розуміється як особливий випадок використання логічних операцій поділу обсягу поняття тоді, коли в ній налічуються всі можливі найважливіші ознаки [87, с.232]. Одні вчені пропонують виокремлювати поняття «типологічні групи», коли для його виявлення використовують відповідні ознаки об'єкта і поняття «класифікація» – для встановлення системних зв'язків між різними сторонами досліджуваного об'єкта [262, с.14]. Інші термін «класифікація» використовують поряд з терміном «типологія» [272, с.9]. У соціологічній літературі відмічається, що типологія тісно пов'язана зі змістовним характером відповідного поділу сукупності на групи, а класифікація цих властивостей не має [127, с.58]. Поняття «типологія» тлумачать по-різному: а) як метод наукового пізнання, підставою якого є поділ сукупності об'єктів на певні групи [115, с.23]; б) як вид наукової систематизації, класифікації предметів або явищ за загальністю існуючих

ознак [277, с.115]; в) як групування явищ за допомогою моделі, типу [272, с.12].

Найближче до процесу типологізації знаходиться метод моделювання. Як тип так і модель відтворюють об'єкт вивчення. У той же час вони не тотожні, а відрізняються в першу чергу метою дослідження. Мета типології полягає у вивченні різних аспектів об'єкта шляхом виокремлення певних ознак із системи зв'язків у цілому. Йдеться про створення ідеального типу як моделі реальної дійсності. При цьому дослідник абстрагується від низки реальних якостей з метою визначення ознак, необхідних для формування ідеального типу [144, с.51]. Отже, якщо схематизм і абстрагування типологічного методу складають одну з умов його застосування, то моделювання – це його сутність.

Оснoву типології становить поняття «тип». Тип (від гр. *typos* – відбиток, взірець) плумачиться як модель, форма, яким відповідає певна група предметів, понять, явищ [45, с.723]. У юридичній літературі під цим терміном розуміють стійке поєднання ознак об'єктів, явищ державно-правової дійсності з метою створення їх взірця або моделі. Створення ідеального типу відбувається на підставі уявлень про систему єдиних ознак, а їх стійкі зв'язки створюють структуру такого типу. Ідеальний тип – це одна з моделей мислення, сутність якої полягає у виділенні головних ознак, елементів, типових для даного явища чи процесу [291, с.16]. Можна сказати, що тип – це модель явищ (процесів), яка містить необхідний набір суттєвих ознак для їх групування.

У теорії кримінального процесу як ідеальні типи виділяють поняття змагального й розшукового процесів. Нині жодна реальна кримінально-процесуальна система не має змагальних або розшукових процедур в їх абсолютно чистому вигляді. У кримінально-процесуальній літературі такі типи прийнято називати «ідеальними» в силу полярності та абстрактності їх змісту [206, с.86]. Кожен реальний порядок процесу, на відміну від ідеального, є результатом історичних змін. Жоден тип не може довго залишатися в первинному вигляді вже з тієї причини, що він існує в реальному світі, де все взаємопов'язане й підлягає взаємовпливу. У вирішенні будь-яких теоретичних і практичних питань кримінального процесу завжди виявляються ідеї й погляди, які сьо-

годні вважаються загально визначеними (пануючими), що дає нам підстави стверджувати, що тип визначається суспільним устроєм [282, с.18].

Дуже часто підставою для класифікації типів процесу правознавці називають співвідношення інтересів особистості і держави, спираючись на історичний розвиток суспільства. Виділяють період переваги особистого інтересу над публічним (приватно-позовний тип змагального процесу), період переваги інтересів держави над особистими (розшуковий тип процесу) і оптимального співвідношення інтересів особи та держави (змагальний тип) [282, с.28].

Змагальний процес – продукт ідеальної типології. Проте змагальна модель необхідна у практичній діяльності. Даний тип процесу має такі ознаки: наявність двох протилежних сторін – обвинувачення і захисту; процесуальну рівноправність; наявність незалежного суду, бо змагальність не мислима без незалежного арбітра, який створює й забезпечує необхідні умови для виконання ними своїх процесуальних функцій [189, с.63]. Інакше кажучи, основною ознакою змагальності є наявність рівноправних сторін і незалежного суду, що дає можливість визначити змагальність як тип процесу, де спір рівних сторін вирішується незалежним судом. У кримінально-процесуальній теорії виділяють наступні різновиди змагального судочинства: обвинувальний (акузацийний), позовний (акціонарний): приватно-позовний, публічно-позовний і публічно-змагальний процеси [292, с.42].

Розшуковий процес – це такий порядок провадження, коли завдання кримінального переслідування, захисту і прийняття рішення у справі поєднуються у компетенції одного державного органу. Ось чому самостійні сторони обвинувачення й захисту тут не потрібні. Органи розслідування не знаходяться в рівних правах з підслідним, який для них не суб'єкт правовідносин, а лише об'єкт управління. Рушійною силою процесу є безособова воля припису закону. Такий порядок не містить достатніх гарантій для захисту інтересів підслідного. Розшуковий процес – це застосування під час кримінально-процесуального провадження методів управління (імперативний метод влади-підкорення), в той час як при змагальній побудові застосовується метод, що передбачає рівність сторін і наявність між ними незалежного арбітра – суду. Розшуковий

тип процесу має такі різновиди, як кримінальна розправа, асиза, інквізиційний та слідчий процеси, судовий наказ [291, с.49]. На нашу думку, відмінність між розшуковою й змагальною формою процесу залежить від ролі суду: розшуковий процес передбачає, що ініціатива й ведення процесу передаються в руки суду, а змагальність закріплюється в такому порядку процесу, в якому кожен момент залежить від ініціативи сторін.

Як вже зазначалося, кожна кримінально-процесуальна система не має змагальних або розшукових процедур в їх абсолютно чистому вигляді. Це впливає на виникнення думки про те, що повинен існувати тип процесу, який існує в дійсності та відображає розвиток суспільства на певному етапі. Таким є змішаний тип кримінального процесу, в якому поєднуються риси, ознаки розшукового та змагального процесів. Для цього типу процесу характерним є поєднання досудового провадження, яке відбувається за правилами розшукового процесу та судовий розгляд, який відбувається за правилами розподілу процесуальних функцій та процесуальної рівності сторін [334, с.45]. Таку побудову кримінального процесу мають країни континентальної Європи (Германія, Франція, Росія, Україна та ін.). Зміст змішаної форми полягає в рівності процесуальних статусів обвинувача й підсудного в стадії судового розгляду, що гарантується їх процесуальною рівноправністю та розподілом основних процесуальних функцій. У процесуальній літературі виділяють 3 різновиди змішаного процесу. Сутність першого полягає в тому, що досудове розслідування базується на розшукових, а судові провадження – на змагальних основах. Для інших 2-х різновидів притаманним є проникнення в стадію досудового розслідування змагальних основ. Між собою вони відрізняються процесуальним положенням посадових осіб, які беруть участь у цій стадії. В одному випадку в досудовому слідстві приймає участь слідчий суддя, який по закінченні розшукового дізнання, проведеного під керівництвом прокурора, переходить до провадження розслідування (Франція). У другому випадку в стадії досудового розслідування бере участь судовий слідчий, який розслідування не здійснює, а розглядає скарги на дії органів дізнання, санкціонує дії, які обмежують конституційні права і свободи учасників процесу (Германія) [168, с.128].

Із гносеологічної точки зору категорії «принцип», «закономірність» та «сутність» тісно пов'язані. Вони виражають все найбільш типове, що притаманне кримінально-процесуальній діяльності. Принципи розкривають закономірності, що мають місце у кримінальному процесі, визначають основний напрям кримінального судочинства, його завдання, характер і систему процесуальних норм, стадій та інститутів. Тому логічно буде стверджувати, що певному типу відносин притаманні свої закони, відтворені у вже відомих сутнісних характеристиках – принципах. Враховуючи, що кожен тип судочинства має свою органічну систему принципів, які не співпадають або протилежні принципам процесу іншого типу, вважаємо за необхідне, для визначення типу національного кримінального процесу, розглянути систему принципів, що визначають розшуковий та змагальний типи.

Принципи змагального процесу підкоряються суворій логіці. Кримінальний процес має яскраво виражений публічний характер. Публічність полягає у тому, що держава в особі своїх органів покладає на себе відповідальність захистити громадян, суспільство від злочинних проявів. Публічний підхід до кримінального переслідування та забезпечення прав учасників судочинства породжує публічно-змагальний (публічно-позовний) різновид змагального процесу. Принцип рівноправності учасників кримінального провадження – це вимога надати їм у процесі рівновеликі можливості щодо обстоювання своїх прав і законних інтересів. Принцип процесуальної незалежності суду – це вимога його безпристрасності та об'єктивності щодо сторін та інших учасників судочинства, а також оцінки ним доказів, виходячи лише з свого власного (внутрішнього) переконання. Якщо в змагальному кримінальному процесі є сторони обвинувачення й захисту, між якими ведеться процесуальне змагання з питання про кримінальну відповідальність, то праву обвинувача на кримінальне переслідування повинно відповідати рівновелике право підозрюваного й обвинуваченого на захист від нього.

У силу презумпції невинуватості обвинувачений вважається невинним, доки його вина у вчиненні злочину не буде доведена у передбаченому кримінально-процесуальним законом порядку та встановлена вироком суду, що вступив у законну силу. Без допомо-

ги презумпції невинуватості у кримінальному процесі не вдалося б зберегти рівноваги сторін – державного органу і особи, що обвинувачується у вчиненні злочину та завідомо є нерівною за своїми силами й можливостями. Принцип усності діє в повному обсязі в судових стадіях процесу, однак і на досудовому розслідуванні він виявляє себе при розгляді суддею питань, які вимагають судового контролю; як право обох сторін брати участь у проведенні процесуальних дій, знайомитися з усіма матеріалами справи й робити заяви. Особиста недоторканність становить собою родове поняття, що містить як видові такі поняття, як фізична недоторканність, таємниця особистого й сімейного життя, недоторканність особистої документації, таємниця листування, телеграфних повідомлень, телефонних переговорів, комп'ютерних мереж і комунікацій, недоторканність житла.

Розшуковий процес керується передовсім фундаментальним принципом єдності, який можна вважати базовим для кримінального процесу даного типу. Основа єдності передбачає перш за все неподільність функцій процесу, до якої додається поєднання державно-управлінських та судових повноважень в руках одного владного суб'єкта. Змагальний принцип безпосередності судового дослідження доказів замінюється правилом писемності. Типовою для інквізиційного розшукового процесу є презумпція винуватості, де обов'язок доказування покладається на підсудного. Гласність також не властива цьому процесу; замість неї з'являється судово-слідча таємниця [291, с.104].

У кримінальному процесі України повною мірою отримали свій прояв такі принципи, як рівноправність сторін, презумпція невинуватості, усність. Публічність, як принцип процесу, пронизує все провадження у справі й забезпечує як досягнення загальних завдань процесу, так і виконання безпосередніх завдань у кожній окремій його стадії. Однак у кримінальному процесі України існують і винятки з принципу публічності (справи приватного та приватно-публічного обвинувачення). Відповідно до ст. 20 КПК України гласність судового процесу полягає у тому, що розгляд справ у всіх судах відкритий, крім випадків, передбачених законом. Розгляд справи за мотивованим рішенням суду у закритому судовому засіданні здійснюється обов'язково, коли відкритий

суперечить інтересам охорони державної або іншої захищеної законом таємниці. Перелік відомостей, які складають державну таємницю вказано у Законі України «Про державну таємницю» [239, с.1012]. Дія принципу гласності при проведенні досудового розслідування значно обмежена, оскільки в цій стадії діє правило про недопустимість розголошення даних розслідування (ст.121 КПК України). Забезпечення підозрюваному, обвинуваченому, підсудному і засудженому права на захист визначає в цілому сутність кримінального процесу, порушення якого уповноваженими суб'єктами кримінально-процесуальної діяльності є підставою для скасування вироку або винесення інших рішень у справі. Особиста недоторканність, як конституційний принцип, є складником усіх її прав. Підґрунтя особистих прав і свобод громадянина становлять такі найважливіші права, як право на фізичну недоторканність, недоторканність житла, таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції.

За чинним кримінально-процесуальним законодавством і за проектами КПК України № 3456-д, № 1233 та від 14. 10. 09 р. змагальність трактується як принцип процесу, тобто як керівне положення, яке лежить в основі всієї системи його норм, виражаючи сутність та істотні риси процесу як особливої системи державної діяльності, і яке, будучи обумовленим суспільним і державним устроєм, призначено для виконання правоохоронних завдань [253, с.5; 255, с.9; 257, с.6]. Крім того, більшість учених-процесуалістів теж розглядають змагальність як принцип процесу [136, с.156; 147, с.22; 153, с.8; 190, с.480; 201, с.187; 203, с.120]. Погляд на неї як на тип процесу представляється більш обґрунтованим. Тип кримінального процесу – це засіб організації кримінально-процесуальної діяльності, а принцип – загальне правило, яке є її фундаментом. Іншими словами, принципи – це прояви типу кримінального судочинства, з урахуванням якого складається їх система, оскільки тип виступає джерелом принципів. Під типом же судочинства необхідно розуміти організацію кримінально-процесуальної діяльності, яка визначає джерело руху провадження в кримінальній справі й основи процесуального положення його учасників. Як правильно зауважує О.С. Барабаш, принцип – це вимога, яка пред'являється до діяльності, а змагальність – вимога організації цієї діяльності,

вказує на внутрішню структуру процесу, на механізм його організації [29, с.42]. Правильніше було б розглядати змагальність як тип процесу, який відображає внутрішню побудову системи, властивості її елементів. Значимо, що принцип змагальності не може мати місця тому, що, по-перше, він не має ознак, властивих для принципів процесу, по-друге, те, що розуміється під принципом змагальності, є не результатом, а причиною, джерелом принципів. У зв'язку із цим можемо зробити висновок, що всі принципи кримінального процесу є лише проявом його типу, тому система принципів повинна формуватись з його урахуванням. Хронологічно тип процесу виникає раніше, ніж процесуальні принципи. Пояснюється це тим, що історичний момент появи кримінально-процесуальної діяльності співпадає з моментом появи її форми.

Змагальність, як тип кримінального процесу, має значення для всієї системи, бо вона визначає становище суб'єктів процесу, їх права й обов'язки. М.А. Маркуш розглядає змагальність одночасно як принцип і як форму процесу і підкреслює, що змагальність як форма процесу стосовно принципів змагальності є первинною, а принцип змагальності щодо форми процесу є вторинним і виступає механізмом її реалізації [181, с.46]. Вважаємо за необхідне підтримати думку С.Д. Шестакової, що необхідно розглядати не принцип змагальності як елемент системи процесуальних принципів, а принципи змагальності, які створюють змагальну форму процесу. До них слід віднести: здійснення правосуддя тільки судом; забезпечення підозрюваному, обвинуваченому, підсудному та засудженому права на захист; рівність всіх учасників процесу перед законом і судом; презумпція невинуватості; особиста недоторканність; усність, гласність, безпосередність та ін. [352, с.98].

Ще одним дискусійним питанням є те, яке положення суду передбачає змагальність. Одні вчені дотримуються точки зору, що вона передбачає пасивність суду, оскільки він в своїй діяльності повинен залишатися об'єктивним і неупередженим, ухилитися обвинувального чи виправдального ухилів [131, с.50]. Проте не виникає сумніву, що на суд покладається обов'язок прийняття законного й обґрунтованого рішення, що неможливо без всебічного, повного й об'єктивного дослідження всіх обставин справи. А як же бути у випадку, коли зібраних у справі доказів недостат-

ньо для формування внутрішнього переконання суду? Щодо цього слушною нам вбачається точка зору Ю.В. Хоматова, відповідно до якої змагальність передбачає активну роль суду, і правову заборону з власної ініціативи витребувати обвинувальні докази та його право збирати виправдальні докази незалежно від наявності відповідного клопотання з боку захисту [342, с.489]. І.Ю. Мірошников справедливо вважає, що активність суду повинна мати ситуаційний характер, тобто залежати від певної процесуальної ситуації, яка може виникнути під час розгляду кримінальної справи. Він підкреслює: щоб суд не перетворювати на суб'єкта доказування, його необхідно наділити повноваженнями правоповідомлюваного характеру. Під ними слід розуміти дії суду першої й апеляційної інстанцій, які спрямовані на роз'яснення сторонам необхідності заявляти клопотання щодо проведення тих або інших слідчих дій, витребування додаткових доказів, призначення експертиз і процесуальні наслідки їх невиконання [195, с.51,52]. Активність суду – це належне виконання цим суб'єктом своєї функції – вирішення справи, тобто у судовому розгляді активна роль має належати суду як органу, відповідальному за правильне вирішення справи. Розгляд справи при змагальності сторін не перетворює суд на стороннього глядача, не виключає його активності щодо необхідності встановлення істини в справі. Як зазначає М.К. Панько, «сама по собі змагальність сторін без активної позиції суду не може служити гарантом встановлення істини, гарантом правосуддя» [217, с.41].

На нашу думку, покладення на суд обов'язку доказування не суперечить змагальності, оскільки такий обов'язок нею ж і корегується. Обов'язок суду встановити істину – додатковий механізм діяльності сторін у процесі доказування. Він зобов'язаний застосувати всі передбачені законом заходи для всебічного, повного і об'єктивного дослідження всіх обставин справи, необхідних для правильного вирішення справи, встановити обставини, які доводять винність обвинуваченого, так і виправдовують його, а також встановити пом'якшуючі та обтяжуючі покарання обставини, зробити їх правильну правову оцінку. Завдання встановити об'єктивну істину не суперечить змагальності, а сприяє цьому, за умови, якщо змагальність не приймає крайніх форм, які обмежу-

ють можливості суду або кого-небудь з сторін активно досліджувати обставини справи.

Розглядаючи питання про активне положення суду у змагальному процесі, не можна не згадати про його дискреційні повноваження, тобто можливість на свій розсуд, оцінюючи ситуацію, обирати один із кількох варіантів дій (або утримуватися від дій) чи один з варіантів можливих рішень. Коли у законі неможливо детально описати ситуацію, в якій суд буде діяти і приймати рішення, йому надається дискреція при вирішенні конкретних питань. Законодавець передає на розсуд суду вирішення низки правових питань, оскільки для цього необхідний спеціальний підхід у кожному конкретному випадку. На суд, як на єдиний орган відправлення правосуддя покладається обов'язок всебічно, повно та об'єктивно дослідити всі обставини справи; прийняти законне, обґрунтоване та справедливе рішення, яке б відповідало об'єктивній істині. Тому суд справедливо наділяється дискреційними повноваженнями діяти на свій власний розсуд у відповідності до особливостей конкретної кримінальної справи. Проте у кримінально-процесуальному законі з цього приводу залишаються деякі невирішені проблемні питання. Так, відповідно до ч. 3 ст. 264 КПК України: «Коли в результаті судового розгляду прокурор прийде до переконання, що дані судового слідства не підтверджують пред'явленого підсудному обвинувачення, він повинен відмовитися від обвинувачення і у своїй постанові викласти мотиви відмови. В цьому випадку суд роз'яснює потерпілому та його представнику їх право вимагати продовження розгляду справи і підтримувати обвинувачення». Ми вже зазначали, що саме на суд покладається обов'язок прийняття законного, обґрунтованого та справедливого рішення. А як бути у тому випадку, коли потерпілий відмовляється підтримувати обвинувачення, суд вважає за необхідне розглянути справу по суті, а відмову прокурора від обвинувачення необґрунтованою? У законі дане питання не вирішене. У зв'язку з цим, вважаємо за необхідне передбачити у КПК України норму у відповідності до якої: *«Якщо суд (суддя) вважає відмову прокурора від державного обвинувачення не достатньо вмотивованою, а потерпілий та його представник відмовилися від підтримання обвинувачення, суд своєю ухвалою, а суддя – постановою зупиняє провадження у*

справі та направляє постанову прокурора про відмову від обвинувачення відповідному прокуророві з метою перевірки її законності, обґрунтованості та вмотивованості. Якщо в судовому засіданні обвинувачення підтримував прокурор за дорученням прокурора, який затвердив обвинувальний висновок, постановою судді разом з постановою про відмову від обвинувачення направляється прокуророві, що затвердив обвинувальний висновок. У разі підтримання обвинувачення прокурором, який затвердив обвинувальний висновок – вищестоящому прокуророві.

Прокурор у строк не більше десяти днів з моменту отримання постанови судді та постанови про відмову від обвинувачення повинен розглянути їх. Дійшовши висновку про вмотивованість відмови від державного обвинувачення, він накладає резолюцію про свою згоду з відмовою від обвинувачення, а суд (суддя) своєю ухвалою (постановою) закриває кримінальну справу. У випадку визнання мотивів недостатніми – скасовує постанову про відмову від обвинувачення та виносить постанову про підтримання державного обвинувачення особисто або постанову про доручення підтримання обвинувачення іншому прокуророві».

Якщо ми відносимо національний кримінальний процес до змішаного типу, для якого характерні рівність сторін на стадії судового розгляду і їх нерівність у досудових стадіях процесу, то можна зробити висновок, що змагальність виявляється лише у його судових стадіях. Цієї точки зору дотримується, наприклад, М.М. Полянський [226, с.51]. Як аргумент висувається відсутність розподілу функцій обвинувачення, захисту та вирішення справи, відсутність на стадії досудового розслідування незалежного та неупередженого арбітра. Але слід підтримати точку зору Ю.М. Грошевого та інших авторів, що найповніше змагальність проявляється саме під час судового розгляду кримінальної справи, але її елементи проявляються також і на досудових стадіях процесу (право підозрюваного, обвинуваченого заявляти клопотання про витребування нових доказів, виклик нових свідків, проведення додаткових слідчих дій; заявляти відвід; подавати скарги на дії та рішення особи, яка провадить дізнання, слідчого, прокурора, судді та суду) [69, с.41; 227, с.46]. Поділ основних функцій, як елемент змагальності можливий не лише на стадії судового розгляду справи, а й на інших

стадіях процесу. Під час порушення кримінальної справи та на досудовому слідстві змагальність виявляється обмежено. Засади змагальності закладені у ст. 22 КПК України, яка зобов'язує особу, уповноважену на ведіння процесу, вживати усіх передбачених законом заходів для всебічного, повного і об'єктивного дослідження обставин справи, виявляти як ті обставини, що викривають, так і ті, що виправдовують обвинуваченого, а також обставини, що пом'якшують і обтяжують його відповідальність. Стаття 45 КПК передбачає випадки обов'язкової участі захисника при провадженні досудового слідства, що є проявом змагальності. Стаття 48 КПК надає право захисникові збирати відомості про факти, що можуть використовуватись як докази у справі, у тому числі запитувати і одержувати документи чи їх копії від громадян та юридичних осіб, ознайомлюватись на підприємствах, установах, організаціях з необхідними документами, крім тих, таємниця яких охороняється законом, одержувати письмові висновки фахівців з питань, що вимагають спеціальних знань, опитувати громадян. Отже, відсутні будь-які теоретичні перепони для дії змагальності на стадії досудового розслідування.

Виходячи з того, що саме судова влада є гарантом забезпечення та захисту основних прав людини, законодавець у ст. 28 проекту КПК №1233 передбачив нового суб'єкта кримінального процесу України, який здійснюватиме функцію превентивного й відновлюючого судового контролю за діями й рішеннями органів досудового розслідування, – слідчого суддю [255, с.18]. Диференціація органів судової влади по здійсненню передбачених законом повноважень сприятиме зміцненню законності на стадії досудового розслідування й забезпеченню права обвинуваченого на захист [94, с.80]. Крім цього, запровадження такого суб'єкта кримінального процесу забезпечує: а) відповідний до світових стандартів рівень законності, обґрунтованості та справедливості рішень, що приймаються судом; б) незалежність і неупередженість суду; в) якісне вивчення матеріалів кримінальної справи, що дозволить виключити формальний підхід до їх розгляду й вирішення; г) спеціалізацію суддів. Слід погодитись з думкою Ю.В. Скрипіної, що бажано закріпити в кримінально-процесуальному законодавстві положення, відповідно до якого перший

допит та пред'явлення обвинувачення повинно здійснюватись у присутності слідчого судді [287, с.199].

Спираючись на вищезазначене можна зробити висновок, що у кримінально-процесуальному законодавстві слід закріпити принципи змагальності як елементи, які утворюють змагальну форму кримінального судочинства. Змагальність, як форма процесу передбачає активне положення суду та проявляється як на судових стадіях, так і на досудовому слідстві. Наголосимо, що принципи кримінального процесу повинні формуватись відповідно до його типу. Оскільки ми відносимо національний кримінальний процес до змішаного, то відповідно і принципи є проявами елементів змагальності й розшуку. На даному етапі розвитку суспільства дуже чітко виявляється напрям реформування національного кримінального процесу у відповідності з європейськими стандартами, де головною метою є захист прав людини і громадянина. Забезпечення такої захищеності можливо, як видно, також і шляхом розширення змагальності на стадії досудового розслідування. Вважаємо за необхідне у КПК України виділити окрему статтю «Змагальність кримінального процесу», яка б передбачала, що: *«Кримінальний процес України повинен бути побудований на основах змагальності, яка передбачає розмежування функцій обвинувачення, захисту і вирішення справи між обвинувачем, обвинуваченим (захисником) і судом; процесуальну рівність сторін; розгляд справи незалежним і неупередженим судом».*

Дослідивши принципи, які визначають тип кримінального процесу, ми вказали на те, що український кримінальний процес є змішаним. Проте, гадаємо треба розглянути це питання детальніше. Змагальність, відповідно до ст. 161 КПК передбачає, що «при розгляді справи в суді функції обвинувачення, захисту і вирішення справи не можуть покладатися на один і той же орган чи на одну і ту ж особу». Державне обвинувачення в суді, за ст.121 Конституції, а також ЗУ «Про прокуратуру» здійснює прокурор [244, с.152]. У випадках, передбачених законом, обвинувачення здійснює потерпілий або його представник. Захист підсудного здійснює сам підсудний, його захисник або законний представник. Функція розгляду справи покладається на об'єктивний і неупереджений суд (ст. 15 КПК). Водночас, державне обвинувачення у кримінальному

процесі України займає першочергове місце, а виконання функції обвинувачення покладається державою на органи прокуратури. Це дає підстави характеризувати кримінальний процес України як обвинувальний. Але у ньому існує також обвинувачення приватне (ст. 27 КПК передбачає випадки притягнення до кримінальної відповідальності не інакше, як за скаргою потерпілого). Для кримінального судочинства України характерне те, що він не має в собі позовної сутності, оскільки визначає обвинувачення, як особливу діяльність державних органів. Ч.2, ст. 267 КПК України передбачає: «У разі відмови прокурора від обвинувачення потерпілий вправі вимагати продовження розгляду справи. У цьому випадку він підтримує обвинувачення».

Якщо ми відносимо український кримінальний процес до континентального типу кримінального судочинства, де державне обвинувачення займає головне місце, то основним методом правового регулювання має бути імперативний, тобто метод влади-підкорення та полягає у тому, що правовідносини між особами, які беруть участь у кримінальній справі виникають лише у випадках передбачених законом. Проте для кримінального процесу України притаманними є і прояви диспозитивності, відповідно до якої сторони вправі вільно вступати між собою у правовідносини. Кримінальний процес України передбачає процедуру примирення в кримінальній справі. Стаття 8 КПК зазначає можливість звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з примиренням обвинуваченого з потерпілим.

Тому український кримінальний процес втілює в собі елементи як змагального так і розшукового типів процесу, тобто є змішаним. Приймаючи це до уваги, правильним, на нашу думку, було б провести диференціацію кримінально-процесуальної форми в певних категоріях кримінальних справ, що забезпечило б гармонізацію процедури провадження в кримінальній справі відповідно до поставлених завдань та методів кримінального процесу. Щодо справ, в яких не були яскраво виражені публічні інтереси, завданням кримінального процесу України, першочергово, повинно стати усунення соціального конфлікту. А у справах, в яких у результаті вчинення злочину були порушені публічні інтереси – встановлення об'єктивної істини. Це, в свою чергу, повністю відповідало б

позиції про те, що кримінальний процес України є змішаним, а його принципи – це прояв публічного і приватного.

Таким чином, ми розглянули характерні особливості змагального та розшукового типів кримінального процесу. В Україні, в ідеальному вигляді, жодного з них не існує. Отже, в наявності третя форма кримінального процесу – змішана. На нашу думку, необхідно змістити центр тяжіння більш до змагальної форми кримінального процесу, особливо під час досудового розслідування, це дасть нам можливість створити додаткові гарантії забезпечення прав, свобод, законних інтересів людини і громадянина на всіх стадіях кримінального процесу, що, в свою чергу, наблизить національний кримінальний процес до європейських стандартів.

РОЗДІЛ 3.

ПРАВОВА СУТНІСТЬ СИСТЕМИ ПРИНЦИПІВ ЗМІШАНОГО КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ

3.1. Підсистема принципів, яка відображає змагальний тип кримінального процесу

Раніше нами було частково проаналізовано та досліджено проблему класифікації принципів кримінального процесу. Було розроблено поняття їх системи та виділено такі її властивості як: рівнозначність, адекватність, повнота, цілісність, несуперечливість, незалежність, стабільність, ієрархічність та взаємозв'язок, який визначається типом і завданнями кримінального процесу та забезпечує дотримання законності. Існуючи у тісному зв'язку, принципи забезпечують існування процесу у вигляді єдиного цілого механізму, де все відбувається у своєму логічному порядку. Нами було виділено два головні критерії взаємозв'язку – завдання процесу та його тип. Ми зазначали, що кримінальний процес України є змішаним, тобто він спрямований як на захист інтересів держави, так і окремої людини. До цього часу у нашій країні пріоритет надавався перш за все захисту інтересів суспільства в цілому. Проте на сьогодні відбувається його реформування відповідно до європейських стандартів. Цей напрям передбачає посилення захисту прав і свобод людини, яка є найвищою соціальною цінністю, особливо це стосується царини кримінального провадження. Тому слід погодитися з думкою В.В. Сташиса, що важливим складником проблеми загальноправового статусу людини в державі є питання забезпечення її прав у сфері кримінального судочинства, оскільки діяльність державних органів щодо розслідування злочинів і вирішення кримінальних справ супроводжується застосуванням заходів кримінально-процесуального примусу, які досить часто суттєво обмежують конституційні права людини [299, с.9]. Однак Україна належить до країн континенту, де одним з головних завдань кримінального процесу залишається встановлення об'єктивної істини.

На даний момент український кримінальний процес має 2 головні завдання: а) захист прав і свобод всіх осіб, які залучаються до сфери кримінального процесу; б) захист інтересів суспільства в цілому шляхом встановлення об'єктивної істини у справі. Кримінальний процес України є змішаним, а його принципи – прояви приватних та публічних засад. Повинен бути встановлений оптимальний баланс інтересів: максимального збереження недоторканності приватного життя та очевидної необхідності боротьби зі злочинністю. Ці особливості кримінально-процесуальної діяльності найповніше відображаються саме в основоположних вимогах останньої, тобто принципах. Тому правильним було б, з нашого погляду, в рамках єдиної, цілісної системи принципів кримінального процесу виділити 2 підсистеми:

- підсистема принципів, яка відображає змагальний тип кримінального процесу;

- підсистема принципів, яка відображає розшуковий тип кримінального процесу. Відповідно до цього, вважаємо за необхідне класифікувати принципи кримінального процесу залежно від їх юридичної конструкції й законодавчого закріплення на *принципи-інститути (складні)*, що лежать в основі даних підсистеми та *принципи-норми (прості)*, які відображають їх окремі сторони.

Існують принципи, які неможливо віднести лише до однієї з вищезазначених підсистем. Це такі принципи як: справедливість, здійснення правосуддя тільки судом, незалежність суддів і підкорення їх тільки закону, особиста недоторканність, національна мова судочинства та гласність. Ці принципи являються *загальними* для 2-х підсистем, оскільки одночасно спрямовують кримінально-процесуальну діяльність на забезпечення як приватних, так і публічних інтересів. Тому не можуть бути категорично віднесені до однієї з розглядуваних підсистем.

Принципи – це вимоги, які спрямовують кримінально-процесуальну діяльність на досягнення завдань, поставлених перед кримінальним судочинством. Саме вони пронизують увесь процес та визначають його тип. Це дозволяє нам виокремити головні напрями розвитку кримінально-процесуальної діяльності на даний момент: захист прав і свобод всіх учасників кримінального процесу; забезпечення реалізації інтересів всього суспільства шля-

хом встановлення об'єктивної істини. Ці напрями повною мірою знайшли своє відбиття в таких принципах-інститутах, як охорона прав та свобод людини і громадянина й публічність процесу, які є основою запропонованих нами підсистем. Усі інші принципи теж спрямовані на реалізацію зазначених напрямів, але вони, так би мовити, регулюють їх окремі сторони, конкретизують ці напрями на протязі всього провадження у справі або на окремих стадіях процесу та являються принципами-нормами. Кожен із складних принципів може бути реалізований лише через належне виконання норм, які містять прості принципи. Наведена класифікація дуже чітко віддзеркалює поєднання приватного й публічного як єдиного цілого, де забезпечення й захист інтересів держави і особи відбуваються за рахунок їх збалансованості. Л.О. Александрова справедливо зазначає, що будь-яке право охороняє суспільні інтереси, а суспільний інтерес – це сукупність особистих інтересів. Публічним є інтерес, що сформувався в суспільстві у зв'язку з усвідомленням індивідом об'єктивної необхідності для реалізації потреб власної свободи через свободу оточуючих його осіб. У цьому заінтересована кожна особа, тому публічні інтереси охороняються всім суспільством [9, с.14]. Відповідно, приватні й публічні основи існують у нерозривному зв'язку й лише в належному поєднанні дають можливість забезпечити та захистити інтереси як окремої особи, так і суспільства в цілому.

Спираючись на вищезазначене, ми виділили 2 підсистеми, в основі яких лежать принципи-інститути: охорона прав та свобод людини і громадянина та публічність процесу. Як видно, ці підсистеми спрямовують кримінально-процесуальну діяльність на вирішення основних завдань: захист прав і свобод людини і громадянина; забезпечення реалізації інтересів всього суспільства, шляхом встановлення об'єктивної істини. Хотілося б зазначити, що виділення даних підсистем ні в якому разі не порушує цілісність системи принципів кримінального процесу. Принципи єдині та існують у взаємозв'язку, однак відображають типологію кримінального процесу, який є змішаним. Саме ця обставина спонукала нас виділити у межах єдиної системи принципів кримінального процесу України 2 підсистеми, які відображають основні моменти запропонованої нами класифікації.

Першим принципом-інститутом слід назвати вимогу охорони прав та свобод людини і громадянина. Повторимося, що за ст. 3 Конституції людина, її життя і здоров'я, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Ця норма Основного Закону держави вказує на один з головних напрямків державної політики – захист прав людини. Для галузі кримінального процесу це означає: а) держава має керуватися пріоритетністю забезпечення та захисту прав і свобод конкретної людини; б) імперативну вимогу до органів, які ведуть процес забезпечувати права усіх осіб, які беруть участь при провадженні по кримінальній справі; в) необхідність створення державою таких правозахисних механізмів, які здатні реально забезпечити реалізацію людиною своїх прав, попередити їх порушення, а у випадку такого, ефективно їх поновити. Тому погоджуємось з думкою О.В. Капліної, що зараз, як ніколи, необхідне швидке прийняття нового КПК України, який покликаний стати законом, найповніше регламентуючим діяльність компетентних органів держави, а також забезпечуючим позитивну реалізацію конституційних положень, міжнародних стандартів, пов'язаних із захистом прав і законних інтересів громадян, що залучаються до орбіти кримінального процесу [120, с.279]. І це дійсно так. Захисту підлягають права всіх осіб, які беруть участь у справі, що дуже часто порушуються. Звернемося до практики. Новоушинський районний суд Хмельницької області постановою від 15 серпня 2005 р. направив справу за обвинуваченням М., Д. і К. на додаткове розслідування зі стадії попереднього розгляду з підстав істотного порушення права обвинувачених і потерпілих на ознайомлення з усіма матеріалами справи. Суд установив, що після ознайомлення обвинувачених та їх захисників з матеріалами справи до неї долучили письмові докази: протокол, акт судово-медичного обстеження. Із цими матеріалами справи обвинувачених і потерпілих не ознайомили, про що свідчить відсутність відповідних протоколів у справі. Відповідно до п. 11 ст. 370 КПК це порушення є істотним, оскільки не були дотримані передбачені статтями 217-222 КПК України права як обвинуваченого, так і потерпілого [32, с.43].

Конституційний Суд України у справі за конституційним зверненням громадянина І.В. Голованя звернув увагу на те, що

положення ч. 1 ст. 59 Конституції України “кожен має право на правову допомогу” треба розуміти як гарантовану державою можливість будь-якій особі незалежно від характеру її правовідносин з державними органами, органами місцевого самоврядування, об’єднаннями громадян, юридичними та фізичними особами вільно, без неправомірних обмежень отримувати допомогу з юридичних питань в обсязі і формах, як вона того потребує [271, с.14]. Вважаємо за необхідне як у законодавстві, так і у науковій літературі приділити більшу увагу забезпеченню прав усіх осіб, які беруть участь у справі, що отримує відображення в принципі охорони прав та свобод людини і громадянина.

Дана вимога полягає у тому, що по-перше, держава в усіх галузях своєї діяльності, у тому числі, звичайно, й кримінального судочинства, має керуватися пріоритетністю забезпечення та захисту прав і свобод конкретної людини. Оскільки кримінально-процесуальна діяльність полісуб’єктивна, йдеться про захист прав кожного з її учасників; по-друге, органи та посадові особи, які здійснюють державну діяльність, зобов’язані роз’яснити та забезпечити права і свободи людини, оскільки це є головним обов’язком держави від імені якої вони діють [260, с.23]. Стосовно кримінального процесу це означає імперативну вимогу забезпечувати права усіх осіб, які беруть участь при провадженні у кримінальній справі, – органом дізнання, слідчим, прокурором та судом – суддею; по-третє, держава гарантує забезпечення та захист прав особи, що означає необхідність створення нею таких правозахисних механізмів, які здатні реально забезпечити реалізацію людиною своїх прав, попередити їх порушення, а у випадку такого, ефективно їх поновити. Слід зазначити, що всупереч наявності такого обов’язку державних органів у процесі практичної діяльності з цього приводу існує безліч проблем. Наприклад, у 2005 р. кількість розглянутих судами скарг на дії органів досудового слідства, що порушують права осіб, які беруть участь у процесі, збільшилася до 7,5 тис., або на 25,1% у порівнянні з 2004 р. [20, с.26]. А у 2006 р. їх кількість збільшилась на 16,1% [298, с.34].

Отже, людина, її життя і здоров’я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Серед цих засад слід відзначити, зокрема, віру в основні пра-

ва людини, в гідність і цінність людської особистості, в рівність і невід’ємність їх прав [265, с.81]. Причому оскільки ця цінність є найвищою, то жодне інше явище не може поціновуватись суспільством вище аніж людина. Ця вимога дає відповідну орієнтацію державі, тим чи іншим осередкам суспільства, громадським організаціям, іншим суб’єктам при розв’язанні ціннісних колізій; тобто не існує такої цінності, заради якої можна було б пожертвувати людиною. Даний принцип проявляється на всіх стадіях процесу та обов’язково проявляється у кожній кримінальній справі незалежно від того на якій стадії закінчилося провадження у справі.

Права і свободи людини, їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Призначення цього положення – визначити основний соціальний вектор у взаємовідносинах між людиною й державою [90, с.6]. Ось чому можемо зробити висновок, що вимога охорони прав та свобод людини і громадянина є складним принципом, який визначає загальну спрямованість кримінального процесу України в напрямку забезпечення та захисту прав людини. Ця закономірність розповсюджується, на наш погляд, на такі *принципи-норми як: рівність всіх учасників процесу перед законом і судом; гуманізм; справедливість; диспозитивність; здійснення правосуддя тільки судом; незалежність суддів та підкорення їх тільки законам; національна мова судочинства; презумпція невинуватості; особиста недоторканність; забезпечення підозрюваному, обвинуваченому, підсудному, засудженому чи виправданому права на захист та гласність*. Названі вимоги становлять підсистему принципів, яка відображає змагальний тип кримінального процесу, в основі якої лежить принцип-інститут – охорона прав та свобод людини і громадянина.

Принцип рівності всіх учасників кримінального процесу перед законом і судом отримав закріплення в багатьох міжнародно-правових актах з прав людини. Так, ст. 26 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права передбачає, що всі люди є рівними перед законом і мають право без будь-якої дискримінації на рівний захист. А у ст.14 цього пакту зазначається, що усі особи є рівними перед судами і трибуналами [187, с. 200, 202]. П. 2 ст. 2 Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права вказується на те, що права, які проголошуються у цьому пакті

повинні здійснюватися без будь-якої дискримінації, як-то по відношенню до раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних або інших переконань, національного або соціального походження, майнового положення, народження або інших обставин [188, с.204]. Відповідно до перелічених міжнародних актів з прав людини, ч. 1, 2 ст. 24 Конституції України закріплює положення згідно з яким громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом.

Зауважимо, що Конституція не містить норми, яка б проголошувала принцип рівності всіх перед судом, на відміну від Конституції РФ, де в ч. 1 ст. 19 вказано: «Усі рівні перед законом та судом» [142, с. 28]. Принцип рівності перед законом і судом закріплений в ст. 16 КПК України, згідно з якою правосуддя у кримінальних справах здійснюється на засадах рівності громадян перед законом і судом незалежно від походження, соціального й майнового стану, расової і національної належності, статі, місця проживання та інших обставин. Стаття 261 чинного КПК передбачає, що обвинувач, підсудний, захисник, потерпілий, а також цивільний позивач, цивільний відповідач та їх представники у судовому розгляді користуються рівними правами щодо подання доказів, участі у їх дослідженні та заявленні клопотань.

Даний принцип має 2 сторони, 2 аспекти – рівність перед законом і рівність перед судом. Рівність громадян перед законом означає, що при порушенні, розслідуванні й судовому розгляді кримінальних справ до всіх застосовуються одне й те ж кримінальне й кримінально-процесуальне законодавство, ніхто не має при цьому ніяких переваг і обмежень у правах [113, с.15]. Рівність усіх учасників судового процесу перед законом – єдиний правовий режим судочинства, який забезпечує реалізацію їх процесуальних прав [208, с.208]. Що ж стосується іншої вимоги – рівності усіх учасників процесу перед судом, то вона є похідною від вимоги доступності судового захисту й наявності права на нього, оскільки громадяни мають право звертатися до суду, юрисдикція якого є необмеженою і поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі. Як правильно зазначає Т.М. Добровольська, рівність громадян перед законом – поняття ширше, ніж рівність їх перед судом: адже перше характеризує правовий стан громадян

у всіх галузях життя суспільства, а друге стосується лише сфери здійснення правосуддя [95, с.152].

Рівність громадян перед законом і судом – це не тільки надання їм прав, а й однаковою мірою неухильне виконання покладених на них обов'язків, у тому числі й обов'язку відповідати за вчинене [259, с.64]. Ніяке особливе становище того чи іншого громадянина не може звільнити його від підкорення вимогам закону й суду. Пленум Верховного Суду у постанові «Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя» від 1 листопада 1996 р. № 9 наголосив, що положення про законність судочинства та рівність усіх учасників процесу перед законом і судом зобов'язують суд забезпечити всім їм рівні можливості щодо надання та дослідження доказів, заявлення клопотань та здійснення інших процесуальних прав (п.10) [234, с.30]. Рівність громадян розповсюджується по відношенню до них не тільки судом, але й слідчим, прокурором і дізнавачем. Тобто даний принцип повинен проявлятися у кожній кримінальній справі незалежно від того на якій стадії вона перебуває. Припустимо, що у процесі кримінального провадження було порушено ст. 16 КПК України та певні особи були обмежені у наданні та дослідженні доказів, заявленні клопотань. У першу чергу в даному випадку порушується норма права, що саме по собі вже є підставою для визнання рішення у справі незаконним. Крім того, порушується простий принцип рівності всіх учасників кримінального процесу перед законом і судом та, звісно, складний принцип охорони прав та свобод людини і громадянина. Тому принцип рівності усіх учасників кримінального процесу перед законом і судом є простим принципом, бо він відображає один з аспектів загальної спрямованості кримінального процесу України на забезпечення прав і свобод його учасників та є однією з гарантій приведення національного законодавства у відповідність з міжнародними та європейськими стандартами.

Як вже зазначалося раніше, принципи виступають нормами права, що виражають, реалізують в собі основи моральності. Концентроване вираження вимог суспільної моралі, що відповідає певному періоду розвитку держави, міститься саме у принципах – приписах вищого ступеня соціальної орієнтації суспільства. Це спонукає до думки про необхідність детального дослідження у даній галузі пра-

ва загальноправового принципу гуманізму, який також спрямовує державну діяльність на визнання людини найвищою цінністю, на охорону її прав і свобод. Гуманізм (від лат. *humanitas* – людяність) – світогляд, у центрі якого знаходиться ідея людини як найвищої цінності [285, с.260]. Дана вимога є морально-правовою категорією та означає закріплення у правових формах відносин між людиною, державою і суспільством на основі визнання самоцінності людської особистості, невід’ємності її прав і свобод, поваги її гідності [204, с.154]. Стержневими ідеями сучасного гуманізму є: визнання гідності і незалежності особистості головною соціальною цінністю; максимізація свободи вибору людини, яка має поширюватись так далеко, наскільки це не завдає шкоди іншим; додержання положення, згідно з яким кожна людина заслуговує до себе людського ставлення [214, с.84; 224, с.39]. В.Я. Тацій справедливо зазначає, що всі державні інституції повинні діяти в межах Конституції і законів, що правова система має складатися із законів, які мусять бути демократичними, гуманними, справедливими, спрямованими на забезпечення прав людини, не інтересів певних прошарків населення, а всього народу [309, с.5]. Право на повагу до честі та гідності є критерієм ставлення держави до особистості, як до найвищої цінності. Ця вимога охоплює своїм змістом як духовну, моральну сторону життя людини, так і фізичну, матеріальну [182, с.147]. Вона отримала своє закріплення у багатьох міжнародних актах, ратифікованих Верховною Радою України. Так, наприклад, ст. 1 Загальної декларації прав людини, ст. 3 Конвенції про захист прав та основоположних свобод людини, ст. 7 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права передбачають, що ніхто не може бути підданий катуванню чи жорсткому, не людському або принижуючому його честь та гідність, поводженню чи покаранню [105, с.194; 139, с.223; 187, с.199]. Слід звернути увагу на те, що велика частка справ, які розглядаються Європейським судом стосовно України пов’язані саме з нелюдським ставленням до людини під час провадження у кримінальній справі.

У ст. 3 Конституції України закріплено, що людина, її життя і здоров’я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються найвищою соціальною цінністю. Стаття 28 Основного Закону закріплює право кожного на повагу до його гідності [143, с.8]. Гід-

ність – це сукупність високих моральних, світоглядних, професійних якостей людини, які дають їй підстави для самоповаги, для усвідомлення своєї суспільної цінності, для її об’єктивної оцінки іншими людьми. Відповідно, змістом права на повагу до гідності людини є законодавчо встановлена та гарантована державою сукупність норм, які надають кожній людині впевненість у своїй суспільній цінності, можливість усвідомлювати себе як особистість, поважати власні моральні принципи, наполягати на повазі до себе інших людей, державних органів та посадових осіб, а також вимагати, щоб будь-які сумніви щодо її моральних якостей та етичних принципів були належним чином обґрунтовані. Сьогодні відбувається гуманізація всіх правових інститутів, перед судовими органами ставиться завдання зосередити свої зусилля на забезпечення прав і свобод людини [106, с.12].

Гуманістична спрямованість кримінального процесу зумовлена демократизацією нашого суспільства. Саме в цій сфері діяльності найчастіше існує необхідність обмеження прав і свобод людини. Д.В. Філін, Ю.П. Янович справедливо зазначають, що однією з головних теоретичних та практичних проблем є удосконалення правового забезпечення захисту честі та гідності особи [331, с.139]. Ми приєднуємося до твердження Ю.М. Грошевого та С.Ф. Шумиліна, що соціальне, правове й моральне призначення цієї вимоги полягає не тільки у тому, що вона визначає та забезпечує процесуальні форми реалізації і засоби захисту прав та законних інтересів особи у кримінальному процесі, а й обумовлює правовий та моральний обов’язок суб’єктів, які ведуть кримінальний процес, поважати честь та гідність особи, охороняти права і законні інтереси громадян у кримінальному судочинстві [73, с.98]. Звісно можна знайти прояви даного принципу при розгляді таких вимог як презумпція невинуватості, особиста недоторканність та ін. Але, як ми знаємо, зміст одного принципу не повинен дублювати зміст іншого. Тому може скластися думка щодо відсутності потреби у виділенні гуманізму в якості окремого принципу. Проте головною властивістю системи принципів є взаємозв’язок, де лише належне виконання одного принципу тягне за собою дотримання інших. Тобто принципи доповнюють один одного, оскільки спрямовані на досягнення єдиних завдань, та є проявом єдиного типу проце-

су. Вважаємо, що принцип гуманізму необхідно виділяти у процесі кримінального провадження, де він має власний специфічний тільки для даної галузі права зміст. А належна реалізація цього принципу є можливою лише в результаті забезпечення виконання всієї системи принципів кримінального процесу.

15. 04. 2008 р. було прийнято ЗУ «Про внесення змін до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України щодо гуманізації кримінальної відповідальності». Даний нормативно-правовий акт вносить зміни у ст. 5 КК України та закріплює положення відповідно до якого закон про кримінальну відповідальність, що встановлює злочинність діяння, посилює кримінальну відповідальність або іншим чином погіршує становище особи, не має зворотної дії у часі. Закон, що частково пом'якшує та частково посилює кримінальну відповідальність має зворотню дію у часі лише у тій частині, що пом'якшує кримінальну відповідальність. Якщо кримінальний закон змінювався кілька разів, то зворотною дію в часі має той закон, що скасовує злочинність діяння або іншим чином поліпшує становище особи. Ст. 691 закріплює, що за наявності обставин, які пом'якшують покарання, за відсутності обставин, що обтяжують покарання, а також при визнанні підсудним своєї вини, строк або розмір покарання не може перевищувати двох третин максимального строку або розміру найбільш суворого виду покарання, передбаченого відповідною санкцією статті [238, с.32, 33]. Розповсюджується тенденція до гуманізації призначення судами кримінального покарання особам, визнаним винними у вчиненні злочинів (частка засуджених, до яких суди застосували покарання, альтернативні позбавленню волі на певний строк поступово збільшується): 2004 р. – 11,6%, 2005 р. – 13%, 2006 р. – 15,8%, 2007 р. – 17,7% [305, с.42]. Проте гуманного ставлення потребує ще й інша сторона – потерпілий. Неминучим супутником будь-якого зазіхання на право є підринок, руйнація гідності людини: у таких випадках у потерпілого зазвичай виникають почуття приниженої, образи й інші негативні переживання, стан психічної пригніченості тощо. Виправданою є позиція В.А. Журавля, що у справах про звалтування потерпілі часто не бажають давати показання через почуття сорому. Тому під час допиту потерпілої слідчий, ставлячи інтимні питання, повинен бути тактичним та

обережним [104, с.21]. Хотілося б погодитись з думкою щодо необхідності розширення прав потерпілого. Справедливою, на наш погляд, є пропозиція С.В. Давиденко закріпити право потерпілого брати участь при провадженні експертизи у всіх випадках, коли на вирішення експерта ставляться питання, що торкаються інтересів потерпілого і котрі мають значення для встановлення фактів, від яких залежить відновлення порушених прав потерпілого. [86, с.245]. Слід погодитись з думкою В.С. Зеленецького, що за своїм змістом принцип гуманізму є багатоаспектним, відображаючим людяне ставлення до кожної особи залученої до сфери кримінального процесу [112, с.98].

Вважаємо, що для реалізації принципу гуманізму органи дізнання, досудового слідства, прокурор і суд зобов'язані утримуватись від дій, які б принижували честь та гідність всіх осіб, залучених у цю діяльність. Під час виконання процесуальних дій органи, які ведуть процес зобов'язані з повагою ставитись до осіб, які беруть участь у справі, ні в якому разі не застосовувати до них фізичний або психологічний вплив. Так п. 4 ст. 6 КПК України передбачає, що кримінальну справу не може бути порушено, а порушена справа підлягає закриттю внаслідок акту амністії, якщо він усуває застосування покарання за вчинене діяння, а також в зв'язку з помилуванням окремих осіб. Ч. 3 ст. 22 КПК України забороняє домагатись показань обвинуваченого, інших осіб, які беруть участь у справі, шляхом насильства, погроз та інших незаконних заходів. Не можуть бути допитані в якості свідків особи, які у зв'язку зі своїми фізичними чи психічними вадами нездатні правильно сприймати обставини, що мають значення для справи, і давати про них показання (ст.69). Стаття 521 передбачає, що особи, які беруть участь у кримінальному судочинстві, у разі наявності реальної загрози їх життю, здоров'ю, житлу чи майну мають право на забезпечення безпеки. У ч. 3 ст 193 КПК зазначається, що слідчий не вправі бути присутнім при освідуванні особи іншої статі, коли це пов'язане з необхідністю оголювати особу, що підлягає освідуванню. При освідуванні не допускаються дії, які принижують гідність освідуваної особи або небезпечні для її здоров'я. Освідування може супроводжуватися фотографуванням загального виду тіла і знайдених на ньому прикмет та слідів, якщо це є етичним [97, с.105].

Під час обшуку або виїмки слідчий повинен вжити заходів для того, щоб не були розголошені виявлені при цьому обставини особистого життя обшукуваного та інших осіб, які проживають або тимчасово перебувають у цьому приміщенні (ст.185). У ч. 2 ст. 20 КПК законодавець передбачив можливість проведення закритого судового розгляду у 4-х випадках. Основним мотивом проведення судового розгляду у закритому режимі в справах про злочини осіб, які не досягли 16-річного віку, є підвищена вразливість підлітків, ризик негативного впливу на них присутності публіки в залі судового засідання. Закритий розгляд справ про статеві злочини обумовлюється інтересами охорони суспільної моралі, інтересами потерпілого. Крім цього необхідність розгляду в суді інтимних сторін життя осіб, які беруть участь у справі, може бути підставою для рішення суду про закритий розгляд справи. Законодавець цілком логічно надав можливість суду провадити закритий розгляд справи у разі, коли цього потребують інтереси безпеки осіб, взятих під захист. Ця процедура передбачається у випадку проведення допиту свідків або потерпілих за відсутності підсудного, а також допиту одного підсудного за відсутності інших. Ст.434 КПК передбачає, що затримання та взяття під варту як запобіжний захід можуть застосовуватись до неповнолітнього лише у випадках, коли це викликається тяжкістю злочину у вчиненні якого він обвинувачується. Крім цього КПК України передбачає окремий порядок провадження у справах про злочини неповнолітніх, протокольної форми досудової підготовки матеріалів, застосування примусових заходів медичного характеру. У цих випадках закон передбачає певні привілеї та виключення з загальних правил, що пояснюється особливостями кримінальної справи та особи, яка обвинувачується у вчиненні злочину.

Крім цього проявом гуманізму є і доступність правосуддя, яку слід розуміти як вимогу організації та діяльності судової влади, сутність якої полягає у відсутності фактичних і юридичних перешкод для звернення зацікавлених осіб до суду за захистом своїх прав. Вона полягає як у наявності процедури судового розгляду, так і в можливості скористатися її перевагами, практична реалізація яких не обмежена ні правами, ні фактичними перешкодами на момент звернення до суду й у процесі судового розгляду. Доступ-

ність судового процесу, на думку О.М. Овчаренко, можна оцінити через такі його характеристики, як-от: а) розумний строк розгляду справи; б) максимально можлива простота процесу; в) доступ до судового рішення; г) виконання судового рішення. Автор справедливо пропонує з метою забезпечення доступності правосуддя у кримінальному судочинстві спростити форму подання апеляційної скарги, допустивши подання підсудним усної скарги [213, с.59, 179-181]. Право доступу до правосуддя – це нормативно закріплена і забезпечена державою реальна можливість кожної зацікавленої особи безперешкодного звернення до компетентних державних органів за відновленням своїх порушених злочином прав, свобод і законних інтересів, без якого особа не може реалізувати право на судовий захист. Право на справедливий суд та доступ до нього є дуже суттєвим у процесі реформування кримінального процесу, оскільки належний захист прав і свобод людини становиться можливим лише у разі налагодженої процедури доступу до суду як єдиного органу відправлення правосуддя.

Всі вищезазначені положення є проявами принципу гуманізму, проте існує необхідність і їх розширення. У сфері кримінального процесу стикаються суспільні й особисті інтереси, виникають гострі конфліктні ситуації, розв'язання яких потребує застосування заходів процесуального примусу. Застосування таких заходів принижує гідність особи, змінюючи самоповагу та оцінку іншими людьми. Тому нам хотілося б погодитись з думкою тих авторів, які говорять про необхідність розглядати взяття під варту як винятковий запобіжний захід, застосування якого здійснюється лише в тих випадках, коли забезпечити досягнення цілей кримінального судочинства іншими заходами не видиться можливим. Правильною є пропозиція щодо необхідності скорочення випадків застосування запобіжного заходу у вигляді взяття під варту та впровадження альтернативних запобіжних заходів (відсторонення від посади, домашній арешт, передача під нагляд міліції) [246, с.63]. Хотілося б погодитись з думкою О. І. Тищенко, що з метою зниження кількості арештів і гуманізації кримінально-процесуальної діяльності слід закріпити в КПК положення про те, що взяття під варту як запобіжний захід застосовується у справах про злочини, за які законом передбачено покарання у вигляді позбавлення волі

на строк понад 5 років [317, с.21]. Крім цього є необхідність скорочення строку тримання під вартою неповнолітніх обвинувачених, обмеження застосування даного запобіжного заходу та пріоритетного застосування запобіжного заходу у вигляді обов'язку періодичного звіту особи, яка не досягла 18-ти років, перед компетентним державним органом про її належну поведінку [246, с.134, 135]. Слід погодитись думкою О.М. Дроздова щодо необхідності у ст. 150 КПК віднести до обставин, що враховуються при обранні запобіжного заходу у вигляді взяття під варту, не лише стан здоров'я особи, щодо якої вирішується це питання, а й можливість надання необхідної медичної допомоги цій особі в умовах тримання її під вартою – адже задовільний стан здоров'я особи на час обрання такого запобіжного заходу може в умовах ув'язнення стрімко погіршитися або навіть стати таким, що загрожує життю людини. Вочевидь, що наведений критерій повинен ураховуватись при вирішенні питання про зміну взяття під варту на більш м'який запобіжний захід або скасування даного запобіжного заходу [98, с.8].

Нині в українській, російській криміналістичній та кримінально-процесуальній літературі з'явилися тенденції щодо зміни наукових підходів до проблем одержання та оцінки доказів псевдонауковими теоріями, які створюють серйозну загрозу демократичним засадам судочинства, підміняють шляхи пошуку об'єктивної істини зверненням до екстрасенсів, магнітних бур, гіпнозу, безконтактних способів дії на осіб, що володіють прихованою інформацією. Ці методи тягнуть за собою ігнорування особи, яка приймає участь у процесі, її прав і свобод [140, с.179-182]. Дія на особистість у стані гіпнотичного сну з метою одержання доказової інформації порушує свободу висловлення тих відомостей, якими володіє особа та є порушенням її прав. Слід погодитись з думкою В.О. Коновалової, що проникнення в практику судочинства результатів такого роду нібито наукових досліджень тягне за собою порушення не тільки законності, а й етичних норм, що є одними з головних підстав гуманного ставлення до особи, що потрапила в орбіту судового процесу [140, с.184].

На нашу думку, сучасний погляд на принцип гуманізму кримінально-процесуального права полягає у включенні до останнього

наступних положень: 1. Забезпечення та захист прав кожної особи, яка приймає участь у процесі кримінального провадження. 2. Гуманізація кримінально-процесуальної діяльності, а саме: доступність правосуддя; скорочення випадків застосування заходів процесуального примусу, які повинні призначатися лише тоді, коли забезпечити досягнення завдань кримінального судочинства іншими заходами не видиться можливим; розробка та впровадження запобіжних заходів альтернативних взяттю під варту. Вважаємо, що у процесі кримінального провадження принцип гуманізму проявляється: 1) у доступності правосуддя; 2) у обов'язку органів, які ведуть процес гуманно ставитись до всіх осіб, котрі приймають участь у кримінально-процесуальному провадженні, тобто визнавати самоцінність людської особистості, невід'ємність її прав і свобод; 3) ці особи не можуть бути піддані катуванню чи жорсткому, не людському або такому, що принижує його честь і гідність поводженню та покаранню. Тобто дана вимога також спрямовує кримінально-процесуальну діяльність на захист прав і свобод людини, підкреслюючи при цьому важливість етичного, морального захисту.

Внаслідок цього в КПК України необхідно закріпити принцип гуманізму й викласти його у наступній редакції: *«Орган дізнання, особа, яка провадить дізнання, слідчий, прокурор і суд (суддя) повинні гуманно ставитися до всіх осіб, що беруть участь у кримінально-процесуальному провадженні, визнавати самоцінність людської особистості, невід'ємність її прав і свобод. Кожному повинно бути гарантовано право доступу до правосуддя й усунення перешкод при його реалізації. Ніхто не може бути підданий катуванню чи жорсткому, не людському або такому, що принижує його честь і гідність поводженню та покаранню»*. Ця норма має діяти у кожній кримінальній справі, на протязі усього провадження, оскільки її невиконання викликає неналежну реалізацію принципу гуманізму та недотримання складного принципу охорони прав та свобод людини і громадянина.

На даний момент назріла нагальна потреба у створенні реальних передумов для розширення у кримінальному судочинстві загальнолюдських цінностей, у збагаченні морального змісту принципів, закріплених в кримінально-процесуальному законі. Ідея

побудови правової держави висунула необхідність удосконалення механізмів його функціонування, що базується на загальноправових принципах. До них відноситься і принцип справедливості, який є морально-правовою категорією. Перш за все розглянемо погляди вчених-процесуалістів на необхідність виділення *принципу справедливості* у кримінальному процесі. У науці склалися 2 протилежні точки зору. Перша полягає у тому, що справедливість не є принципом кримінального процесу [8, с.172; 123, с.74]. Друга точка зору обґрунтована, на наш погляд, полягає у необхідності виділення принципу справедливості у даній галузі права [284, с.9].

Як юридична категорія, у теорії права справедливість розглядається у масштабі відповідності, пропорційності, збалансованості і повної гармонійності між здійсненими витратами, зусиллями, зверненнями людей і відповідною реакцією на це суспільства, вираженої у вигляді винагороди, заохочення чи осудження [285, с.260]. У філософії справедливість виступає особливим механізмом, що підтримує міру рівноваги правових цінностей. Сучасна епоха з її процесами глобалізації особливо вимагає міжкультурного діалогу з обґрунтування справедливості і, отже, розробки принципів універсальної справедливості. У зміст універсальної справедливості включаються: а) вимога рівності, що формується як вимога неупередженості і заборона сваволі; б) ідея взаємозв'язку вчиненого і розплати за це; в) вимога рівноваги між втратою і придбанням, що має сенс не тільки для господарської діяльності [87, с.222]. Соціальною можна вважати або справедливість, що стосується основної структури суспільства, або взагалі будь-яку справедливість, що реалізується в суспільних інституціях та практиках. У цьому значенні вона асоціюється із соціальною державою, що має забезпечити кожному існування, гідне людини [225, с.46]. Виділяють різні види справедливості. С.П. Головатий зазначає, що право повинно бути формально справедливим. Воно має тлумачитись і застосовуватись так, щоб був однаковий підхід до тих, хто перебуває в однаковій позиції з конкретної точки зору [46, с.768]. Розподільча справедливість представляє собою розмірність. Вона полягає у пропорційності юридичної відповідальності вчиненому правопорушенню, встановлення і диференціювання

публічно-правових обмежень залежно від конкретних обставин, що обумовлюють їх запровадження [225, с.51]. С.П. Погребняк виправдано виділяє 2 аспекти саме процесуальної справедливості: матеріальна (змістовна) справедливість, яка полягає у тому, що кожне судове рішення має бути справедливим по суті (тобто при вирішенні спірного питання повинні бути справедливо визначені права і обов'язки тих, хто звернувся до суду, або завдяки судовому рішенням має бути відновлена порушена справедливість); та процесуальна (процедурна) справедливість, яка передбачає розгляд справи відповідно до певних судових процедур [225, с.63]. Свого часу Х. Отфрід виділяв 3 різновиди процесуальної справедливості: чисту, повну та неповну. Неповна процесуальна справедливість не створює ніякої властивості легітиматії, оскільки у даному випадку неможливо гарантувати досягнення головного завдання будь-якої процесуальної справедливості – безпристрасність. Ніщо так не суперечить процесуальній справедливості, як упередженість та односторонність. Чиста процесуальна справедливість полягає у самих процедурах, тоді як не може бути мови про процесуально незалежні заходи справедливого результату, оскільки застосовуються рівні для всіх учасників процедури. За повної процесуальної справедливості існує незалежний масштаб для справедливого результату та процедура з високим рівнем гарантії, яка призводить до цього результату [338, с.66-70]. Згідно зі ст. 6 Європейської конвенції про захист прав та основоположних свобод людини: «кожен при вирішенні спору щодо його цивільних прав та обов'язків або при встановленні обґрунтованості будь-якого кримінального обвинувачення, висунутого проти нього, має право на справедливий розгляд упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом» [139, с.122].

У діючому кримінально-процесуальному законі справедливість розглядається як вимога, яка пред'являється до рішення суду. Відповідно до ст. 370 КПК України, істотним порушенням вимог кримінально-процесуального кодексу є порушення, які перешкодили чи могли перешкодити суду повно та всебічно розглянути справу і постановити законний, обґрунтований та справедливий вирок чи постанову. Вважаємо, що справедливість є принципом кримінального процесу та має ширший зміст. Існує проблема від-

сутності чіткого і однозначного визначення та нормативного закріплення принципу справедливості. На наш погляд, у процесі кримінального провадження загальноправовий принцип справедливості конкретизується та має певні особливості відповідно до специфіки кримінально-процесуальної діяльності. Тому, перш за все слід з'ясувати: чи притаманні для даної вимоги ознаки принципів? У чому саме під час провадження у кримінальній справі проявляється справедливість?

По-перше, принципи – це вимоги, які спрямовують діяльність на досягнення завдань, поставлених державою перед кримінальним судочинством. Як вже зазначалося раніше, його завданням є встановлення об'єктивної істини, без якої не може бути справедливості. Неможливим є прийняття справедливого рішення без всебічного, повного та об'єктивного дослідження обставин справи. Кримінальне судочинство має забезпечити, щоб кожний, хто вчинив злочин, був притягнутий до відповідальності і жоден невинний не був покараний (ст. 2 КПК). Рішення суду повинно бути законним і справедливим. Це є можливим лише тоді, коли воно відповідає об'єктивній дійсності, а засуджена особа дійсно винна у вчиненні злочину. Ще одним головним завданням кримінального процесу є захист прав і свобод кожної особи, яка бере у ньому участь. На даний момент відбувається реформування кримінального процесу України відповідно до європейських стандартів, де права і свободи людини визнаються найвищою соціальною цінністю. Справедливість включає в себе необхідність поновлення порушених прав і свобод будь-якої особи, яка потрапила до орбіти кримінального процесу, що є обов'язком органів, які ведуть процес. Тобто дана вимога спрямовує кримінально-процесуальну діяльність на реалізацію головних завдань кримінального процесу.

Принципи – це вимоги обов'язкового характеру, які пред'являються до діяльності. Вважаємо, що справедливість – це вимога, яка пред'являється до органів, які ведуть процес забезпечити: захист прав кожної особи яка приймає участь у справі; відповідність застосування заходів кримінально-процесуального примусу дійсній необхідності та особливостям особистості; відповідність між дією та покаранням; встановлення істини при вирішенні конкретної справи.

Раніше ми вже говорили, що принципи кримінального процесу діють у системі, де порушення одного з них тягне за собою порушення інших і, навпаки, належне дотримання та виконання норм закону, які містять ці принципи забезпечує належне функціонування всієї системи. Вимога справедливості може бути реалізована лише шляхом дотримання таких принципів як-то: всебічне, повне та об'єктивне дослідження обставин справи; рівність усіх учасників процесу перед законом і судом; забезпечення підозрюваному, обвинуваченому, підсудному права на захист та ін. С. Шевчук справедливо зазначає, що судовий розгляд може вважатися справедливим лише при належному дотриманні таких вимог як: право на незалежний та неупереджений суд; публічність; презумпція невинуватості; право на правову допомогу та ін. [351, с.234]. Тобто лише належне функціонування всієї системи принципів кримінального процесу дає можливість реалізації вимоги справедливості.

Принципами ми визначаємо положення, які обов'язково виявляються у кожній кримінальній справі й діють у всіх стадіях кримінального процесу, але різною мірою. У науці склалася думка, що відносно кримінального процесу справедливість виражає моральну характеристику висновків суду [24, с.71]. Даний принцип повинен діяти у кожній стадії процесу та може бути реалізований тільки справедливим порушенням, розслідуванням, розглядом та вирішенням кримінальних справ.

Встановлення істини у процесі прийняття рішення про порушення кримінальної справи має свою специфіку. Закон не вимагає встановлення всіх обставин скоєного злочину. Достатньо отримати об'єктивні знання відносно підстав та приводів порушення кримінальної справи. Фактичні дані, якими володіє особа, що приймає рішення про порушення кримінальної справи, достатні, якщо вони дають підстави для попереднього висновку про скоєний або той, що готується, злочин при відсутності обставин, які виключають провадження у справі. А для відмови у порушенні кримінальної справи необхідно шляхом всебічного, повного та об'єктивного дослідження наявних матеріалів встановити відсутність підстав для порушення кримінальної справи. Для реалізації вимоги справедливості ці рішення не повинні містити висловів, які б принижували особу, залишати сумніви щодо істинності прийнятого рі-

шення. Дотримання принципу справедливості на стадії порушення кримінальної справи відбувається і за рахунок судового контролю – можливість оскаржити постанову про порушення кримінальної справи або про відмову у цьому.

Справедливість повинна втілюватись у діяльності органів, як ведуть процес і під час досудового розслідування кримінальної справи. На початкових етапах становлення принцип справедливості стосувався насамперед меж можливих обмежень основних прав людини. Вони мають бути адекватними конкретній ситуації, яка потребує такого обмеження, тобто перебувати у прийнятному співвідношенні до ваги та значення основного права [236, с.166]. Тому, особливу роль принцип справедливості відіграє при обранні заходів кримінально-процесуального примусу. Оскільки проблема справедливого застосування норми надає більший або менший простір для урахування факторів та засобів у її реалізації [24, с.82]. Суперечності між справедливістю та правом нерідко виникають тоді, коли закон реалізується формально, без урахування життєвої ситуації, особливостей особистості. При вирішенні питання про застосування запобіжного заходу враховуються тяжкість злочину, у вчиненні якого підозрюється, обвинувачується особа, її вік, стан здоров'я, сімейний і матеріальний стан, вид діяльності, місце проживання та інші обставини, що її характеризують (ст. 150 КПК). Так, до неповнолітніх, осіб літнього віку, тяжко хворих, вагітних жінок, матерів, що годують дитину, одиноких матерів, багатодітних батьків взяття під варту, як правило, не застосовується. Крім цього, повинні бути враховані: минула діяльність і соціальні зв'язки, спосіб життя тощо. Справедливим є запобіжний захід, який відповідає дійсній необхідності. Ухвалою апеляційного суду від 30. 05. 2007 р. було скасовано постанову Московського районного суду м. Харкова від 24. 05. 2007 р. у відносно Матвієнко А.О., обвинуваченого за ч. 2 ст. 187 КК України. Суд, обираючи запобіжний захід у вигляді взяття під варту, посилався тільки на тяжкість злочину у вчиненні якого обвинувачується Матвієнко А.О. Скасовуючи постанову суду, колегія суддів апеляційного суду вказала на те, що судом не враховані дані про особу неповнолітнього обвинуваченого, що раніше він до кримінальної відповідальності не притягувався, має постійне місце проживання, страждає численними

захворюваннями, щиро розкався у вчиненому злочину, відшкодував потерпілому заподіяну матеріальну шкоду, а тяжкість злочину, у вчиненні якого він обвинувачується не є безумовною підставою для обрання запобіжного заходу у вигляді взяття під варту.

Судовий контроль на стадії досудового розслідування також є одним з проявів принципу справедливості, оскільки забезпечує можливість запобігання незаконному обмеженню конституційних прав учасників кримінально-процесуальної діяльності, а у разі необхідності – швидкого й ефективного їх відновлення. Лише суд приймає рішення про застосування запобіжного заходу у вигляді взяття під варту та продовження його строків, проведення обшуку та огляд житла чи іншого володіння особи, примусової виїмки з житла чи іншого володіння особи, накладення арешту на кореспонденцію і зняття інформації з каналів зв'язку, поміщення обвинуваченого у медичний заклад для проведення стаціонарної судово-медичної або судово-психіатричної експертизи. Крім того, учасникам процесу надано право оскаржувати законність та обґрунтованість прийнятого процесуального рішення.

Справедливість діє також і на стадії судового розгляду. Перед судом постає завдання прийняти справедливе рішення, яке відповідало б істині, шляхом всебічного, повного та об'єктивного дослідження обставин справи. Справедливість вимагає, щоб судді керувалися у своїх діях презумпцією невинуватості та забезпечували реалізацію права на захист. Недопустимі дії, які свідчать, що суддя вважає підсудного виним до оголошення вироку. Прояв справедливості полягає у тому, що суддя усвідомлює необхідність з однаковою увагою ставитись до всіх учасників судового розгляду. Справедливе ставлення до підсудного та захисника зумовлює активну поведінку судді, його прагнення до встановлення істини. Принцип справедливості знаходить своє відбиття у внутрішньому переконанні судді, яке є основою справедливого рішення. Ю.М. Грошевой зазначає, що суддівське переконання – це такий стан свідомості судді, коли він вважає, що зібрані у справі докази є достатніми для вирішення питання про наявність або відсутність фактів, які входять у предмет доказування, певен у правильності свого висновку та готовий до практичних дій у відповідності з отриманими знаннями. Автор обґрунтовано вважає, що одним з мо-

ральных стимулів досягнення істини у кримінальній справі, формування переконання як особистого відношення судді до зібраної сукупності доказів являється етична категорія справедливості, яка включає у себе такі взаємопов'язані елементи: відправлення правосуддя на основах рівності прав і свобод осіб; рівність прокурора, потерпілого, цивільного позивача, цивільного відповідача, підсудного і його захисника при доказуванні висунутих ним тверджень щодо винності або невинності підсудного; обов'язкове врахування у обвинувальному вирокі як пом'якшуючих, так і обтяжуючих відповідальність підсудного обставин [75, с.19, 56].

У загальній теорії держави та права принцип справедливості розглядається у масштабі відповідності, пропорційності [106, с.260]. У процесі тривалої практики міжнародними судовими органами, зокрема Європейським судом з прав людини, та національними судами сформульована низка вимог пропорційності, які в узагальненому вигляді зводяться до такого: а) будь-які обмеження основних прав і свобод можливі тільки на підставі закону у передбачених конституцією цілях та лише у межах, що є необхідними для нормального функціонування демократичного суспільства; б) такі обмеження мають застосовуватись тільки у випадках, якщо не існує менш обтяжливих заходів запобігання порушенням прав і свобод інших осіб та забезпечення публічних інтересів [236, с.167]. Суд повинен перенести ідею справедливості, втілену в нормах права, на рівень конкретних правовідносин. Так, суд конкретизує вимоги справедливості, закріплені в правовій нормі, щодо окремих правовідносин. Керуючись вимогами пропорційності та відповідності, він має призначити покарання, враховуючи ступінь тяжкості вчиненого злочину, особу винного та обставини, що пом'якшують та обтяжують покарання, установити справедливий розмір відшкодування шкоди заподіяної злочинцем. Крім того, суд може компенсувати окремі недоліки формальної справедливості, обумовлені такою рисою права, як загальність. Вона не дозволяє адекватно вирішувати кожну конкретну ситуацію, яка може мати певні особливості, не враховані в нормі. Тобто, принцип справедливості, в основі якого лежить вимога пропорційності виконує функцію забезпечення балансу між вимогами захисту загального інтересу та необхідністю забезпечення фундаментальних прав

особи. Ухвалою апеляційного суду змінено вирок Богодухівського районного суду відносно Ф., засудженої за ч.1 ст.162 КК України, призначене покарання у вигляді 2 років обмеження волі замієно на 9 місяців виховних робіт з відрахуванням в доход держави 20 % заробітку. Ф. раніше не засуджувалася, розмір шкоди від її дій дорівнює 5,5 грн., вона має неповнолітню дитину. На момент прийняття колегією рішення Ф. відбула під вартою 3 місяці, які у порядку ст. 72 КК України зараховані у строк відбуття покарання. В зв'язку з відбуттям якого Ф. від покарання, та від запобіжного заходу звільнена.

Слід зазначити, що справедливість включає в себе рівність можливостей у відстоюванні своїх прав та інтересів. Інтереси сторони обвинувачення реалізуються шляхом наданої можливості провадження певних процесуальних дій, які не можуть бути проведені стороною захисту. Мається на увазі, що сторона обвинувачення має досить широкі повноваження у процесі кримінального провадження, саме тому вона зобов'язана всебічно, повно та об'єктивно дослідити всі обставини справи. Тоді як сторона захисту має значно вужчі можливості збирання та перевірки доказів. У зв'язку з цим повинна бути встановлена певна рівновага можливостей у відстоюванні позиції цих двох сторін. Такою гарантією, на нашу думку, є передбачений у КПК України порядок, відповідно до якого стороні захисту для відстоювання своєї позиції достатньо поставити під сумнів пред'явлене обвинувачення, тоді як сторона обвинувачення зобов'язана її повністю довести.

Вважаємо, що вимога справедливості є принципом кримінального процесу та діє на всіх його стадіях. З нашого погляду, зміст досліджуваного принципу полягає у тому, що на протязі усього провадження у кримінальній справі органи, які ведуть процес зобов'язані забезпечити: захист прав усіх його учасників, рівні можливості у відстоюванні їх позиції; відповідність застосування заходів кримінально-процесуального примусу дійсній необхідності та особливостям особистості; відповідність між дією і покаранням; та застосувати всі передбачені законом заходи для встановлення об'єктивної істини у справі. Така позиція повністю віддзеркалює типологію та спрямованість розвитку кримінального процесу України сьогодення, оскільки вказує на необхідність

забезпечення та захисту прав людини, що, безперечно, позитивно впливає на встановлення істини у кожному конкретному випадку. Саме тому даний принцип є загальним одночасно для 2-х підсистем.

Внаслідок цього вважаємо за необхідне передбачити у КПК України статтю «Справедливість кримінального судочинства» у наступній редакції: «У кримінальному провадженні повинна бути дотримана вимога справедливості, яка полягає у тому, що орган дізнання, особа, яка провадить дізнання, слідчий, прокурор і суд (суддя) зобов'язані забезпечити: захист прав усіх суб'єктів процесу; рівні можливості у відстоюванні їх процесуальної позиції; відповідність застосування заходів кримінально-процесуального примусу дійсній необхідності з урахуванням обставин справи та якостей особистості; відповідність між вчиненим діянням і покаранням та застосувати всі передбачені законом заходи для встановлення об'єктивної істини у справі».

Правосуддя є однією з форм державної діяльності, яку здійснюють виключно суди шляхом розгляду й вирішення у судових засіданнях цивільних, кримінальних, адміністративних і господарських справ у встановленому законом порядку. Термін «правосуддя» включає 2 поняття – «право» і «суд» [151, с.88]. У ч. 1 ст. 124 Конституції зазначено, що правосуддя в Україні здійснюється виключно судами. Суд, здійснюючи правосуддя, забезпечує захист прав і свобод людини й громадянина та інтересів всього суспільства. Здійснення правосуддя є виключною і невідчужуваною прерогативою судів і не може бути делеговане або привласнене іншими органами чи посадовими особами [62, с.4]. Ця вимога має виконуватись у кожній кримінальній справі, що надійшла на судовий розгляд, адже тільки суд на території України уповноважений виконувати функцію правосуддя. Принцип здійснення правосуддя тільки судом закріплено у ст. 5 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» [245, с.36]. Стаття 15 чинного КПК передбачає, що ніхто не може бути визнаний винним у вчиненні злочину, а також підданий кримінальному покаранню інакше, як за вироком суду й відповідно до закону. Лише суд є тим органом, який чинить правосуддя, під час провадження якого він зобов'язаний контролювати дотримання, належне забезпечення й захист прав усіх осіб,

які беруть участь у справі. Даний принцип створює найважливішу гарантію громадянського миру, додержання конституційних прав і свобод людини, громадянина й суспільства в цілому. Лише за умови чинності цієї організаційно-правової вимоги суд здатний виконувати свої повноваження щодо захисту цих прав і свобод. Виходячи з того, що саме судова влада є гарантом забезпечення прав людини і громадянина, їх захисту й поновлення, ст. 28 проекту КПК України № 1233 виправдано передбачає нового суб'єкта кримінального процесу, який здійснюватиме функцію превентивного й відновлюючого судового контролю за діями й рішеннями органів досудового розслідування, – слідчого суддю [255, с. 18].

Існує думка, що правосуддя може починатися ще до втручання суду [313, с.25]. Так, розслідування злочину слідчим за термінологією чинного закону складає частину судочинства. Але судочинство, про яке йдеться в Основному Законі, означає неодмінно діяльність суду, який розглядає конкретну справу та приймає рішення на основі закону. Дотримання простого принципу здійснення правосуддя тільки судом забезпечує виконання складного принципу охорони прав та свобод людини і громадянина, що має для нашої країни зараз першочергове значення, оскільки суд, розглядаючи справу по суті, не тільки прагне встановити об'єктивну істину, а й має своєю головною спрямованістю захист прав і свобод людини. Тому даний принцип є загальним для 2-х підсистем.

Принцип незалежності суддів та підкорення їх тільки закону є загальноновизнаним принципом здійснення правосуддя в усіх демократичних державах, яким керуються у своїй діяльності міжнародні судові установи. Неможна не погодитись з думкою В.Т. Маляренка, що ця вимога лежить в основі всього правосуддя [174, с.163]. Саме незалежність суддів є передумовою функціонування самостійної судової влади, яку, як зазначають Ю.М. Грошевой та І.Є. Марочкін, слід розуміти як специфічну гілку державної влади, яку здійснюють уповноважені на те державні органи – суди і призначенням якої є розв'язання правових конфліктів та судовий контроль [66, с.8]. Принцип незалежності суддів дістав закріплення у ст. 47 ЗУ «Про судоустрій і статус суддів», ст. 8 ЦПК України, ст. 18 КПК України, які передбачають, що при здійсненні правосуддя судді і народні засідателі незалежні та підкоряються лише

законові [245, с.98; 177, с.47; 344, с.29]. Вони вирішують справу в умовах, що виключають сторонній вплив. Як зазначає М.Й. Штефан, зміст цього принципу розкриває поєднання 2-х правил – незалежності суддів і підкорення їх тільки законові. Підзаконність та незалежність суддів – це дві сторони одного й того ж явища. Незалежність можлива за умови підкорення їх тільки законові, а підзаконність – за умови обмеження суддів від впливу зовнішніх або внутрішніх факторів [359, с.49].

Положення про незалежність суддів має кілька значень. Як стверджують Т.М. Мирошніченко і Д.В. Філін, незалежність суддів при здійсненні процесуальної діяльності означає: незалежність їх поглядів від впливу й думки різних органів державної влади та управління, посадових осіб, громадських організацій, партій і рухів, колективів і угруповань, засобів масової інформації, окремих громадян; незалежність суддів від вищестоящего суду, суду – від висновків органів досудового слідства і прокурора, в також від висновків і поглядів учасників судового засідання; незалежність усередині самої судової колегії, зокрема народних засідателів від суддів, членів складу суду від головуючого, тобто можливість кожного із суддів висловити свою особисту думку [191, с.28]. Наведене положення є дуже важливою гарантією досягнення завдань кримінального процесу України і у першу чергу захисту прав і свобод кожної особи, яка приймає участь у кримінальному процесі. Оскільки це є можливим тільки за умови відсутності стороннього впливу на діяльність судді, коли ніщо не відволікатиме його від належного виконання своїх обов'язків. Європейський суд з прав людини встановив подвійний критерій визначення безсторонності суду, який складається з двох основних елементів: суб'єктивного, тобто чи були члени судової установи особисто безсторонніми; об'єктивного, тобто чи сприймався суд з об'єктивного погляду достатньо неупередженим і чи були гарантії безсторонності достатніми у даній конкретній ситуації для виключення будь-якого обґрунтованого сумніву щодо цього [351, с.248]. Незалежність суду є гарантією належного захисту та відновлення порушених прав особи. Суд повинен приймати рішення у справі відповідно лише до зібраних у справі доказів та свого внутрішнього переконання, незалежно від думки інших осіб.

Справедливою є позиція законодавця щодо необхідності впровадження нового суб'єкта кримінального процесу – слідчого суддю. У науці вже були здійснені спроби законодавчо закріпити даного суб'єкта. Так, Н.Г. Муратова розробила проект закону «Про слідчих суддів у Російській Федерації», відповідно до якого слідчий суддя у першій інстанції: розглядає скарги учасників кримінального судочинства на дії державних органів, які зачіпають їх права та свободи; клопотання учасників процесу про провадження слідчих дій або прийняття процесуальних рішень для встановлення обставин, які мають значення для правильного вирішення справи; приймає рішення про застосування запобіжних засобів, провадження окремих слідчих дій, прийняття окремих процесуальних рішень, які зачіпають права і свободи людини і громадянина [204, с.333]. На наш погляд, дана позиція є виправданою. Адже, щоб досягти поставленої мети конкретної діяльності необхідно чітко сформулювати спрямованість дій кожного її суб'єкта. На даний момент можемо констатувати факт, що судді мають дуже велику завантаженість, яка негативно впливає на діяльність суду. Тому абсолютно виправданим було б для належного виконання завдань кримінального процесу наділити вищезазначеними повноваженнями слідчого суддю.

Тому, слід зазначити, що принцип незалежності суддів і підкорення їх лише закону являється простим загальним принципом для 2-х підсистем, оскільки є важливою умовою існування судової влади, здатної неупереджено та об'єктивно здійснювати правосуддя, ефективно захищати інтереси громадян і держави.

Кожна людина має невід'ємне право виражати свої думки за допомогою рідної мови, незалежно від її національної приналежності або знання інших мов, та використовувати свою мову в приватному житті й привселюдно, вільно і без дискримінації в будь-якій формі. Зміст *принципу національної мови судочинства*, як видно з ч. 2 ст. 19 КПК, включає поняття «володіння мовою судочинства», яке означає вміння вільно говорити і розуміти зміст висловленого. Це забезпечує права обвинуваченого та інших осіб, які беруть участь у справі, адже законний інтерес учасника процесу полягає не лише у тому, щоб розуміти сказане, а й бути вірно зрозумілим. Під цим принципом слід розуміти сукупність правових вимог забезпечити

учасникам процесу права робити заяви, давати показання, подавати скарги, клопотання, знайомитися з усіма матеріалами справи, виступати у суді рідною мовою і користуватися безкоштовно послугами перекладача, а також врученням копій слідчих і судових документів обвинуваченому у перекладі на мову, якою він володіє [160, с.9]. Тобто, наведений принцип в першу чергу спрямований на визнання людської цінності, поваги до її особистості, незалежно від того, якою мовою вона розмовляє. Володіння мовою, якою провадиться судочинство, є оціночним поняттям. Особа вважається такою, що не володіє мовою, якщо вона не може добре розуміти цю мову й вільно розмовляти нею. Україна ще раз підтвердила визнання цього принципу шляхом ратифікації у 2003 р. Європейської хартії регіональних мов і мов меншин (1992 р.). Її положення повинні застосовуватись до наступних мов національних меншин: білоруської, болгарської, гагаузької, грецької, єврейської, кримськотатарської, молдавської, німецької, польської, російської, румунської, словацької та угорської [103, с.247].

У ст. 18 чинного Закону «Про мови в УССР» визначено, що судочинство в Україні здійснюється українською мовою. Але законодавець допускає з цього правила певні винятки. Зокрема, судочинство може також здійснюватися національною мовою більшості населення тієї місцевості, де відбувається кримінально-процесуальне провадження. А особам, які беруть участь у справі і не володіють мовою судочинства, забезпечується право на використання рідної або тієї, якою вони володіють, через перекладача [241, с.129]. Даний принцип діє в кожній кримінальній справі, оскільки у кожному конкретному випадку особі повинно бути забезпечено дане право.

Відповідно до чинного КПК привілеї щодо отримання письмового перекладу процесуальних документів належить тільки обвинуваченому. Слідчі й судові документи вручаються обвинуваченому в перекладі на його рідну мову або іншу мову, якою він володіє (ч. 3 ст. 19 КПК). Як бачимо, дане положення ставить у нерівне становище інших учасників процесу. Але згідно з ч. 4 ст. 18 Закону «Про мови в УССР» слідчі та судові документи вручаються особам, які беруть участь у справі, за їх вимогою в перекладі на рідну мову або іншу, якою вони володіють [241, с.131]. Тому пра-

вильним, на наш погляд, було б закріпити дане положення і у КПК України.

Порушення принципу національної мови судочинства в тій або іншій формі пов'язано з обмеженням прав громадян, можливістю винесення несправедливого, незаконного і необґрунтованого рішення у справі. Кримінальна справа підлягає поверненню на додаткове розслідування, якщо порушені вимоги ст. 19 КПК України відносно забезпечення обвинуваченого, який не володіє мовою, на якій ведеться слідство, перекладачем (п. 3 постанови Пленуму Верховного Суду України від 11. 02. 2005 р. «Про практику застосування судами України законодавства, яке регулює повернення кримінальних справ на додаткове розслідування») [229, с.591]. Згідно з п. 4 ч. 2 ст. 370 чинного КПК порушення права обвинуваченого користуватися рідною мовою чи мовою, якою він володіє, і допомогою перекладача є істотним порушенням кримінально-процесуального закону, що тягне за собою безумовне скасування вироку (постанови). Апеляційний суд Харківської області скасував вирок Київського районного суду м. Харкова стосовно О.А. Хачатряна, якого було засуджено за ч.3 ст.185, ч.2 ст.190 КК України, оскільки порушено право засудженого користуватися рідною мовою чи мовою, якою він володіє, і допомогою перекладач. При розгляді справи в апеляційній інстанції О.А. Хачатрян заявив, що він народився і виріс в Вірменії, є громадянином цієї країни і російською мовою не володіє. В матеріалах справи відсутні дані, які б свідчили, що О.А. Хачатрян бажає давати показання на російській мові. У разі ненадання цих прав відбувається порушення вимог ст. 19 КПК України, принципу національної мови судочинства і, безумовно складного принципу охорони прав та свобод людини і громадянина. Крім цього правильним було б, на нашу думку, визначити правовий статус перекладача, який повинен запрошуватися для здійснення перекладу ще до порушення кримінальної справи для надання допомоги, у першу чергу, відповідним посадовим особам при прийомі та реєстрації заяв та повідомлень. У чинному кримінально-процесуальному законодавстві спеціально не регулюються наслідки неявки у судове засідання перекладача, що представляється прогалиною закону, яку необхідно усунути.

Підводячи підсумки наших міркувань, зауважмо, що вимога на-

ціональної мови судочинства є простим загальним принципом, оскільки відображає загальну спрямованість кримінального процесу на захист прав і свобод людини як найвищої соціальної цінності у нашій державі та охорону інтересів суспільства в цілому, шляхом встановлення об'єктивної істини у справі.

Принцип гласності, як видиться, є простим, спрямованим як на забезпечення захисту прав особи, так і на встановлення об'єктивної істини у справі. Це пояснюється тим, що лише під час гласного, привселюдного розгляду справи, де відбувається контроль громадськості за законністю його проведення, можливим є належне забезпечення прав осіб, які беруть участь у процесі кримінального провадження. Гласність є своєрідним громадським контролем за діяльністю суддів, прокурорів, адвокатів, що підвищує у них почуття відповідальності за хід і результати процесу, позитивно впливає на етику взаємовідносин осіб, що беруть участь у справі [40, с.30].

Оцінюючи значення принципу гласності, М.С. Строгович акцентував увагу на тому, що за його допомогою забезпечується виховний вплив судового розгляду на громадян, громадський контроль за діяльністю суду, зміцнюється зв'язок суду із суспільством. Такий постійний і вимогливий контроль при правильних взаємовідносинах між судом і громадськістю не тільки не суперечить незалежності суддів і їх підкоренню лише законіві, а й, навпаки, є вірною і важливою гарантією цієї вимоги [154, с.58]. Гласність судового розгляду – один з найважливіших показників демократизму суспільства, який забезпечує громадянам можливість бути присутніми у залі судового засідання, слідкувати за провадженням у справі. Як слушно зазначає Ю.М. Грошевой, ефективність виховної, примусової діяльності органів досудового розслідування, прокуратури та суду у значній мірі залежить від позицій громадян, які залучаються до правоохоронної сфери діяльності, рівня їх правосвідомості та правової культури [77, с.149]. А.Л. Ривлін указує на те, що принцип гласності є однією з найважливіших умов здійснення виховної функції правосуддя. Тільки при відкритому судовому розгляді ця функція може бути успішно виконана [264, с.34].

Гласність судового розгляду полягає в тому, що розгляд справ у всіх стадіях відкритий, крім випадків, передбачених законом.

Кожен громадянин, який досяг шістнадцяти років має право бути присутнім у залі судового засідання. Згідно зі ст. 11 ЗУ «Про судочину і статус суддів» розгляд справ у судах відбувається відкрито, крім випадків, установлених процесуальним законом. Проведення у залі судового засідання фото- і кінозйомки, теле-, відео-, й звукозапису із застосуванням стаціонарної апаратури, а також транслявання судового засідання допускається з дозволу суду [245, с.5].

Навіть у випадках, коли провадиться закритий судовий розгляд, принцип гласності не виключається, оскільки у залі судового засідання присутні потерпілий, свідки, прокурор, захисники та інші учасники процесу; слухання справи проводиться з дотриманням всіх правил судочинства; вирок суду оголошується публічно. Тобто, гласність може бути зовнішньою та внутрішньою. Зовнішня полягає у тому, що кожен громадянин, який досяг шістнадцяти років, має право бути присутнім у залі судового засідання, в якому розглядається кримінальна справа. А зміст внутрішньої гласності – в тому, що навіть коли справа слухається у закритому судовому засіданні, цей принцип зовсім не виключається, бо в судовому засіданні присутні: прокурор, потерпілий, підсудний, захисник й інші учасники судового розгляду.

Дуже часто в кримінально-процесуальній літературі ототожують категорії гласності та відкритості. Хоча вони мають багато спільного, за своєю природою є різними. Відкритість означає доступність кримінального судочинства для всіх громадян, а гласність – не тільки доступність, а й можливість обговорювання перебігу та результатів кримінального процесу суспільством, спосіб формування громадської думки, її оцінки діяльності суду та правоохоронних органів, яку останні повинні враховувати з метою удосконалення своєї роботи [155, с.155]. Тобто, гласність – це голос суспільства, до якого не можуть бути байдужими учасники процесу.

Проте гласний розгляд справ має не тільки позитивні, а й негативні наслідки. Тому КПК України передбачає винятки з принципу гласності, якщо його мета суперечить державним і суспільним інтересам, інтересам особи. Розгляд справи за мотивованим рішенням суду проводиться у закритому судовому засіданні обов'язково,

якщо відкритий розгляд суперечить інтересам охорони державної або іншої захищеної законом таємниці (ч.1 ст.20 КПК). Разом з тим, у нормі закріплено 4, так би мовити, факультативні підстави, за наявності яких суд може винести ухвалу про закритий судовий розгляд справи: у випадках, коли підсудним є особа, яка не досягла шістнадцятирічного віку; коли розглядається справа про злочин проти статевої недоторканості особи; коли існує загроза розголошення відомостей про інтимні сторони життя осіб, які беруть участь у справі; коли цього потребують інтереси безпеки осіб, взятих під захист (ст. 521-52 5 КПК України). Ми розглянули майже всі передбачені законом випадки, коли може бути закритий розгляд справи. Проте у житті їх існує набагато більше. У Європейській конвенції про захист прав та основоположних свобод людини у разі крайньої необхідності, якщо, на думку суду, в особливих випадках привселюдність розгляду може зашкодити інтересам правосуддя, пропонується проводити закриті судові засідання (ст. 6) [139, с.223]. Українському законодавцеві варто запозичити цю формулу і закріпити у КПК.

Залишається проблемним питання дії принципу гласності під час досудового розслідування. Одні автори стверджують, що досудове розслідування має негласний характер [294, с.41; 361, с.62]. Інші вважають, що елементи гласності мають місце на даній стадії процесу [146, с.14]. На наш погляд, ближче до істини друга позиція. Дія принципу гласності при проведенні досудового розслідування значно обмежена, оскільки в цій стадії діє правило про недопустимість розголошення даних розслідування (ст.121 КПК). Однак у тому обсязі, в якому вони визнають за можливе, дізнавач, слідчий і прокурор можуть інформувати громадськість про обставини вчинення злочину (ч.2 ст.121 КПК). В окремих випадках вони можуть звертатися до засобів масової інформації чи населення за допомогою при розшуку осіб, які причетні до вчиненого злочину. До елементів гласності під час досудового розслідування слід віднести і ознайомлення з матеріалами справи учасників процесу та проведення слідчих дій у присутності захисника. Іншими словами, даний принцип проявляє себе у кожній кримінальній справі, переважно діючи на стадії судового розгляду справи.

Спираючись на вищезазначене, можемо зробити висновок, що гласність є простим загальним принципом, який є притаманним для 2-х підсистем. Лише за рахунок належного виконання норм закону, які містять вимогу гласності забезпечується контроль громадськості за правильністю провадження у справі, що є необхідною умовою реалізації складного принципу охорони прав та свобод людини і громадянина. Удосконалення законодавчого регулювання діяльності суду в умовах гласності сприятиме поліпшенню охорони законних інтересів та прав громадян.

Закріпивши 21 червня 2001 р. в кримінально-процесуальному законодавстві *принцип диспозитивності*, законодавець не звернув уваги на його легальне визначення, що можна пояснити хіба що новизною поняття «диспозитивність» у кримінальному процесі України, для якого протягом не одного століття головним залишався принцип публічності діяльності органів слідства, прокуратури і суду. Необхідність запровадження в кримінально-процесуальне законодавство принципу диспозитивності зумовлена процесами демократизації суспільного життя. Диспозитивність отримала своє нормативне закріплення в ч. 5 ст. 161 КПК України, суть якої полягає у тому, що сторони користуються рівними правами та свободою у наданні доказів, їх дослідженні та доведенні їх переконливості перед судом. Тобто у даному випадку мається на увазі можливість сторін розпоряджатися своїми правами. На нашу думку, цей принцип має ширше значення. Правове регулювання суспільних відносин, пов'язаних з порушенням, розслідуванням і судовим розглядом кримінальних справ, характеризується тим, що домінуючим методом правового регулювання є імперативний, а не диспозитивний. Це зрозуміло, адже кримінально-процесуальне право традиційно вважається галуззю публічною. Природа ж диспозитивності є приватноправовою. Розуміння законодавцем принципу диспозитивності як свободи сторін у наданні суду доказів і доведенні перед судом їх переконливості не повною мірою охоплює свободу суб'єктів процесу в розпорядженні своїми правами. Дане право проявляється у декількох основних аспектах, як-то право: 1) ініціювання кримінального процесу шляхом надання інформації про вчинений злочин органам дізнання, досудового слідства, прокуратури і суду; 2) розпоряджатися своїми матеріаль-

но-правовими вимогами (справи приватного, публічно-приватного обвинувачення); 3) розпоряджатися своїми процесуальними правами (заявляти клопотання, відводи, оскаржувати дії і рішення); 4) розпоряджатися доказовим матеріалом (поширюється на всі кримінальні справи) [162, с.52].

Раніше вже зазначалось, що наша держава взяла на себе обов'язок реформування національного кримінального процесу відповідно до європейських стандартів, де людина, її права та свободи визнаються найвищою соціальною цінністю. Щодо принципу диспозитивності дане положення відображає, на наш погляд, необхідність розширення його положень. Про це свідчить Указ Президента України від 08. 04. 2008 р. «Про хід реформування системи кримінальної юстиції та правоохоронних органів», де у розділі 1 зазначається, що метою Концепції реформування кримінальної юстиції України є підвищення її ефективності для забезпечення прав і свобод людини. П. 5 даного документу спрямовує кримінально-процесуальну діяльність на поєднання захисту прав особи і забезпечення публічних інтересів [326, с.4]. А у розд. 2, п. 31 цієї концепції зазначається, що з метою забезпечення дотримання принципів змагальності, публічності та диспозитивності необхідно вдосконалити процесуальну регламентацію процедур збирання і надання суду інформації сторонами захисту та обвинувачення на основі чітко визначених критеріїв [326, с.7]. У розд. 4, п. 5 Указу Президента України «Про концепцію вдосконалення судочинства для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів» від 10. 05. 2006 р. зазначається, що диспозитивність полягає у праві вільно розпоряджатися своїми правами щодо предмета спору. А у п.16 говориться про те, що з метою забезпечення рівності сторін у кримінальному процесі треба реалізувати принцип змагальності на стадії досудового розслідування, надавши стороні захисту процесуальні можливості для проведення альтернативного розслідування. Потерпілі повинні мати ефективні можливості обстоювати свої інтереси при незалежному проведенні досудового слідства [325, с.3].

За таких умов для з'ясування поняття і змістовного наповнення диспозитивності в кримінально-процесуальній діяльності слід звернутися до спорідненої галузі цивільного процесуального пра-

ва, для якої цей принцип є головним, оскільки визначає механізм виникнення, розвитку й закінчення цивільної справи. У теорії цивільного процесу походження і сферу дії диспозитивності визначають, виходячи з позиції автономії особи у сфері цивільних прав [43, с.39]. Під такою автономією розуміють властивість власника суб'єктивних цивільних прав вільно ними розпоряджатися. Стаття 11 ЦПК України закріплює основні характеристики принципу диспозитивності: суд розглядає цивільні справи не інакше як за зверненнями фізичних і юридичних осіб; підстави та межі судового розгляду визначаються особами, що звертаються до суду; особи, що беруть участь у справі, розпоряджаються своїми правами щодо предмета спору на власний розсуд; таким же правом наділені і дієздатні особи, в інтересах яких заявлено вимогу іншими особами; суд вправі залучити відповідний орган, якому законом надано право захищати права, свободи та інтереси інших осіб [344, с.21].

Принцип диспозитивності в цивільному судочинстві виявляється головним чином у 3-х основних напрямках: 1) використання заінтересованими особами прав, пов'язаних з порушенням і розвитком процесу (подача заяви, касаційної скарги та ін.); 2) здійснення прав по зміні процесу (заміна неналежної сторони за клопотанням позивача, збільшення або зменшення розміру позовних вимог і т.д.); 3) здійснення прав по закінченню процесу (відмова від позову, від апеляційної або касаційної скарги, мирова угода) [314, с.27]. Іншими словами, у процесі цивільного провадження цей принцип втілює 3 елементи: свобода вибору (ініціювання процесу); свобода вибору засобів впливу на процес; здатність своїми процесуальними діями впливати на хід та результати провадження у справі. Вважаємо, що ці елементи повинні відображати вимогу диспозитивності і під час провадження в кримінальних справах.

Першим елементом ми назвали свободу вибору, тобто право на ініціювання кримінального процесу шляхом надання інформації про вчинений злочин. У кримінальному процесі існує категорія справ, що умовно називаються справами приватного обвинувачення. Їх доля повністю залежить від позиції, яку займає потерпілий. Тільки від його волі залежить, чи буде порушено таку справу, чи дістане вона повне вирішення у суді постановленням вироку або ж буде закрыта за примиренням сторін. Проміжне становище між

справами приватного і публічного обвинувачення займають справи приватно-публічного обвинувачення, які згідно з ч. 2 ст. 27 КПК порушуються не інакше, як за скаргою потерпілого, але закривати їх за примиренням потерпілого з обвинуваченим (підсудним) не можна. Тобто у перелічених випадках ми стикаємося з можливістю ініціювання кримінального процесу, що, безперечно, є проявом диспозитивності.

Другим елементом диспозитивності є свобода вибору засобів впливу на процес. Мається на увазі, що особа у процесі кримінального провадження має право заявляти клопотання, відводи, оскаржувати дії і рішення посадових осіб і органів, які ведуть процес. Якщо в результаті вчиненого злочину фізичній чи юридичній особі було заподіяно шкоду, вона має право пред'явити цивільний позов, який буде розглянуто у порядку кримінального провадження. Проект КПК України №1230 від 10. 12. 2007 р. справедливо розширює дію принципу диспозитивності під час провадження у кримінальній справі. У ст. 38 зазначається, що підозрюваний, обвинувачений мають право: збирати і подавати предмети, документи і показання (п.8); допитувати під час судового розгляду свідків обвинувачення або вимагати їхнього допиту, а також вимагати виклику і допиту свідків захисту на тих же умовах, що й свідків обвинувачення (п. 4.2) [256, с.12-13]. Ст. 50 даного законопроекту закріплює положення, згідно з яким під час судового провадження в будь-якій інстанції потерпілий має право: брати участь у безпосередній перевірці кожного доказу під час вирішення питання про призначення покарання обвинувачуваному та відшкодування шкоди, завданої правопорушенням (п. 3.5) [256, с.16]. Справедливо у даному випадку здійснюється розширення положень диспозитивності щодо можливості вибору засобів впливу на процес, оскільки збільшується можливість безпосередньої участі особи у дослідженні доказів.

Останній елемент принципу диспозитивності, на наш погляд, полягає у здатності своїми процесуальними діями впливати на хід та результати провадження у справі. У ст. 83 проекту КПК України № 1230 від 10. 12. 2007 р. зазначається, що докази можуть бути визнані судом допустимими, якщо сторони погоджуються, щоб вони були визнані допустимими (п.2.1). А ст. 84 закріплює поло-

ження, згідно з яким тягар доказування допустимості доказу лежить на стороні, яка його надає (п.3) [256, с.24]. Ст. 314 закріплює положення відповідно до якого з метою підготовки до судового розгляду суддя розглядає клопотання сторін про визнання допустимими або недопустимими певних доказів (п.2.5) [256, с.87]. Тобто допустимість доказів залежить від обґрунтованості їх сторонами. Диспозитивність як можливість своїми процесуальними діями впливати на хід та результати провадження у справі проявляється також в ситуаціях, пов'язаних із застосуванням положень ст. 8 КПК та ст. 46 КК України, в яких закріплено можливість закриття судом кримінальної справи у зв'язку з примиренням обвинуваченого, підсудного з потерпілим. Відповідно до ст. 395 названого проекту, у кримінальному провадженні можуть бути укладені такі види угод: угода про примирення між потерпілим та обвинувачуваним; угода між державним обвинувачем та обвинувачуваним про визнання вини; угода між державним обвинувачем та обвинувачуваним про співробітництво у викритті кримінального правопорушення, вчиненого іншою особою [256, с.103]. У даному випадку також відбувається розширення положень диспозитивності.

Проведений аналіз диспозитивності в кримінальному процесі дає підстави для формулювання його визначення. Під принципом диспозитивності слід розуміти правове положення, згідно з яким на органи дізнання, досудового слідства, прокуратури та суду покладається обов'язок надати та забезпечити суб'єктам кримінального процесу можливість вільно, в межах закону обирати способи і засоби своєї поведінки для реалізації своїх матеріальних і процесуальних прав, а також впливати на хід і результати кримінально-процесуальної діяльності. Як вбачається, слід виділити 3 основні складові елементи даного принципу: свобода вибору (ініціювання процесу); свобода вибору засобів впливу на процес; здатність своїми процесуальними діями впливати на хід та результати провадження у справі. Ці приписи досить повно відображають вимогу охорони прав та свобод людини, оскільки характеризують її як найвищу цінність та надають можливість вільно розпоряджатися своїми правами у кримінальному процесі. Диспозитивність знаходить свій прояв у кожній кримінальній справі незалежно від стадії процесу.

Вважаємо за необхідне у КПК України передбачити окрему статтю «Диспозитивність кримінального процесу» у наступній редакції: «Під час провадження у кримінальній справі особа, яка провадить дізнання, слідчий, прокурор і суддя зобов'язані забезпечити особам, що беруть участь у кримінальному судочинстві, можливість вільного вибору способів реалізації своїх прав, передбачених процесуальним законом».

У світі нині немає більш значущої ідеї, аніж права і свободи людини. Їх виняткова важливість визначається природністю, невід'ємністю, відповідністю людської суті. Так, відповідно ст. 9 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права людина має право на свободу та особисту недоторканність [187, с.199]. Ст. 5 Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права закріплює положення, згідно з яким кожен має право на свободу та особисту недоторканність [188, с.204]. Особливого значення захист прав і законних інтересів набуває у сфері кримінального судочинства, оскільки воно розпочинається і ведеться у зв'язку із злочином. Тому кримінально-процесуальне провадження часто змушене торкатись особистих прав і свобод громадянина, втягнутого у сферу провадження у кримінальній справі. Особисті права і свободи – це частина всіх прав особистості, що виражають його індивідуальну свободу [218, с.49]. Основу їх системи становлять: право на особисту недоторканність, на недоторканність житла, таємницю листування, телефонних переговорів, телеграфних повідомлень.

Перш за все, хотілося б визначитися з поняттям «особиста недоторканність». Право на свободу і особисту недоторканність – найважливіше право людини, яке він отримує з моменту народження. Недоторканність може бути як фізична (життя, здоров'я людини), так і моральна, духовна (честь, гідність особистості) [178, с.77]. Є сенс погодитися з думкою В.І. Мариніва, що під особистою недоторканістю слід розуміти гарантовані державою особисту свободу і безпеку, які полягають у недопущенні, припиненні та карності посягань на життя, здоров'я, тілесну недоторканність і статево-свободу, моральну, індивідуальну свободу людини, особисте життя, що виражається у наданні їй можливості розпоряджатися собою і за своїм розсудом визначати місце знаходження [179, с.53]. У

правовій літературі існує думка, що права та свободи громадянина поділяються на два правових інститути – недоторканість особи та недоторканність особистого життя [165, с.51]. Видається все ж, що особиста недоторканність є родовим поняттям, а особисте життя – невід'ємний атрибут людської особистості. У випадку порушення без законних підстав недоторканності житла, таємниці листування об'єктом завдання шкоди є не приміщення, де проживає громадянин, не листи й телеграми, а сама особа, особиста недоторканність якої порушується фактом протиправного втручання до житла, розголошенням обставин її особистого життя.

Особиста недоторканність, як родове поняття містить такі видові категорії, як фізична недоторканність; таємниця особистого й сімейного життя; недоторканність особистої документації; таємниця листування, телеграфних повідомлень, телефонних переговорів, комп'ютерних мереж і комунікації; недоторканність житла. Комплексність виявляється у тому, що названий принцип лежить в основі всіх взаємозв'язків громадянина з державою [179, с.54]. Ця вимога діє під час провадження в кожній кримінальній справі, незалежно від того на якій стадії вона перебуває. Це пояснюється тим, що принципи є вимогами, які діють у кожній кримінальній справі незалежно від її судового розгляду. Не всі справи розглядаються судом, але це не означає, що у даному випадку не діють принципи процесу.

На підтвердження даної позиції, вважаємо, є сенс розглянути кожне з видових понять, які складають, в своїй сукупності принцип особистої недоторканності. Перш за все, Конституція України передбачає, що кожна людина має право на особисту недоторканність (ст. 29). У той же час підстави й рамки її не можуть бути безмежними, бо можливі випадки нанесення шкоди суспільству протиправними діями суб'єктів права. Тому держава встановлює форми, підстави і коло обмежень особистої недоторканності. Насамперед це стосується сфери кримінального судочинства, де стикаються суспільні й особисті інтереси, виникають гострі конфліктні ситуації, розв'язання яких потребує застосування заходів процесуального примусу. Реальність права на свободу та особисту недоторканність спирається на систему юридичних механізмів, що забезпечують його дію і тому набувають значення юридичних

гарантій. Найважливішими з них є вперше встановлений Конституцією України судовий порядок арешту та взяття під варту, чітка регламентація у галузевому законодавстві строків та підстав цих примусових заходів. Ніхто не може бути заарештований або триматися під вартою інакше, як за вмотивованим рішенням суду і тільки на підставах та у порядку встановлених законом. Судова процедура суттєво підвищує рівень захисту прав та свобод, тому що містить низку гарантій від свавільного їх обмеження, сприяє винесенню законного та обґрунтованого рішення.

Недоторканність житла чи іншого володіння особи є однією із складових особистої недоторканності та тісно пов'язана з правом на недоторканність особистого та сімейного життя, гарантованого ст. 32 Конституції [119, с.183]. Проникнення до житла чи іншого володіння особи, проведення в них огляду чи обшуку не допускається інакше як за вмотивованим рішенням суду. Однак наведені положення Основного Закону, з одного боку, обмежують волю окремих осіб щодо надання дозволу на проникнення до житла відповідних публічних осіб, а з іншого – надає досить широке коло дискретних повноважень окремим суб'єктам, які ведуть кримінальний процес, провадити низку слідчих дій без мотивованого рішення суду. Ми підтримуємо точку зору О.М. Дроздова, що заслуговує на увагу законодавчий досвід РФ та Іспанії, якими визначається, що ніхто не вправі проникати в житло без дозволу особи або вмотивованого рішення суду [100, с.287]. Нами вже зверталася увага на тісний зв'язок права на недоторканність житла чи іншого володіння особи та передбаченого ст. 32 Конституцією права на недоторканність особистого і сімейного життя. Тому, детально регламентуючи порядок провадження обшуку, кримінально-процесуальний закон містить певні гарантії щодо захисту права на недоторканність особистого життя, запобігання заподіяння особі моральної шкоди: під час обшуку слідчий повинен вживати заходів, щоб не були розголошені виявлені при цьому обставини особистого життя обшукуваного та інших осіб, які проживають або тимчасово перебувають у цьому приміщенні (ст. 185 КПК України). Логічно було б викласти цю норму та поширити її вплив на всі без винятку процесуальні, слідчі дії та на всіх владних суб'єктів кримінально-процесуальної діяльності.

Право кожного на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної й іншої кореспонденції тісно пов'язано з правом на невтручання в особисте й сімейне життя. Право людини на приватне життя, за визначенням І.Л. Петрухіна – це конфіденційне спілкування з іншими людьми. Сфера особистого життя – це комплекс інформації про різні обставини існування людини, якому вона сама надає статус конфіденційності, захищаючи його від стороннього нагляду й втручання [221, с.65]. Приватне життя – це така сфера, де людина сама визначає, що вона може оприлюднювати, а що ні, де вона, образно кажучи, «сама собі законодавець» [313, с.27]. Там, де є об'єктивні ознаки конфіденційної інформації про особисте життя, доступ до неї може мати місце лише у 2-х випадках – з дозволу самої людини й у примусовому, визначеному законом порядку. Тому, закон передбачає винятки з даного видового поняття. Вони можуть мати місце виключно за рішенням суду і тільки з метою запобігання злочину чи з'ясування істини під час розслідування справи, якщо іншими способами одержати інформацію неможливо.

Таким чином, комплексне поняття «особиста недоторканність» є простим принципом, який спрямований на забезпечення реалізації прав та свобод учасників кримінального процесу. Дана вимога дуже повно відображає вимогу охорони прав та свобод людини у кримінальному процесі, оскільки характеризує її, як найвищу цінність і відбивається у таких окремих положеннях, як недоторканність особи; недоторканність житла; таємниця листування, телефонних розмов, телеграфної на іншої кореспонденції. Повноцінна практична реалізація складного принципу охорони прав та свобод людини і громадянина можлива лише шляхом суворого дотримання норм КПК України, які містять прояви принципу особистої недоторканності.

Складний принцип охорони прав та свобод людини і громадянина отримує вираження і у *принципі забезпечення підозрюваному, обвинуваченому, підсудному та засудженому права на захист*. Будучи соціально-правовою цінністю, право на захист від обвинувачення посідає визначальне місце в системі гарантій особи у кримінальному судочинстві. Стаття 59 Конституції України передбачає, що кожен має право на правову допомогу. Забезпечен-

ня підозрюваному, обвинуваченому, підсудному та засудженому права на захист знаходиться у фокусі уваги Ради Європи, адже ч. 2 ст. 6 Європейської конвенції про захист прав та основоположних свобод людини містить положення про те, що кожен, кого обвинувачено у вчиненні кримінального правопорушення, має право захищати себе особисто або використовувати правову допомогу захисника, обраного на власний розсуд. Якщо така особа не має достатніх коштів для оплати правової допомоги захисника, вона може одержати її безкоштовно [139, с.223]. Кримінальний процес України являє собою специфічну сферу діяльності, яка виникає та розвивається з приводу вчинення злочину, тому передбачає застосування заходів примусового характеру, які значно обмежують права людини. На нашу думку, підозрюваний, обвинувачений, підсудний мають особливе положення у процесі кримінально-процесуальної діяльності. Стосовно них існує вірогідність безпідставного застосування заходів процесуального примусу, що є суттєвим порушенням прав людини. Крім цього, існує загроза навіть засудження особи, не винної у скоєнні злочину.

Зміст даного принципу передбачає звернення до одного з фундаментальних філософських законів – єдності і боротьби протилежностей, який, як і у будь-якій іншій царині суспільних відносин, обов'язково діє і в кримінальному процесі: єдиний науково обґрунтований засіб досягнення істини полягає у розгляді всіх обставин справи з протилежних процесуальних позицій – обвинувачення та захисту [125, с.32]. Тому забезпеченню підозрюваному, обвинуваченому, підсудному та засудженому права на захист надається значення основоположного принципу, який є характерним тільки для кримінального процесу. Ю.М. Грошевой справедливо зазначає, що факторами, які впливають на забезпечення ефективності захисту є: 1) рівень розвитку економіки країни; 2) довіра до суду і судового рішення; 3) доступність правосуддя, яка полягає не лише у можливості ініціювати провадження у суді, а й використати свої права у процесі; 4) удосконалення законодавства, його адаптація до міжнародних стандартів ефективності правосуддя і забезпечення прав людини [64, с.19].

Право на захист традиційно розуміється як сукупність процесуальних прав, що надаються і забезпечуються законом підозрю-

ваному, обвинуваченому, підсудному для оспорювання висунутих проти них підозри чи обвинувачення у скоєнні злочину, для доказування своєї невинності чи меншої винності, а також для захисту інших законних інтересів у кримінальній справі. Право на захист – не тільки гарантія інтересів особи, а й гарантія інтересів правосуддя [301, с.12]. Наявність широкого кола прав на захист не сприяє ухиленню злочинця від відповідальності, а, навпаки, допомагає виконанню завдань кримінального судочинства, запобігає допущенню слідчих і судових помилок [340, с.266].

Забезпечення названим суб'єктам права на захист (на відміну від просто права на захист) як елемента статусу особи, є поняттям більш ширшим, оскільки передбачає не тільки особисту діяльність у відповідному напрямку, а й діяльність інших учасників процесу по реалізації прав і законних інтересів обвинуваченого з метою правильного вирішення справи [138, с.19]. Особа, яка провадить дізнання, слідчий, прокурор, суддя і суд зобов'язані до першого допиту підозрюваного, роз'яснити йому право мати захисника і скласти про це протокол, а також надати цим особам можливість захищатися встановленими законом засобами від пред'явленого обвинувачення та забезпечити охорону їх особистих і майнових прав. Проте на практиці реалізація даного принципу має певні недоліки. Так, у 2005 р. суди повернули на додаткове розслідування для усунення виявлених недоліків та істотних процесуальних порушень, а прокурори відкликали 17,3 тис. справ [21, с.36]. Згідно з інформацією апеляційних судів, у 2006 р. скасовано вироки стосовно 355 осіб через порушення судом права на захист [298, с.35]. Найпоширенішими підставами для повернення справ прокурору на досудове розслідування були: неконкретність пред'явленого обвинувачення; захист декількох обвинувачених, які мають протилежні інтереси, одним адвокатом тощо [21, с.36].

Внесені 21. 06. та 12. 07. 2001 р. зміни і доповнення до КПК України значно розширили права підозрюваних, обвинувачених, підсудних і засуджених. Так, наприклад, розширено можливість обвинувачених запросити в якості захисників для надання правової допомоги його близьких родичів, опікунів або піклувальників [74, с.32]. Стаття 45 КПК у новій редакції розширила перелік підстав обов'язкової участі професійного захисника під час провад-

ження у кримінальній справі, доповнивши його 2-ма положеннями. На відміну від радянської касації, апеляційне провадження не тільки ініціюється учасниками кримінального судочинства, а й спрямовано на захист та охорону їх законних інтересів [369, с.218].

Чинним законодавством України передбачена можливість участі близьких родичів підозрюваного, обвинуваченого, підсудного та засудженого як захисників у кримінальних справах. Прихильники цієї позиції вирізняють позитивні моменти участі близьких родичів та інших осіб як захисників: повна довіра підзахисного своєму захисникові; економія коштів підзахисного, що він міг би витратити на участь захисника-професіонала; сімейні взаємовідносини, які позитивно впливають на більш активний захист [51, с.12]. Ми ж вважаємо, що участь даних осіб при провадженні у кримінальній справі як захисників недопустимо, бо вони не в змозі належним чином виконувати передбачені законом обов'язки захисника у наданні своєму підзахисному необхідної юридичної допомоги, оскільки є некомпетентним у цій галузі.

Кримінально-процесуальна діяльність пов'язана з можливістю, у разі необхідності, застосування кримінально-процесуального примусу. У певних випадках це є необхідною умовою захисту як окремої особи, так і суспільства в цілому. Результати проведеного узагальнення судової практики свідчать, що з існуючих запобіжних заходів найчастіше застосовується на практиці тільки два – підписка про невиїзд та взяття під варту, інші ж – достатньо рідко. Застосування запобіжного заходу у вигляді взяття під варту суттєво обмежує права людини, насамперед, право на свободу та особисту недоторканність підозрюваного, обвинуваченого, підсудного та засудженого. Зараз існує безліч проблем, пов'язаних із його застосуванням. Зупинимось на деяких з них. Згідно з п. 3 ст. 9 Міжнародного пакту про громадські і політичні права тримання під вартою осіб, які чекають судового розгляду своєї справи, не повинно бути загальним правилом. Взяття під варту повинно застосовуватись лише коли воно є розумним і необхідним, тобто за наявності підстав вважати, що обвинувачений буде намагатися ухилитися від слідства і суду чи від виконання процесуальних рішень, перешкоджати встановленню істини у справі або

продовжувати злочинну діяльність [187, с.200]. Наприклад, ухвалою апеляційного суду від 18.01.2006 р. була скасована постанова Київського районного суду м. Харкова від 25.01.2007 р. відносно Шумакова К.Л. обвинуваченого за ч. 2 ст. 15, 305 КК України, у зв'язку з тим, що суд обираючи запобіжний захід у вигляді взяття під варту послався тільки на те, що обвинувачений буде намагатися ухилитися від слідства і суду, перешкоджати встановленню істини у справі або продовжувати злочинну діяльність. Однак, обґрунтованих даних, які б підтверджували ці обставини не привів. У постанові Пленуму Верховного Суду України «Про практику застосування судами запобіжного заходу у вигляді взяття під варту та продовження строків тримання під вартою на стадіях дізнання і досудового слідства» від 25. 04. 2003 р. справедливо зазначено, що подання про обрання такого запобіжного заходу має містити дані про злочин, у вчиненні якого особа обвинувачується, та його кримінально-правову кваліфікацію. Крім того, треба враховувати особисту характеристику обвинуваченого [230, с.499]. Тому в законі необхідно зазначити, що взяття під варту може застосовуватись тільки за наявності достатніх даних стверджувати, що інші запобіжні заходи не забезпечать належної поведінки підозрюваного, (обвинуваченого).

Під час розгляду подання про призначення запобіжного заходу у вигляді взяття під варту закон передбачає участь захисника. Тому окремого коригування потребують положення КПК України щодо порядку запрошення і призначення захисника. Так, особа, яка провадить дізнання, слідчий, суд зобов'язані надати обвинуваченому, який звернувся до них з обґрунтованим клопотанням, допомогу у встановленні зв'язку із захисником або з особами, які можуть запросити захисника. Адже у особи, яка тримається під вартою, існують певні складнощі щодо цього. У кримінально-процесуальному законодавстві невирішеним є питання, як бути, коли обвинувачений бажає запросити декількох захисників, але за відсутністю коштів чи з інших об'єктивних причин не може цього зробити. Виходячи зі змісту ч. 4 ст. 47 КПК відповідний суб'єкт, який веде кримінальний процес, вправі призначати лише одного захисника. На нашу думку, якщо особа вчинила декілька злочинів і бажає запросити захисників, які спеціалізуються у здійсненні за-

хисту у справах про ці злочини, але не може це зробити за відсутністю коштів, їй слід призначити декількох захисників.

Як вже зазначалося, запобіжний захід у вигляді взяття під варту є найсуворішим в нашій країні та суттєво обмежує права людини, що суперечить необхідності вивести процесуальне право держави на рівень європейських стандартів. Відповідно, виникає необхідність зменшення випадків застосування даного запобіжного заходу. Цьому сприяло б розширення системи альтернативних запобіжних заходів, які не пов'язані з позбавленням волі (вимога проживати за конкретною адресою; заборона залишення чи появи у певному місті чи районі без дозволу; розпорядження про періодичний звіт перед державними органами; вилучення паспорта чи інших документів та ін.) [246, с.28]. Проблема розширення альтернативних запобіжних заходів щодо неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого останнім часом привертає все більшу увагу науковців. Слушною є пропозиція щодо запровадження нового виду запобіжного заходу до цієї категорії правопорушників у вигляді обов'язку періодичного звіту особи, яка не досягла 18 років, перед компетентним державним органом про її належну поведінку [246, с.97]. Це, у свою чергу, викликає необхідність розробити систему конкретних обов'язків, які б пред'являлися до даної особи. Такими, на наш погляд, повинні бути: обов'язок вчитися; проживати у родині, за наявності такої; не вживати наркотичних або алкогольних засобів; не відвідувати відповідні заклади, які могли б спонукати особу до вчинення протиправних дій та ін. Про накладення на неповнолітнього таких обов'язків повинні бути повідомлені місцеві правоохоронні органи з метою забезпечення контролю за їх виконанням.

Потрібно звернути увагу на те, що заходи кримінально-процесуального примусу – необхідний атрибут держави і права, важливий елемент публічної влади. У демократичній, правовій державі примусові заходи, з одного боку обмежують права людини, а з другого, спрямовані на захист прав інших осіб, законних інтересів суспільства і держави [235, с.245]. У сфері кримінального судочинства перед державою стоїть подвійне завдання захисту прав і свобод людини від правопорушень, з одного боку, і захист від необґрунтованого обвинувачення та засудження, з іншого [156,

с.21]. Заходи кримінально-процесуального примусу застосовуються з метою успішного провадження у кримінальній справі, яке, у кінцевому рахунку, спрямоване на захист прав осіб потерпілих від злочину. Для захисту прав людини від необґрунтованого обвинувачення і засудження держава законодавчо повинна регламентувати умови і порядок застосування примусових заходів, встановити необхідні їх межі на основі загальноєвропейських норм і принципів міжнародного права, що стосуються прав і свобод людини і громадянина. Ось чому правильним було б передбачити у КПК України норму, відповідно до якої: *«Обмеження прав і свобод людини і громадянина заходами процесуального примусу, передбаченими даним Кодексом, допускається тільки з метою вирішення завдань кримінального процесу та у відповідності до його принципів, передбачених цим Кодексом».*

Принцип забезпечення підозрюваному, обвинуваченому, підсудному та засудженому права на захист діє на всіх стадіях процесу, у тому числі і під час судового розгляду кримінальної справи. Як справедливо зазначають О.Г. Шило та О.В. Капліна, залучення захисника до участі у справі з моменту її порушення буде сприяти критичній оцінці рішень, що приймаються слідчим, та допоможе відвернути обвинувальний ухил у діяльності органів досудового розслідування, сприяти встановленню істини. У законодавця немає об'єктивних перепон для того, щоб позитивно вирішити питання про допуск захисника на досудове слідство у всіх кримінальних справах з моменту їх порушення щодо конкретної особи [353, с.127].

У процесі практичної діяльності виникає багато проблем з приводу забезпечення права на захист. Так, апеляційний суд Кіровоградської області вироком від 16. 03. 2007 р. засудив: У. – за п. 12 ч. 2 ст. 115 КК України – на 11 років позбавлення волі; Ф. – за п. 12 ч. 2 ст. 115 – на 12 років; Д. – за п. 12 ч. 2 ст. 115 – на 10 років. Перевіривши матеріали справи та обговоривши надані в касаційній скарзі доводи, колегія суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України дійшла висновку про необхідність змінити вирок. Із протоколів допитів Ф., Д. та У. вбачається, що їхні показання як підозрюваних були отримані з порушенням вимог статей 21 та 45 КПК України, оскільки їх допитано без

участі захисників, тоді як кримінальну справу було порушено за ознаками злочину, передбаченого у п. 12 ч. 2 ст. 115 КК України (умисне вбивство, вчинене за попередньою змовою групою осіб) [270, с.23].

Виходячи з вищезазначеного, слід вказати, що однією з головних тенденцій розвитку кримінально-процесуального законодавства України у сучасних умовах є максимальне гарантування прав і законних інтересів підозрюваного, обвинуваченого, підсудного, засудженого та виправданого. Це пояснюється тим, що у процесі кримінального провадження саме ці суб'єкти зазнають найбільше обмеження їх прав. Як свідчать дані узагальнення судової практики, за період з 2005 по 2008 рр. кількість справ повернутих судом на додаткове розслідування на підставі порушення права на захист зростала з кожним роком. Для запобігання цьому органи державної влади повинні цілеспрямовано направляти вектор своєї діяльності саме на захист прав та інтересів цих осіб. Дана вимога діє під час провадження у кожній кримінальній справі на усіх стадіях процесу та відображає окрему спрямованість складного принципу охорони прав та свобод людини і громадянина – захист прав підозрюваного, обвинуваченого, підсудного, засудженого та виправданого.

Проблема захисту прав громадян не є новиною і мала місце при будь-якій соціально-економічній формації. Вирішення ж її відбувається шляхом створення непохитних принципів, що мають силу закону для всього світового суспільства. Одним з них є *принцип презумпції невинуватості*, який втілюється у національному законодавстві насамперед на конституційному рівні. Цей принцип зафіксовано у ряді міжнародно-правових документів і полягає у тому, що «кожен, кого обвинувачують у вчиненні злочину, вважається невинуватим доти, доки його вину не буде доведено згідно із законом» [105, с.195; 139, с.223; 187, с.200]. Ч. 1 ст. 62. Конституції України проголошує, що «особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено у законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду». Ч. 2. ст. 15 КПК України: «ніхто не може бути визнаний винним у вчиненні злочину, а також підданий кримінальному покаранню інакше, як за вироком суду й відповідно до закону».

Сам термін «презумпція» (від лат. *praesumptio*) означає припущення. Будь-яка презумпція є навмисне перебільшення. Як зазначає О.І. Бережний, презумпція – це можливі знання, що випливають з повторюваного стійкого зв'язку між окремими подіями, явищами, фактами. Держава у процесі правотворчої діяльності виробила презумпції, які не тільки мають характер загальнолюдської практики та емпіричних знань, а й здатні викликати правові, а не лише пізнавальні наслідки [31 с.57]. Такі презумпції називають правовими. Правові презумпції, за словами, В.К. Бабаєва, «мають особливі, притаманні тільки їм риси: відображають звичайний порядок зв'язків між предметами і явищами тільки у сфері права або тільки у зв'язку з правом; їх використання означено завданнями правового регулювання; вони прямо чи побічно закріплюються у нормах права чи інших нормативних актах» [25 с.12].

У юридичній літературі існують різні точки зору на те, що варто розуміти під правовими презумпціями. У деяких випадках відсутня вказівка на факт юридичного закріплення презумпцій [349, с.39]. Наприклад, М.С. Строгович визначив презумпцію як загальне правило, що зобов'язує суд визнати певний факт установленим чи невстановленим, якщо у справі встановлено інший факт, з яким це правило пов'язує заздалегідь визначені наслідки [301, с.84]. В інших визначеннях не відзначена така істотна ознака презумпцій – зв'язок факту доказаного і факту презумованого [80, с.121; 150, с.107; 159, с.42; 346, с.29]. З нашого погляду, найбільш повне трактування правових презумпцій наводить Ю.М. Грошевой: «Під правовими, зокрема, під кримінально-процесуальними презумпціями, слід розуміти закріплене у кримінально-процесуальному законодавстві правило, відповідно до якого при доведеності одного факту передбачається доведеність іншого або наявність чи відсутність фактів до спростування їх у встановленому законом порядку» [67, с.84].

В.Т. Маляренко, говорячи про такий принцип, як забезпечення доведеності вини, має на увазі, що ніхто не може бути визнаний винним інакше, як за вироком суду, що набрав законної сили, тобто зазначається необхідність застосування у кримінальному процесі принципу презумпції невинуватості [173, с.167]. Вважаємо, що застосування терміну «забезпечення доведеності вини» є не

зовсім коректним, оскільки це може спрямувати державні органи на необхідність обов'язково довести саме вину обвинуваченого, що може призвести до виникнення в діяльності органів, які ведуть кримінальний процес, ознак упередженості. Тому, більш правильним все ж є застосування такого загальноновизнаного терміну, як «презумпція невинуватості».

Обвинувачений є повноправним суб'єктом, який займає певне процесуальне становище, що характеризується як правами і обов'язками щодо органів слідства, прокуратури і суду так і повноваженнями органів слідства, прокуратури і суду щодо обвинуваченого. Якщо кримінальний процес побудовано так, що особа наперед вважається винною у вчиненні злочину лише тому, що вона притягнута як обвинувачена, то у такому процесі немає місця презумпції невинуватості. Так, у справі «Буткевічус проти Литви», заявникові, який був міністром оборони країни, було пред'явлено обвинувачення в отриманні майна шляхом обману. У газетній публікації генеральний прокурор Литви підтвердив факт наявності достатньо твердих доказів вини міністра. Заявника було визнано винним та засуджено. Суд зробив справедливий висновок, що такі заяви могли стати причиною упередженої оцінки фактів компетентними судовими органами [364, с.41]. Тому, якщо обвинувачений, на думку посадової особи, складає виключення, то наявність останнього в конкретному випадку необхідно довести. Доки винність не доведена, діє загальне припущення. Як правильно зазначає М.С. Строгович, «презумпція невинуватості при правильному її розумінні виключає упередженість, односторонній, обвинувальний підхід при розслідуванні та вирішенні кримінальних справ» [301, с.79].

У кримінальних справах презумпція невинуватості діє таким чином: по-перше, загальний тягар доказування, тобто встановлення винності підсудного, залишається на стороні обвинувачення протягом всього процесу і, по-друге, якщо залишаються сумніви достатності доказів, які надаються як обвинуваченим так і підсудним, то обвинувачення визнається недоведеним [223, с.65]. Принцип презумпції невинуватості діє на всіх стадіях кримінального процесу, виявляється у кожній кримінальній справі з моменту її порушення щодо конкретної особи. Він є обов'язковим для всіх

суб'єктів кримінального судочинства. На відміну від інших основних принципів закон не містить з цього принципу жодних винятків.

З принципом презумпції невинуватості тісно пов'язано право кожного громадянина у разі скасування вироку суду як неправосудного на відшкодування матеріальної і моральної шкоди, заподіяної в результаті безпідставного засудження. Правовою підставою реабілітації крім Конституції України (ст. 56) є Закон України від 01. 12. 1994 р. «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів дізнання, досудового слідства, прокуратури і суду», відповідно до якого відшкодуванню підлягає шкода, заподіяна громадянину внаслідок незаконного: засудження, притягнення як обвинуваченого, взяття під варту, проведення у ході розслідування чи судового розгляду кримінальної справи слідчих та процесуальних дій, що обмежують права громадян [242, с.2].

Виходячи з викладеного, бачимо, що презумпція невинуватості є простим принципом. Лише шляхом належного дотримання вимог закону, щодо цієї вимоги можливим стає успішність реалізації складного принципу охорони прав та свобод людини і громадянина.

У результаті всього наведеного можемо зробити висновок, що нині кримінально-процесуальна діяльність України спрямована головним чином на удосконалення правового захисту прав людини у цій галузі державної діяльності. Тому у процесі нашого дослідження, ми виділили такий принцип-інститут як охорона прав та свобод людини і громадянина, який, вважаємо, найповніше відображає цей напрям. Відповідно до цієї спрямованості, ми виділили та проаналізували прості принципи, які складають підсистему принципів, яка відображає змагальний тип кримінального процесу. Лише шляхом дотримання норм закону, які закріплюють прості принципи можливим є належна реалізація цього складного принципу. Кримінально-процесуальне законодавство України за останні роки зазнало значних змін, які були спрямовані на посилення захисту прав і основних свобод людини, але існує низка недоліків, які слід усунути. Особливо, коли провадиться робота з розробки і прийняття нового КПК України.

3.2. Підсистема принципів, яка відображає розшуковий тип кримінального процесу

В рамках єдиної, цілісної системи принципів кримінального процесу ми виділили 2 підсистеми, однією з яких є підсистема принципів, яка відображає розшуковий тип кримінального процесу. Запропонована підсистема спрямовує кримінально-процесуальну діяльність на забезпечення та захист інтересів всього суспільства, шляхом встановлення об'єктивної істини у справі. Цей обов'язок покладається на державні органи, які ведуть процес та наділяються певною сукупністю повноважень, необхідних для досягнення поставленої мети. Основу даної підсистеми, на наш погляд, складає *принцип-інститут публічності*, який найбільш повно відображає її, проявляється у кожній кримінальній справі та діє на всіх стадіях процесу.

Оскільки кримінальне і кримінально-процесуальне право входять у систему так званих публічних галузей права, які, на відміну від приватних, спрямованих на захист інтересів окремих осіб, регулюють відносини, що забезпечують державний (суспільний) інтерес, діяльність щодо їх реалізації у формі кримінального судочинства є діяльністю публічною, а публічність є одним з його принципів. Ця вимога спрямовує кримінально-процесуальну діяльність перш за все на захист інтересів всього суспільства. В його основі лежить прагнення законодавця покласти саме на державу одну з найважливіших функцій – охорону правопорядку [62, с.59]. Стосовно кримінального процесу цей принцип означає виконання відповідними державними органами діяльності з порушення, розгляду і вирішення кримінальних справ з метою встановлення об'єктивної істини у справі в інтересах суспільства і держави незалежно від розсуду зацікавлених осіб [18, с.142].

Загальні положення принципу публічності отримали своє закріплення у ст. 4 КПК України, яка передбачає, що суд, прокурор, слідчий і орган дізнання зобов'язані у межах своєї компетенції порушувати кримінальну справу у кожному випадку виявлення ознак злочину, вживати всіх передбачених законом заходів до встановлення подій злочину, осіб, винних у його вчиненні, і до їх покарання незалежно від волі та бажання установ, організацій,

громадян. Даний принцип отримав своє нормативне врегулювання і в інших правових нормах (ст.ст. 29, 47, 45, 531 КПК та ін.), що є прогалиною у чинному законодавстві та потребує усунення. Слід виокремити статтю, яка б передбачала всі положення даного принципу.

Принцип публічності має і деякі виключення. Приміром, справи приватного обвинувачення (ч. 1 ст. 27 КПК) про злочини, передбачені ст. 125 ч. 1 ст. 126, ст. 356 КК України, мають такі особливості: порушуються судом не інакше, як за скаргою потерплого; обвинувачення підтримує сам потерпілий; дізнання і досудове слідство у цих справах не провадиться; зазначені справи підлягають закриттю, якщо потерпілий примириться з обвинуваченим, підсудним. Але не варто забувати про те, що у цих випадках ми також маємо справу зі злочинами. Навіть у справах приватного обвинувачення не можна обійтись без допомоги органів, які ведуть процес та здійснюють розслідування і вирішення кримінальної справи. Виключення становлять також і справи приватно-публічного обвинувачення (ч. 2 ст. 27 КПК України) про злочини, передбачені ч. 1 ст. 152 КК України, які мають такі особливості: порушуються не інакше як за скаргою потерпілого (як і справи приватного обвинувачення); за примиренням потерпілого з обвинуваченим закрити їх не можна, оскільки після порушення справи вони перетворюються у справи публічного обвинувачення. Але правильніше було б сказати, що у даному випадку ми маємо справу не з виключеннями принципу публічності, а з проявами іншого принципу кримінального процесу – диспозитивності, де все ж таки присутні публічні елементи. Так у справах приватно-публічного обвинувачення диспозитивність представлена лише на першій стадії процесу: кримінальна справа порушується лише за наявності скарги потерпілого, а за примиренням його з обвинуваченим закрити їх не можна.

Варто зазначити, що принцип публічності підкорюється не тільки суспільним, а й особистим інтересам. Їх єдність виявляється у тому, що для досягнення завдань процесу допускаються лише ті засоби, які повністю узгоджуються з правами та законними інтересами особи. Принцип публічності, захищаючи переважно державні, суспільні інтереси, спрямований на повно-

ту дослідження всіх обставин справи, охорону прав та законних інтересів всіх осіб, які приймають участь у справі [228, с.9]. Названа вимога забезпечує збалансованість та належну реалізацію цих 2-х напрямів кримінально-процесуальної діяльності. Як справедливо зазначає Т.М. Добровольська, проведення кримінального процесу в інтересах держави і суспільства означає не тільки повноту влади органів розслідування, прокуратури і суду у вирішенні всіх питань, які перед ними виникли, а й обов'язок поєднувати ініціативу і активність, захищаючи права та законні інтереси всіх учасників процесу [95, с.143]. Про це свідчить і практика Європейського суду з прав людини. У справі «Претто проти Італії» Суд відзначив, що публічний характер судочинства захищає сторони спору від таємного відправлення правосуддя поза контролем з боку громадськості; він слугує одним із способів забезпечення довіри до судів (як вищих, так і нижчих) сприяє справедливості судового розгляду [351, с.325]. Саме в силу публічності питання про реалізацію прав, що надаються обвинуваченому та іншим учасникам процесу, не є їх приватною справою, байдужою для іншого суб'єкту – компетентної офіційної особи. Саме вона зобов'язана в необхідних випадках призначити обвинуваченому захисника, залучити перекладача до провадження слідчих дій, у тому числі і в тих випадках, коли підозрюваний (обвинувачений) не заявляють відповідних клопотань; роз'яснювати права осіб, що приймають участь у справі і тоді, коли останні не цікавляться ними.

Вважаємо за необхідне більш детально розглянути зміст розглядуваного принципу. По-перше, публічність відображає імперативне державно-владне начало, оскільки спрямовує кримінально-процесуальну діяльність на захист інтересів всього суспільства, на охорону правопорядку. Вже зазначалося, що в Україні діє змішаний тип кримінального процесу. Тобто для нього притаманними є прояви як змагальності, так і розшуку. Ми виділили 2 його головні завдання: захист прав кожної особи, яка залучається до орбіти кримінального процесу; захист інтересів суспільства вцілому. Принцип публічності спрямовує кримінально-процесуальну діяльність на захист державних інтересів, на охорону інтересів публічних, інтересів суспільства.

По-друге, публічність здійснює вплив на визначення процесуального статусу та повноважень органів, які ведуть процес. На них покладаються такі обов'язки:

1) будучи проінформованими про вчинений злочин, ці особи зобов'язані порушити кримінальну справу, розслідувати та передати на вирішення суду незалежно від того, чи є відповідне прохання на це потерпілого. Публічність процесу полягає у тому, що порушення, розслідування та вирішення кримінальних справ не залежить від позиції потерпілого або будь-яких інших осіб. Іншими словами, на органи, які ведуть процес покладається обов'язок встановити істину не залежно від бажання заінтересованих осіб. Принцип публічності діє у кожній кримінальній справі та відображається ще навіть до порушення кримінальної справи у обов'язковості прийому, реєстрації, перевірки та вирішенні заяв, повідомлень про злочин; достатньої активності державних органів при виконанні зазначених дій [365, с.12];

2) встановити всі суттєві для справи обставини, спираючись на особисту ініціативу. Під час розслідування слідчий і дізнавач зобов'язані ініціативно здійснювати розслідування; провадити необхідні слідчі дії [27, с.74]. Принцип публічності відображає процесуально-посадову активність, яка забезпечується прагненням органів, які ведуть процес, швидко та своєчасно встановлювати всі обставини справи. Даний принцип має також дискреційний характер, оскільки надає органам, які ведуть процес певну ступінь свободи під час розслідування та вирішення конкретної справи. Наприклад, прокурор має право відмовитись від обвинувачення. Така свобода не є проявом диспозитивності, а відображає публічні повноваження посадової особи. Органи, які ведуть процес не переслідують власний інтерес, а проявляють ініціативу для прийняття рішення, виходячи з особливостей конкретної справи, з метою встановлення об'єктивної істини;

3) на прокурора, який здійснює нагляд за виконанням законів органами дізнання і досудового слідства, покладається обов'язок передати скінчену справу до суду, де він підтримує обвинувачення;

4) суд забезпечує всебічне і вичерпне виявлення обставин справи;

5) суд зобов'язаний винести рішення, не будучи зв'язаним думкою інших осіб, що ведуть справу у відповідності до свого внутрішнього переконання.

Таким чином, особи, що ведуть процес, зобов'язані в силу свого посадового становища як уповноважені державою всебічно, повно і об'єктивно досліджувати обставини справи, проявляти ініціативу в провадженні всіх необхідних для досягнення істини дій.

По-третє, публічність визначає межі і владний характер кримінально-процесуальних правовідносин. Більшість процесуалістів єдині у визначенні кримінально-процесуальних правовідносин як суспільних відносин, що виникають, розвиваються та припиняються у сфері кримінального судочинства на основі норм кримінально-процесуального права. Звертається увага, що кримінально-процесуальні відносини – це завжди владні відносини, їм властиві публічно-правові засади [62, с. 14]. Суб'єктом таких відносин виступає держава в особі своїх органів, які вступають у правовідносини між собою та з учасниками кримінального процесу. Публічність передбачає юридичні засоби організаційно-інструктивного впливу суб'єкта, який веде процес на іншу сторону процесуальних відносин, яка представлена також органами, які ведуть процес (вказівки прокурора, вказівки начальника слідчого відділу) [23, с.50]. Такі відносини можуть складатись між слідчим і органами дізнання, прокурором і органом дізнання, слідчим і прокурором.

Хотілося б звернути увагу на проблемне питання з цього приводу. Вже неодноразово зазначалося, що актуальним на сьогодні є впровадження дієвих гарантій забезпечення належної реалізації та захисту прав і свобод осіб, які приймають участь у процесі кримінального провадження. Прокуратура України за своїм призначенням, принципами організації і діяльності, формами і методами роботи посідає в системі державної влади України самостійне місце. Вона відіграє важливу роль в охороні та захисті прав і свобод громадян, інтересів суспільства й держави, зміцненні законності і правопорядку, сприяючи становленню і розвитку демократичної, правової держави. З цією метою прокуратурі надано право здійснювати ряд функцій, однією з яких є нагляд за додержанням законів органами, які провадять оперативно-розшукову діяльність,

дізнання, досудове слідство. Вважаємо, що дана функція прокурора спрямована як на швидке, своєчасне та якісне розслідування та розкриття злочинів, так і на забезпечення захисту прав учасників процесу. Відповідно до ч. 2, ст. 8 ЗУ «Про оперативно-розшукову діяльність» негласне проникнення до житла чи до іншого володіння особи, зняття інформації з каналів зв'язку, контроль за листуванням, телефонними розмовами, телеграфною та іншою кореспонденцією, застосування інших технічних засобів одержання інформації проводяться за рішенням суду, прийнятим за поданням керівника відповідного оперативного підрозділу або його заступника. Дані дії обмежують права особи, тому цілком виправдано дозвіл на їх проведення дає суд. Проте, на наш погляд, дієвою гарантією захисту прав особи є також і нагляд прокурора. Оскільки він здійснює процесуальне керівництво діяльністю органів дізнання і досудового слідства: вимагає для перевірки кримінальної справи, бере участь у провадженні розслідування та ін. Таке керівництво служить способом забезпечення законності дій відповідних органів. На наш погляд, процедура обмеження конституційних прав громадян повинна бути уніфікована. Тому, на нашу думку, провадження оперативно-розшукових заходів, які обмежують конституційні права особи повинні здійснюватись під наглядом прокурора.

У зв'язку з цим, вважаємо за потрібне передбачити у КПК України статтю «Доручення про провадження оперативно-розшукових заходів, які обмежують конституційні права громадян», відповідно до якої: «Негласне проникнення до житла чи до іншого володіння особи, зняття інформації з каналів зв'язку, контроль за листуванням, телефонними розмовами, телеграфною та іншою кореспонденцією, застосування інших технічних засобів одержання інформації проводяться за рішенням суду, прийнятим за поданням слідчого, погодженим з прокурором. За результатами проведення таких дій складається протокол. Копія протоколу надсилається прокуророві, який здійснює перевірку законності їх проведення». Дана норма, на наш погляд, гарантує комплексне забезпечення захисту конституційних прав осіб, які залучаються до сфери кримінального процесу. З одного боку, судовий контроль вирішує питання про законність обмеження прав учасників

процесу, а з іншого, нагляд прокурора перевіряє законність його проведення. Якщо прокурор дійде висновку, що такі оперативнорозшукові заходи були проведені у відповідності до закону, то результати їх проведення можуть бути залучені до справи в якості доказів. В іншому випадку вони визнаються недопустимими.

Таким чином, можемо зробити висновок, що зміст принципу публічності складають положення, які полягають у тому, що дана вимога:

- відображає імперативне державно-владне начало;
- здійснює вплив на визначення процесуального статусу та повноважень органів, які ведуть процес;
- визначає межі і владний характер кримінально-процесуальних правовідносин.

Принцип-інститут публічності розповсюджується на весь процес, а конкретизація його напряду – захист інтересів усього суспільства відображається у таких окремих *простих принципах*, як *справедливість, гласність, національна мова судочинства; незалежність суддів і підкорення їх тільки законові; здійснення правосуддя тільки судом; особиста недоторканність, всебічне, повне та об'єктивне дослідження обставин справи, усність, безпосередність*. Дані вимоги становлять підсистему принципів, яка відображає розшуковий тип кримінального процесу. Лише дотримання норм, які містять у собі змістовне наповнення окремих простих принципів, дає можливість досягнення одного з його завдань – захист інтересів всього суспільства, шляхом встановлення істини у справі.

Вимога всебічного, повного та об'єктивного дослідження всіх обставин справи виявляється у всіх стадіях процесу і спрямовує його на встановлення істини у справі. На етапі реформування кримінального процесу виникають питання стосовно цього принципу, які потребують розв'язання. Так, неповнота досудового і судового слідства була основною підставою для скасування вироків в апеляційному порядку у 2005р. Із поверненням справи публічного обвинувачення на додаткове розслідування скасовано вироків стосовно 997 осіб, у тому числі зі скасуванням виправдувальних вироків стосовно 71 особи, що на 51,1% більше, ніж у 2004 р. [20, с.27]. У 2006 р. через неповноту досудового слідства,

скасовано вироків у касаційному та апеляційному порядку стосовно 1,2 тис. осіб, або 21,7% від усіх скасованих [298, с.35].

Істина, як завдання кримінального процесу може бути встановлена лише тоді, коли сам шлях її досягнення буде правильним, бо «не тільки результат дослідження, але й шлях до нього повинен бути істинним» [7, с.23]. Щоб забезпечити позитивний результат, законодавець поряд з визначенням завдання кримінального процесу зазначив шлях істинного дослідження, поклавши обов'язок на органи, які ведуть процес застосувати всі передбачені законом заходи для всебічного, повного і об'єктивного дослідження обставин справи. Тобто завдання встановлення істини та принцип всебічного, повного і об'єктивного дослідження обставин справи співвідносяться як результат та шлях, який веде до цього результату.

Розглядуваний принцип визначають основним у науці та практиці кримінального процесу. Деякі науковці навіть використовують метафори, кажучи, що він проходить «червоною ниткою» через увесь кримінальний процес, є «фундаментом усіх положень та принципів», верховним щодо інших принципів [88, с.5; 348, с.133]. На думку Я.О. Мотовиловкера, саме у сфері кримінального судочинства всі інші принципи мають своїм цільовим призначенням забезпечення втілення у життя принципу всебічного, повного і об'єктивного дослідження обставин справи, бо саме він сприяє досягненню безпосередньої, найближчої мети кримінального судочинства – встановлення істини [202, с.23]. Ефективна реалізація цього принципу можлива лише у випадку, якщо кожен з його елементів виконає своє призначення. Лише разом вони створюють цілісне поняття, відображають головні риси і спрямованість принципу та являються його складовими елементами.

Всебічність означає висунення і перевірку всіх реально можливих версій, що стосуються події злочину, особи винного, мотиви і мету вчинення злочину, а також виявлення обставин, що свідчать як проти, так і на користь обвинуваченого [132, с.245]. Вимога всебічності не вичерпується обов'язком встановлення предмета доказування. Правильне рішення у справі неможливе без встановлення деяких інших обставин, які не закріплені законом (причинного зв'язку, мети злочину тощо). Тому вимога всебічності охоп-

лює також обов'язок встановлення обставин, які мають значення для вирішення справи. Ми солідарні з думкою В.С. Зеленецького, що всебічність служить особливим засобом пізнання, який забезпечує цілісне дослідження усіх обставин справи на підставі вивчення специфіки взаємовідносин всіх сторін кожної окремої обставини і всієї сукупності у реально існуючому взаємозв'язку та взаємозалежності [109, с.31]. Це положення дуже часто порушується у процесі правозастосування, що тягне за собою винесення незаконного та необгрунтованого рішення у справі. Так, Голопристанський суд Херсонської області вироком від 17. 06. 2005 р. засудив Т. за ч. 1 ст. 309 КК України на два роки позбавлення волі. Районний суд, формулюючи у мотивувальній частині вироку обвинувачення Т., усупереч вимогам ст. 334 КПК України не зазначив час і місце вчинення злочину, не вказав, коли і за яких обставин було виявлено та вилучено у засудженого наркотичний засіб. Апеляційний суд не звернув уваги на допущені судом першої інстанції порушення вимог кримінально-процесуального закону. З огляду на це колегія суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України вирок скасувала і направила справу на новий судовий розгляд [268, с.23].

Повнота дослідження передбачає правильне і повне визначення предмету доказування, повне з'ясування всіх обставин, що підлягають доказуванню у кримінальній справі (ст.ст. 23, 64, 433 КПК України), характеризує його обсяг та межі доказування. Вона означає достатність доказів, таку її сукупність, яка дозволить зробити достовірний висновок про обставини, які мають значення для справи. Це, у свою чергу, забезпечує законність та справедливість прийнятого рішення у справі. На даний момент існують певні проблеми щодо її дотримання у процесі правозастосування. Так, Павлоградський районний суд Дніпропетровської області вироком від 22. 07. 2005 р. засудив С. за ч. 1 ст. 175 КК України на два роки позбавлення волі. Колегія суддів Судової палати у кримінальних справах Верховного Суду України дійшла висновку, що при розслідуванні розглянутої справи та її розгляді в суді належним чином не було досліджено об'єктивну та суб'єктивну сторони передбаченого ч. 1 ст. 175 КК України злочину, що призвело до неповного дослідження обставин вчинення злочину, у зв'язку з чим вирок

скасувала, а справу направила на нове розслідування [269, с.22]. Якщо всебічність характеризує ширину дослідження, то повнота – глибину. Всебічність і повнота – різні поняття, які визначають відповідно мету дослідження й засіб її досягнення. Л.О. Богословська правильно зазначає: «Не можна те, що має бути доведено, встановлено та те, за допомогою чого це повинно бути доведено, ставити в один ряд, розглядати як єдину категорію, єдине поняття, у той час як вони зовсім не співпадають за своїм характером» [38, с.11]. Як свідчать данні узагальнення судової практики, за період з 2005 по 2008 рр. кількість справ повернутих судом на додаткове розслідування на підставі односторонності та неповноти досудового і судового слідства зростала з кожним роком. Наприклад, підставами скасування вироку Красноградського районного суду Харківської області були порушення вимог ст. 22 КПК України, прав потерпілого П. під час проведення досудового слідства та судового розгляду справи, а саме: не встановлений характер і розмір шкоди, завданої злочинцем, не була надана можливість потерпілому ознайомитись з матеріалами кримінальної справи, не надання можливості пред'явити цивільний позов, не надано слово в судових дебатах.

Об'єктивність – правова й моральна вимога, що пред'являється до кримінально-процесуального доказування. Як констатує В.С. Зеленецький, об'єктивність відображає вимоги закону, діалектичної логіки, наукового підходу до дослідження, а також об'єктивної діалектики, яка виключає довільний підхід до вивчення конкретних явищ, що мають значення для встановлення істини у справі [110, с.68]. Об'єктивність означає аналіз суб'єктами, які ведуть розслідування, обставин кожної кримінальної справи у точній відповідності з дійсністю, неупередженість у збиранні, перевірці й оцінці доказів, безсторонність щодо всіх учасників процесу. Згадані органи повинні уникати як обвинувального, так і виправдувального ухилів. Перешкоджання і навіть створення умов для можливості перешкоджати всебічному, повному і об'єктивному розгляду справи є однією з підстав для зміни або скасування прийнятого рішення [22, с.44]. Ця вимога є першочерговою гарантією встановлення істини у справі.

Принцип - це завжди вимога, яка пред'являється до діяльності. Вимога всебічного, повного і об'єктивного дослідження обста-

вин справи ставиться не до всіх учасників судочинства, а лише до держаних органів, які ведуть процес. Ні обвинувачений, ні захисник, ні інші учасники процесу не зобов'язані всебічно, повно, об'єктивно досліджувати матеріали справи. У кримінально-процесуальній літературі існує точка зору, що суд не є суб'єктом на який покладається обов'язок всебічного, повного та об'єктивного дослідження всіх обставин справи. Наголошується, що суд, зберігаючи об'єктивність та безсторонність, має забезпечувати сторонам обвинувачення і захисту належні умови для об'єктивного, повного і всебічного дослідження обставин справи [336, с.8]. Проте не виникає сумнівів, що на суд покладається обов'язок постановлення законного та обґрунтованого рішення у справі. Це можливо тільки на підставі внутрішнього переконання, тобто твердої впевненості у правильності своєї позиції, яке формується виключно на підставі всебічного, повного та об'єктивного дослідження представлених матеріалів справи. Суд у необхідних випадках вправі за власною ініціативою витребувати й дослідити у судовому засіданні необхідні докази. Однак особливе становище суду, його завдання – розсудити, а не осудити виключають діяльність суду по збиранню доказів, які підтверджують обвинувачення. Тому вважаємо, що на суд покладається обов'язок всебічного, повного та об'єктивного дослідження обставин справи.

Вищезазначене дозволяє зробити висновок, що вимога всебічного, повного та об'єктивного дослідження обставин справи є простим принципом, який відображає один з головних напрямків розвитку кримінально-процесуальної діяльності – захист інтересів суспільства в цілому, яке забезпечується шляхом досягнення одного із завдань процесу – встановлення істини у справі. Лише належне виконання вимог цього положення дає можливість реалізації складного принципу публічності.

Одним з керівних, основних правових положень кримінального судочинства є *принцип безпосередності*. Він має самостійний зміст і не дублює інших провідних положень кримінального судочинства. Згідно зі ст. 257 КПК України: «суд першої інстанції при розгляді справи повинен безпосередньо дослідити докази у справі: допитати підсудних, потерпілих, свідків, заслухати висновки експертів, оглянути речові докази, оголосити протоколи та інші

документи». Цей принцип полягає у тому, що судді, які вирішують справи, а також інші суб'єкти і учасники процесу досліджують необхідні докази з першоджерел. Так, якщо суд, а також інші суб'єкти і учасники процесу досліджують ті чи інші фактичні дані, необхідні у справі, від свідка, який сам їх спостерігав, то в цьому випадку ми маємо справу з проявом принципу безпосередності, що забезпечує найповніше і найправильніше сприйняття доказів у справі, а відповідно і встановлення істини. Хотілося б погодитись з думкою С.О. Гриненко, що принцип безпосередності, маючи у своїй основі положення гносеології, закони психології та низки інших наук, забезпечує достовірність пізнання у кримінальному процесі і прийняття обґрунтованих рішень, що є однією з найважливіших гарантій досягнення завдань кримінального судочинства [59, с.59].

Під безпосередністю судового розгляду закон розуміє обов'язок суду особисто дослідити у судовому засіданні всі зібрані у справі докази шляхом допиту підсудних, потерпілих, свідків, заслуховування висновків експертів і в разі необхідності – їх допиту, огляду речових доказів, огляду й оголошення протоколів слідчих дій та інших документів, огляду місця події; обґрунтовувати вирок лише тими доказами, які були розглянуті у судовому засіданні, оцінюючи їх за своїм внутрішнім переконанням, що ґрунтується на всебічному, повному і об'єктивному розгляді всіх обставин справи в їх сукупності та керуючись законом. Іноді у літературі можна зустріти судження, що принцип безпосередності не знаходить прояву на стадії досудового розслідування, що за своїм змістом він розрахований на розгляд справи судом. Для обґрунтування цієї точки зору наводиться аргумент, що вирішення питання про направлення справи до суду або про закриття справи робиться не завжди слідчим, який розслідує справу, а й прокурором або іншим слідчим, якому справу було передано прокурором. Обмеження, також, проявляється і при провадженні розслідування одночасно декількома слідчими (ст. 119 КПК України), збирання окремих доказів шляхом направлення слідчим доручень про провадження слідчих або оперативно-розшукових заходів (ст. ст. 66, 114, 118 КПК України) [174, с.218]. Погодитися з цією точкою зору, на нашу думку, не можна. Звісно найбільш повно і послідовно принцип безпосеред-

ності діє на стадії судового розгляду. Проте він має свій прояв і на стадії досудового розслідування справи, щоправда, з деякими обмеженнями. Органи розслідування самі мають реальні можливості безпосередньо сприймати докази переважно з першоджерел під час проведення слідчих дій – оглядів, обшуків тощо.

Певне обмеження принципу безпосередності може бути і в стадії судового розгляду: дозволяється оголосити у судовому засіданні показання підсудного, потерпілого чи свідка, що були дані ним під час дізнання, досудового слідства або в суді (статті 301, 306 КПК України); у виняткових випадках суд може звільнити потерпілих і свідків, щодо яких вжито заходів безпеки від обов'язку з'явитися у судове засідання; можливість провадження, так званого, скороченого судового розгляду (ч. 3 ст. 299, ст. 3011 КПК); суддя (суд) може давати органам, які проводять розслідування, судові доручення про виконання певних слідчих дій (ст. 3151). Вважаємо, що положення принципу безпосередності стосується не тільки суду, а й органів досудового слідства. Тобто безпосередність проявляється не тільки на стадії судового розгляду справи, але і під час досудового розслідування. Як бачимо, однією з властивостей даного принципу (як і будь-якого іншого) є його прояв у кожній кримінальній справі незалежно від того чи була вона розглянута у суді.

Необхідними умовами реалізації принципу безпосередності є встановлені законодавцем гарантії його здійснення. Серед останніх слід виділити безперервність судового розгляду й незмінність складу суду. Послідовному, більш повному і правильному безпосередньому сприйняттю судьями всіх обставин справи, обґрунтованому аналізу і оцінці доказів сприяє безперервність судового розгляду справи. Це положення означає, що судове засідання може перериватися лише у 2-х випадках – для відпочинку суддів; у зв'язку з необхідністю організації нормального ходу судового розгляду (витребування нових доказів, призначення експертизи тощо). У той же час між слуханнями кримінальної справи суд не повинен відволікатися на розгляд інших справ, оскільки в цьому разі цілісність сприйняття обставин справи стає надто проблематичним. Незмінність складу суду означає, що кожна справа має бути розглянута в одному й тому ж складі. Коли хто-небудь із

суддів позбавлений можливості продовжувати брати участь у засіданні, він повинен бути замінений іншим суддею і розгляд справи розпочинається спочатку, за винятком випадків, коли у справі бере участь запасний народний засідателю (ст. 259 КПК). Незмінність складу суду також спрямована на забезпечення безпосереднього та повного дослідження обставин справи та прийняття законного і обґрунтованого рішення. Це правило гарантує безпосередність сприйняття необхідних доказів усім складом суду, а не лише деякими з суддів, та прийняття ним законного, обґрунтованого рішення.

Таким чином, безпосередність – це простий принцип, дотримання якого забезпечує найбільш правильну передачу відомостей про обставини, що з'ясовуються у справі. Він вимагає від органів розслідування не обмежуватись отриманням даних про факти злочину із похідних джерел за наявності можливості дослідити їх з першоджерела, що є необхідною передумовою для встановлення об'єктивної істини. Лише шляхом безпосереднього дослідження обставин справи суд має можливість встановити істину та належно реалізувати складний принцип публічності.

Із безпосередністю тісно пов'язаний *принцип усності*, передбачений ст. 257 КПК України. Він виявляється у тому, що суд (як і інші суб'єкти процесу) досліджує показання обвинувачених, свідків, потерпілих, експертів не з письмових документів, а усним шляхом. Весь розгляд справи відбувається переважно у вигляді судового засідання: всі учасники процесу усно подають свої клопотання, роблять заяви, дають пояснення, виступають у судових дебатах. Отже, весь зміст справи усно доводиться до відома всіх присутніх у залі судового розгляду, що забезпечує найбільш повне і зрозуміле дослідження всіх обставин справи. Усе це є необхідною передумовою для досягнення повної і точної відповідності об'єктивній дійсності висновків слідства та суду, що стосується справи, яка вирішується.

Як зазначає І.В. Тирічев, принцип усності визначає форму спілкування суб'єктів кримінального судочинства та є засобом вираження пізнавальної діяльності суду та учасників судового розгляду [323, с.216]. Це означає: по-перше, суд повинен вислухати усні показання допитуваних осіб, заслухати в усній формі і об-

говорити пояснення, клопотання і заяви сторін, вислухати судові дебати і останнє слово підсудного, оголосити прийняте рішення. Усність не виключає використання письмових доказів, але вони мають бути оголошені у судовому засіданні; по-друге, все, що не склало предмету усного викладення і обговорення в суді, не може бути покладено в основу вироку. Показання свідків, потерпілих, якщо їх явка неможлива, висновки експертів та інші документи в обов'язковому порядку підлягають оголошенню у судовому засіданні, інакше вони втрачають силу доказів [164, с.48].

Судовий розгляд справи відбувається усно. Усність є такою формою подання доказів і обговорення питань провадження процесуальних дій, яка найкращим чином впливає на правильне прийняття доказів та встановлення безпосереднього контакту між органами розслідування, судом і учасниками процесу, що робить процес доступним. Це дає нам підстави стверджувати, що принцип усності є простим принципом, який також спрямовує кримінально-процесуальну діяльність на встановлення істини у справі, а дотримання норм, які його закріплюють забезпечує належність виконання складного принципу публічності.

Ми зазначали, що одним з складників *принципу справедливості* є вимога застосувати всі передбачені законом заходи для встановлення об'єктивної істини у справі. Тому принцип справедливості ми розглядаємо як загальний, тобто такий, що не може бути категорично віднесено до однієї з 2-х підсистем. Оскільки дана вимога спрямовує кримінально-процесуальну діяльність як на захист прав і свобод кожної особи, яка приймає участь у процесі кримінального провадження, так і на забезпечення інтересів суспільства в цілому, шляхом встановлення об'єктивної істини у справі. Кримінальне судочинство має забезпечити, щоб кожний, хто вчинив злочин, був притягнутий до відповідальності і жоден невинний не був покараний (ст. 2 КПК). Рішення суду повинно бути законним і справедливим. Це є можливим лише тоді, коли воно відповідає об'єктивній дійсності, а засуджена особа дійсно винна у вчиненні злочину. Справедливість зумовлює активну поведінку суб'єктів, які ведуть процес, їх прагнення до встановлення істини. Принцип справедливості, в основі якого лежить вимога пропорційності виконує функцію забезпечення балансу між вимогами захисту за-

гального інтересу та необхідністю забезпечення фундаментальних прав особи. Тому він є загальним та не може бути віднесений лише до однієї з підсистем.

Як уже відмічалось *принцип незалежності суддів та підкорення їх тільки законам* є загальним для 2-х підсистем та полягає у тому, що при здійсненні правосуддя у кримінальних справах судді і народні засідателі незалежні і підкоряються тільки законам. Він є важливою умовою існування авторитетної судової влади, здатної неупереджено та об'єктивно здійснювати правосуддя, ефективно захищати інтереси громадян і держави [60, с.7]. Так, Пленум Верховного Суду України у постанові «Про застосування законодавства, що забезпечує незалежність суддів» від 12.04.1996 р. №4 вказує на те, що незалежність суддів є основною передумовою їх об'єктивності та неупередженості. Суддя, підкоряючись лише законам під час здійснення правосуддя та приймаючи рішення у судовій справі, має керуватися тільки законом, виходити з власного його розуміння й переконань, які ґрунтуються на всебічному, повному й об'єктивному дослідженні всіх обставин справи, бути незалежним як від позиції прокурорів, захисників, так і від інших учасників судового розгляду [231, с.21]. Це ж зазначається і п. 2 постанови Пленуму Верховного Суду України у постанові «Про незалежність судової влади» від 13.06.2007 р. №8 [233, с.3].

При вирішенні всіх питань, які виникають при здійсненні правосуддя, судді повинні керуватися кримінальними законами, які визначають, що є злочином, які міри покарання можна призначити за його вчинення, а також нормами кримінально-процесуального закону, що встановлюють порядок розгляду і вирішення кримінальних справ. Правильно застосовувати закон можна тільки керуючись своєю правосвідомістю, яка являє собою правильне розуміння суті права, його призначення у суспільстві, правильного розуміння завдань правосуддя [54, с.125]. Втручання у здійснення правосуддя, вплив на суд або суддів у будь-який спосіб, неповага до суду чи суддів, збирання й поширення інформації з метою завдати шкоди їх авторитету чи впливати на неупередженість суду заборонено й тягне за собою передбачену законом відповідальність (ст. 47 ЗУ «Про судоустрій і статус суддів») [245, с.21].

Як справедливо зазначає Ю.М. Грошевой, одна з функцій судді полягає у контролі за повнотою, всебічністю та об'єктивністю дослідження обставин, що підлягають доказуванню, при суворому дотриманні вимог закону. У процесі судового пізнання суддя повинен прагнути досягти найбільшої об'єктивності своїх знань. Судові рішення повинні прийматись на основі об'єктивних знань суддів з точки зору їх достатності, щоб їх рішення відповідало вимогам законності та обґрунтованості [78, с.44]. Тобто держава покладає на суддю обов'язок прийняття законного, обґрунтованого і справедливого рішення у відповідності до дійсних обставин справи. Це можливо лише за умови встановлення об'єктивної істини, гарантією якої є незалежність суду, неможливість впливу на його внутрішнє переконання.

Незалежність суддів є передумовою їх об'єктивності та неупередженості. Є сенс підтримати думку Ю.П. Яновича, що зміст принципу незалежності суддів при здійсненні правосуддя і підкорення їх лише законowi буде не повним без відповідних йому гарантій [370, с.39]. Основними гарантіями незалежності суддів від стороннього впливу під час здійснення ними своєї діяльності є: встановлений законом порядок їх призначення, обрання й звільнення; їх незмінюваність і недоторканість; чітка юридична процедура здійснення правосуддя; таємниця нарадчої кімнати під час винесення рішень; заборона втручання у здійснення правосуддя; відповідальність за неповагу до суду чи суддів; створення необхідних умов для діяльності суддів, а також матеріальне й соціальне їх забезпечення; функціонування органів суддівського самоврядування; визначені законом засоби забезпечення особистої безпеки суддів, їх сімей, майна, а також інші засоби їх правового захисту (ст. 22 ЗУ «Про судоустрій і статус суддів») [245, с.38]. Суддя не може бути без згоди Верховної Ради України затриманий чи заарештований до винесення обвинувального вироку судом (ч. 2 і 3 ст.126 Конституції України). Раніше ми вже висловлювали пропозицію, щодо необхідності кодифікувати всі правові норми, об'єктом яких є процесуальне право. Такий закон мав би стати базою для прийняття низки законів, що стосуються діяльності суддів, і дав би змогу уникнути приведення у життя положень, що суперечать незалежності судової влади. Отже, маємо підставу зробити висновок,

що принцип незалежності суддів при здійсненні правосуддя та їх підкорення лише законowi є простим загальним принципом. Порушення даної вимоги унеможлиблює встановлення об'єктивної істини у справі та захисту прав і інтересів людини, оскільки наявність упередженого ставлення або стороннього впливу на склад суду не може сприяти досягненню цих завдань процесу.

Принцип здійснення правосуддя тільки судом є загальним та спрямовує кримінально-процесуальну діяльність не лише на захист прав і свобод осіб, які приймають участь у процесі кримінального провадження, але і на захист інтересів суспільства, шляхом встановлення об'єктивної істини у справі. Здійснення правосуддя є виключною і невідчужуваною прерогативою судів і не може бути делеговане або привласнене іншими органами чи посадовими особами. Саме на суд покладається обов'язок прийняття законного, справедливого та обґрунтованого рішення у справі, яке б відповідало об'єктивній істині; забезпечити, щоб кожний, хто вчинив злочин, був притягнутий до відповідальності і жоден невинний не був покараний. Тобто суд, як єдиний орган правосуддя виступає гарантом законності та справедливості. Даний принцип створює найважливішу гарантію громадянського миру, додержання прав громадянина й суспільства в цілому.

Принцип особистої недоторканості є також простим, загальним принципом, який переважно спрямований на забезпечення реалізації прав та свобод учасників кримінального процесу та відбувається у таких окремих положеннях, як недоторканість особи; недоторканість житла; таємниця листування, телефонних розмов, телеграфної на іншій кореспонденції. Однак даний принцип передбачає певні виключення, що спрямовані на встановлення істини у кримінальній справі та захист інтересів суспільства в цілому. Обшук житла та іншого володіння особи, застосування запобіжного заходу у вигляді взяття під варту, накладення арешту на кореспонденцію, зняття інформації з каналів зв'язку здійснюються з дозволу суду, що забезпечує законність обмеження конституційних прав людини.

Як вже зазначалося, *принцип національної мови судочинства* представляє собою сукупність правових вимог забезпечити учасникам процесу права робити заяви, давати показання, подава-

ти скарги, клопотання, знайомитися з усіма матеріалами справи, виступати у суді рідною мовою і користуватися безкоштовно послугами перекладача, а також врученням копій слідчих і судових документів обвинуваченому у перекладі на мову, якою він володіє. Значення принципу національної мови кримінального судочинства полягає у забезпеченні цілісного функціонування та розвитку всієї системи кримінального судочинства, у спрямуванні його до узгодженості у правозастосуванні, у забезпеченні прав і законних інтересів учасників кримінального процесу [149, с.72].

Зміст принципу, як видно з ч. 2 ст.19 КПК, включає поняття «володіння мовою судочинства», яке означає вміння вільно говорити і розуміти зміст висловленого. Це сприяє досягненню істини, оскільки правильне викладення обставин справи, а, відповідно, належне їх сприйняття є передумовою прийняття рішення, яке б відповідало об'єктивній істині. «Володіння мовою судочинства» - поняття оціночне. Ступінь володіння мовою визначає особа, яка веде процес, у силу принципу публічності, оскільки саме на неї покладається обов'язок всебічного, повного і об'єктивного дослідження обставин справи. Тому слід зазначити, що принцип національної мови судочинства є загальним, оскільки спрямовує кримінально-процесуальну діяльність не лише на захист прав осіб, які приймають участь у кримінальному процесі, але і на забезпечення інтересів суспільства в цілому шляхом встановлення об'єктивної істини у справі.

Раніше ми вже визначили, що *гласність судового розгляду* полягає в тому, що розгляд справ у всіх стадіях відкритий, крім випадків, передбачених законом. Кожен громадянин, який досяг шістнадцяти років має право бути присутнім у залі судового засідання. Тобто принцип гласності спрямований, перш за все на захист прав осіб, які приймають участь у кримінальному процесі.

Проте лише за рахунок належного виконання норм закону, які містять вимогу гласності забезпечується контроль громадськості за правильністю провадження у справі, що є необхідною умовою встановлення об'єктивної істини. Забезпечується виховний вплив судового розгляду на громадян, громадський контроль за діяльністю суду, зміцнюється зв'язок суду із суспільством. Такий постійний і вимогливий контроль у взаємовідносинах між судом і

громадськістю не тільки не суперечить незалежності суддів і їх підкоренню лише законові, а й, навпаки, є вірною і важливою гарантією цієї вимоги. Гласність виступає стимулятором державних органів діяти у відповідності до закону, дослідити всі матеріали кримінальної справи з метою встановлення об'єктивної істини та прийняття законного, справедливого та обґрунтованого рішення. Тому даний принцип є загальним для 2-х підсистем.

Отже, складний принцип-інститут публічності розповсюджує свою дію на все провадження у кримінальній справі, спрямовуючи його на досягнення одного із завдань кримінального процесу – встановлення об'єктивної істини. Конкретизація такої спрямованості на всіх або окремих стадіях процесу відбувається за допомогою простих принципів, які складають підсистему принципів, яка відображає розшуковий тип кримінального процесу, в основі якої лежить принцип публічності. Дане положення ще раз підтверджує, що головною властивістю системи принципів кримінального процесу є взаємозв'язок. Оскільки, лише шляхом належного виконання норм, що містять змістовне наповнення даних простих принципів, можливим є реалізація принципу публічності, а, відповідно, і захист інтересів держави, суспільства шляхом встановлення істини у справі та покарання осіб, винних у скоєнні злочину.

ПІСЛЯМОВА

У роботі наведено теоретичне узагальнення й нове вирішення наукового завдання, що виявляється у: визначенні природи принципів кримінального процесу; дослідженні їх системи і класифікації; встановленні нормативного змісту принципів кримінально-процесуального провадження. Проведене наукове дослідження дає можливість сформулювати ряд висновків і пропозицій.

1. На підставі чинного національного законодавства України та норм міжнародного права розглядаються взаємозв'язок і взаємозумовленість загальноправових, загальнопроцесуальних і кримінально-процесуальних принципів з точки зору їх єдності та особливостей нормативного змісту в різних галузях процесуального права, зокрема, кримінально-процесуального.

2. Обґрунтовується, що загальноправові принципи повинні конкретизуватися в окремих галузях права, де вони набувають власного нормативного змісту. У зв'язку з цим аналізуються особливості їх законодавчого закріплення в Конституції України, міжнародно-правових актах, а також конкретизація й нормативний зміст у кримінально-процесуальному законодавстві.

3. Відмічається доцільність розробки законопроекту «Основи процесуального права України», де чітко були б визначені: а) система загальних для всіх видів процесу принципів як трирівнева структура, яка охоплює загальноправові, загальнопроцесуальні й галузеві принципи; б) завдання, загальні для всіх видів процесу; в) поняття доказів та їх властивості; г) визначення процесу доказування та його складових елементів; д) особливості процесуальної форми; е) загальні повноваження суду; є) правове положення судді, способи забезпечення його незалежності; ж) правила суддівської етики; з) спільні вимоги, які ставляться до актів правосуддя, що вирішують справу по суті (порядок та строки їх оскарження).

4. Зазначається, що змагальність є типом процесу. Це викликає необхідність у КПК України виділити окрему статтю «Змагальність кримінального процесу», яка б передбачала, що: «Кримінальний процес України повинен бути побудований на основах змагальності, яка полягає у: розмежуванні функцій обвинувачен-

ня, захисту і вирішення справи між обвинувачем, обвинуваченим (захисником) і судом; процесуальній рівності сторін; розгляді справи незалежним і неупередженим судом».

5. Пропонується розширити дискреційні повноваження суду та передбачити в КПК України норму, згідно з якою: «Якщо суд (суддя) вважає відмову прокурора від державного обвинувачення не достатньо вмотивованою, а потерпілий і його представник відмовилися від підтримання обвинувачення, суд своєю ухвалою, а суддя – постановою зупиняє провадження у справі та направляє постанову прокурора про відмову від обвинувачення відповідному прокуророві з метою перевірки її законності, обґрунтованості та вмотивованості. Якщо в судовому засіданні обвинувачення підтримував прокурор за дорученням прокурора, який затвердив обвинувальний висновок, постановою судді разом з постановою про відмову від обвинувачення направляється прокуророві, що затвердив обвинувальний висновок, постановою судді разом з постановою про відмову від обвинувачення направляється прокуророві, що затвердив обвинувальний висновок. У разі підтримання обвинувачення прокурором, який затвердив обвинувальний висновок – вищестоящому прокуророві».

Прокурор у строк не більше десяти днів з моменту отримання постанови судді та постанови про відмову від обвинувачення повинен розглянути їх. Дійшовши висновку про вмотивованість відмови від державного обвинувачення, він накладає резолюцію про свою згоду з постановою про відмову від обвинувачення, а суд (суддя) своєю ухвалою (постановою) закриває кримінальну справу. У випадку визнання мотивів недостатніми – скасовує постанову про відмову від обвинувачення та виносить постанову про підтримання державного обвинувачення особисто або постанову про доручення підтримання обвинувачення іншому прокуророві».

6. Запропоновано авторське визначення принципів кримінального процесу, під якими слід розуміти зафіксовані у конституційних, міжнародних, кримінально-процесуальних нормах імперативні вимоги, що лежать в основі всієї системи норм кримінально-процесуального законодавства, виражають сутність, завдання, побудову та напрями подальшого розвитку кримінального процесу як особливої системи державної діяльності.

7. Зазначається, що принципи кримінального процесу знаходяться у відносинах доповнюваності, а головною властивістю їх

системи є взаємозв'язок, який визначається такими критеріями як завдання процесу та його тип.

8. Обґрунтована необхідність визначити законність як інтегративну якість системи принципів кримінального процесу, яка забезпечується в результаті взаємозв'язку останніх, оскільки прищеплення всій кримінально-процесуальній діяльності та знаходить власний нормативний зміст у кожному принципі процесу.

9. Розроблено нове визначення системи кримінально-процесуальних принципів як сукупності імперативних вимог, котрі взаємопов'язані між собою та створюють цілісну єдність, що має інтегративну якість – законність кримінально-процесуального провадження.

10. Запропоновано закріпити у КПК України перелік принципів кримінального процесу окремою статтею в наступній редакції: «Принципами кримінального судочинства є: гуманізм; справедливість; охорона прав та свобод людини і громадянина; рівність усіх учасників процесу перед законом і судом; особиста недоторканність; здійснення правосуддя тільки судом; незалежність суддів і підкорення їх тільки закону; диспозитивність; національна мова судочинства; гласність; безпосередність дослідження доказів; усність; презумпція невинуватості; всебічне, повне й об'єктивне дослідження обставин справи; публічність; забезпечення підозрюваному, обвинуваченому, підсудному, засудженому чи виправданому права на захист».

11. У межах єдиної цілісної системи принципів кримінального процесу виділяються 2 підсистеми, які повною мірою відображають його завдання та тип: 1) підсистема принципів, яка відображає змагальний тип кримінального процесу; 2) підсистема принципів, яка відображає розшуковий тип кримінального процесу. Виокремлюються принципи, які не можуть бути віднесені лише до однієї з підсистем та є для них загальними. Зазначається, що залежно від таких типологічних особливостей треба вирізняти принципи більш загальні стосовно інших, які відбивають юридичну конструкцію цих 2-х підсистем. У зв'язку з цим вперше розроблено та детально проаналізовано класифікацію принципів кримінального процесу в залежності від їх юридичної конструкції та законодавчого закріплення на: а) принципи-інститути (складні) та б) принципи-норми

(прості). При цьому складні принципи є основою 2-х підсистем. В основі першої підсистеми лежить принцип охорони прав та свобод людини і громадянина, другої – принцип публічності.

12. Вноситься пропозиція закріпити принцип гуманізму в КПК України та викласти його нормативний зміст у наступній редакції: «Орган дізнання, особа, яка провадить дізнання, слідчий, прокурор і суд (суддя) повинні гуманно ставитися до всіх осіб, що беруть участь у кримінально-процесуальному провадженні, визнавати самоцінність людської особистості, невід'ємність її прав і свобод. Кожному має бути гарантовано право доступу до правосуддя й усунення перешкод при його реалізації. Ніхто не може бути підданий катуванню чи жорсткому, не людському або такому, що принижує його честь і гідність поводженню та покаранню».

13. Пропонується в КПК України передбачити статтю «Справедливість кримінального судочинства», де було б зазначено, що: «У кримінальному провадженні повинна бути дотримана вимога справедливості, яка полягає у тому, що орган дізнання, особа, яка провадить дізнання, слідчий, прокурор і суд (суддя) зобов'язані забезпечити: захист прав усіх суб'єктів процесу; рівні можливості у відстоюванні їх процесуальної позиції; відповідність застосування заходів кримінально-процесуального примусу дійсній необхідності з урахуванням обставин справи та якостей особистості; відповідність між вчиненим діянням і покаранням та застосувати всі передбачені законом заходи для встановлення об'єктивної істини у справі».

14. Отримала подальший розвиток пропозиція передбачити в національному кримінально-процесуальному законодавстві принцип охорони прав та свобод людини і громадянина та закріпити у КПК України його нормативний зміст у наступній редакції: «У кримінальному провадженні орган дізнання, особа, яка провадить дізнання, слідчий, прокурор і суд (суддя) зобов'язані: роз'яснити всім суб'єктам процесу їх права, обов'язки та відповідальність за їх невиконання; забезпечити всіма передбаченими законом засобами належну реалізацію прав всіх осіб, які залучаються до сфери кримінального судочинства. Забороняється приймати рішення та провадити процесуальні дії, які незаконно обмежують права осіб, які беруть участь у провадженні по кримінальній справі».

15. Наукове та практичне значення має висновок про необхідність розширити нормативний зміст принципу диспозитивності і передбачити у КПК України окрему статтю «Диспозитивність кримінального процесу» в наступній редакції: «Під час провадження в кримінальній справі орган дізнання, особа, яка провадить дізнання, слідчий, прокурор і суд (суддя) зобов'язані забезпечити особам, що беруть участь у кримінальному судочинстві, можливість вільного вибору способів реалізації своїх прав, передбачених процесуальним законом».

16. Запропоновано передбачити в КПК України статтю «Доручення про провадження оперативно-розшукових заходів, які обмежують конституційні права громадян», відповідно до якої: «Негласне проникнення до житла чи до іншого володіння особи, зняття інформації з каналів зв'язку, контроль за листуванням, телефонними розмовами, телеграфною та іншою кореспонденцією, застосування інших технічних засобів одержання інформації провадяться за рішенням суду, прийнятим за поданням слідчого, погодженим з прокурором. За результатами проведення таких дій складається протокол. Копія протоколу надсилається прокуророві, який здійснює перевірку законності їх проведення».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Bogdan M.C. Comparative Law / M. Bogdan, – Kluwer, 1994. – 245 p.
2. Liebesny H.F. Foreign Legal Systems : A Comparative analysis / H. Liebesny, – Wash, 1981. – 123 pp.
3. Merryman C.C. Comparative Law, Western European and Latin American Legal Systems: RabelsZ 44 / C. Merryman, 1980. – 598 pp.
4. Schnitzer A.V. Vergleichende Rechtslehre / A. Schnitzer. – Berlin, 1996. – 133 pp.
5. Zando R.J. Juristen / R. J Zando. – Bonn, 1965. – 127 pp.
6. Агутин А.В. Мироззренческие идеи в уголовно-процессуальном доказывании : автореф. дис. на соискание научного звания доктора юрид. наук. : спец. 12.00.09 «Уголовный процес и криминалистика; судебная экспертиза» [Текст] / А.В. Агутин – Нижний Новгород, 2005. – 52 с.
7. Александров А.С. О значении концепции объективной истины [Текст] / А.С. Александров // Российская юстиция. – 1999. – №1. – С. 23-24.
8. Александров А.С. Принципы уголовного судопроизводства [Текст] / А.С. Александров // Известия вузов. Правоведение. – 2003. – №5. – С. 162-178.
9. Александрова Л.А. Публичность как основание уголовно-процессуального права : монография [Текст] / Л.А. Александрова, – М. : Издательство «Юрлитинформ», 2007. – 140 с.
10. Алексеев С.С. Общая теория права : учебник / С.С. Алексеев, [В 2-х т.] – Т. I. : – М. : Юрид. лит., 1982. – 360 с.
11. Алексеев С.С. Общая теория права : ученик [Текст] / С.С. Алексеев, [2-е изд., перераб. и доп.] – М. : ТК Велби, Изд-во Проспект, 2008. – 576 с.
12. Алексеев С.С. Общие теоретические проблемы системы советского права [Текст] / С.С. Алексеев, – М. : Юрид. лит., 1961. – 174 с.
13. Аленін Ю.П. Публічна природа гарантій прав особи у кримінальному процесі [Текст] / Ю.П. Аленін // Право України. – 2003. – №4. – С. 30-32.

14. Алиев Т.Г. Основные начала уголовного судопроизводства. Практика применения нового УПК РФ [Текст] / Т.Г. Алиев, Н.А. Громов. – М. : Книга сервис, 2003. – 144 с.
15. Алиев Ю. Свидетельский иммунитет в уголовном процессе [Текст] / Ю. Алиев // Правоведение. – 2005. – №6. – С. 109-123.
16. Альперт С.А. Кримінально-процесуальні функції: поняття, система, суб'єкти [Текст] : Конспект лекцій / С.А. Альперт. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 1995. – 28 с.
17. Альперт С.А. Принцип объективной истины в советском предварительном следствии [Текст] / С.А. Альперт // Ученые записки. – Вып. 16 : Вопросы уголовного права, уголовного процесса и криминалистики : Научное издание. – Х. : Харьк. юрид. ин-т, 1962. – С. 44-55.
18. Альперт С.А. Принцип публичности (официальности) и его выражение в деятельности советских органов предварительного расследования [Текст] / С.А. Альперт // Ученые записки. Вып. 9 : Вопросы уголовного права, уголовного процесса и криминалистики : Научное издание. – Х. : Харьк. юрид. ин-т, 1957. – С. 141-153.
19. Альперт С.А. Принципы советского уголовного судопроизводства и их роль в формировании правового статуса участников процесса [Текст] / С.А. Альперт. // Проблемы социалистической законности. Вып. 7. – Х. : Вища школа, 1986. – С. 64-69.
20. Аналіз роботи судів загальної юрисдикції в 2004р. (за даними судової статистики) // Вісник Верховного Суду України. – 2005. – №5(57). – С. 23-34.
21. Аналіз стану судочинства судами загальної юрисдикції в 2005р. (за даними судової статистики) // Вісник Верховного Суду України. – 2006. – №6 (70). – С. 33-47.
22. Ахмадуллин А. Всесторонность, полнота и объективность предварительного расследования как принцип уголовного процесса [Текст] / А. Ахмадуллин // Законность. – 2005. – №8. – С. 43-45.
23. Аширбекова М.Т. Принцип публичности и процессуальный режим по уголовному делу [Текст] : монография / М.Т. Аширбекова. – М. : Издательство «Юрлитинформ», 2009. – 240 с.

24. Аширова Л.М. Проблемы реализации принципа справедливости в уголовном процес се [Текст] : монография / Л.М. Аширова, [под науч. ред. заслуж. юриста РФ, д-ра юрид. наук, проф. З.Д. Еникеева]. – М. : Издательство «Юрлитинформ», 2007. – 256 с.
25. Бабаев В.К. Презумпции в советском праве [Текст] : учеб. пособие / В.К. Бабаев. – Горький : Горьковская высшая школа, 1974. – 124 с.
26. Бабаев В.К. Общая теория права [Текст] : учеб. пособие / В.К. Бабаев. – Н. Новгород : Ниженогор. ВШ МВД РСФСР, 1993. – 187 с.
27. Багаутдинов Ф.Н. Обеспечение публичных и личных интересов при расследовании преступлений [Текст] : монография / Ф.Н. Багаутдинов. – М. : «Юрлитинформ», 2004. – 544 с.
28. Баландин В.Н. О видах юридического процесса [Текст] / В.Н. Баландин, А.А. Павлушина // Правоведение. – 2002. – №4. – С. 22-33.
29. Барабаш А.С. Природа российского уголовного процесса, цели уголовно- процессуальной деятельности и их установление [Текст] : монография / А.С. Барабаш. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2005. – 257 с.
30. Бенедик И.В. Стадии в юридическом процессе : общетеоретические исследования [Текст] : дис... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 / Бенедик Иван Васильевич. – Харьк. юрид. ин-т, 1986. – 191 с.
31. Бережний О.І. Преюдиціальність судових рішень у кримінальних справах [Текст] : монографія / О.І. Бережний. – Х. : Видавець СПДФО Вапнярчук Н.М., 2004. – 176 с.
32. Бережний С.Д. Повернення кримінальних справ на додаткове розслідування [Текст] / С.Д. Бережний // Вісник Верховного Суду України. – 2006. – №9 (73). – С. 41-46.
33. Бергаланфи Л. Общая теория систем : Критический обзор [Текст] / Л. Бергаланфи // Исследования по общей теории систем. – М., 1969. – С. 23-82.
34. Бессарабов В.Г. Европейские стандарты прав и свобод человека и гражданина в российском уголовном процессе [Текст] : учеб. пособие / В.Г. Бессарабов. – М. : Изд-во «Юрлитинформ», 2005. – 232 с.

35. Бессарабов В.Г. Европейский Суд по правам человека [Текст] : учеб. пособие / В.Г. Бессарабов. – М. : Юрлитинформ, 2003. – 248 с.
36. Бобровик С.В. Систематизація права та юридичний процес [Текст] / С.В. Бобровик // Правова держава : Щорічник наукових праць. – К. : Ін. Юре, 1998. – Вип. 9. – С. 122-127.
37. Богдановская И.Ю. Закон в английском праве [Текст] : монография / И.Ю. Богдановская. – М. : Наука, 1987. – 144 с.
38. Богословская Л.А. Односторонность и неполнота предварительного следствия как основания к отмене или изменению приговора [Текст] : автореф. дис. на соискание научной степени канд. юрид. наук. : спец. 12.00.09 «Уголовный процесс и криминалистика; судебная экспертиза» / Л.А. Богословская – Х., 193. – 19 с.
39. Божьев В.П. Уголовный процесс [Текст] : учебник для вузов / В.П. Божьев. – М. : Спарк, 1998. – 591 с.
40. Бозров В.Г. Гласность и тайна в уголовном судопроизводстве [Текст] / В.Г. Бозров // Российская юстиция. – 2002. – №2. – С. 30-31.
41. Бозров В.М. О проблеме справедливости в уголовном судопроизводстве [Текст] / В.М. Бозров // Российский судья. – 2005. – №4. – С. 17-18.
42. Бородинов В.Н. Нарушение принципов уголовного процесса – основание отмены приговора [Текст] / В.Н. Бородинов // Российская юстиция. – 2002. – №8. – С. 24-26.
43. Васильев С.В. Цивільний процес [Текст] : навч. посіб. / С.В. Васильев. – Х. : ТОВ «Одиссей», 2007. – 480 с.
44. Введение в сравнительное правоведение в сфере частного права : [пер. с нем. : В 2-х т.] [Текст] / Цвайгерт К., Кетц Х. – М. : Междунар. отношения, 1998. – Т. 1,2. : – 1998. – 512 с.
45. Великий енциклопедичний юридичний словник [Текст] / [за редакцією акад. НАН України Ю.С. Шемшученка] – К. : ТОВ Видавництво «Юридична думка», 2007. – 992 с.
46. Верховенство права [Текст] : монографія : У 3-х кн. / Головатий С.В. – К. : Видавництво «Фенікс», 2006. – Книга 2. : Верховенство права : від доктрини – до принципу. – 2006. – 625-1276 с.

47. Винэр Е.А. Уголовно-процессуальные принципы : вопросы системы и пределов действия [Текст] / Е.А. Винэр // Юридическая наука, проблемы формирования правового государства Украина. Тематический сборник научных трудов – К., 1993. – С. 111-116.
48. Володина Л.М. Проблемы уголовного процесса : закон, теория, практика [Текст] : монография / Л.М. Володина. – М. : Издательская группа «Юрист», 2006. – 352 с.
49. Гегель Г.В. Философия права [Текст] / Г.В.Ф. Гегель [ред. и сост. Д.А. Керимов и В.С. Нерсисянц]. – М. : Мысль, 1990. – 108 с.
50. Герасимчук О.С. Структура принципу диспозитивності у кримінальному процесі [Текст] / О.С. Герасимчук // Право України. – 2007. – №3. – С. 128-131.
51. Головатий С.П. Нові можливості щодо захисту прав людини в Україні [Текст] / С.П. Головатий // Практика Європейського суду з прав людини. Рішення. Коментарі. – 1999. – №1. – С. 10-14.
52. Головки Л.В. Альтернативи уголовному преследованию в современном праве [Текст] : монография / Л.В. Головки. – СПб. : Изд-во Юридический центр Пресс, 2002. – 544 с.
53. Головки Л.В. Реформа уголовного процесса во Франции [Текст] / Л.В. Головки, Н.М. Кипнис // Государство и право. – 2001. – №8. – С. 89-98.
54. Городовенко В.П. Принцип незалежності суддів і підкорення їх лише законам як один з основних принципів судочинства в Україні [Текст] / В.П. Городовенко // Право України. – 2002. – №4. – С. 124-127.
55. Горшенев В.М. Теория юридического процесса [Текст] / В.М. Горшенев. – Х. : Вища школа, 1985. – 192 с.
56. Господарський процесуальний кодекс України [Текст] : науково-практичний коментар, 2-ге вид., допов. та перероб. – Х. : Консум, 2002. – 320 с.
57. Грефрад Б.О. О месте принципов в системе современного международного права [Текст] / Б.О. Грефрад // Правоведение. – 1969. – №2. – С. 109-117.
58. Гриненко А.В. Система принципів уголовного процесса и ее реализация на досудебных стадиях [Текст] : автореф. дис. на

соискание научной степени доктора юрид. наук. : спец. 12.00.09 «Уголовный процесс и криминалистика; судебная экспертиза» / А.В. Гриненко. – Воронеж, 2001. – 44 с.

59. Гриненко С.О. Реалізація принципу безпосередності у судових стадіях кримінального процесу України [Текст] : монографія / С.О. Гриненко. – Х. : «Оберіг», 2008. – 224 с.

60. Гринюк В.О. Принцип незалежності суддів і підкорення їх тільки закону в кримінальному процесі України [Текст] : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. юрид. наук. : спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза» / В.О. Гринюк. – К., 2004. – 17 с.

61. Громов Н. Принципы уголовного процесса, их понятие и система [Текст] / Н. Громов, В. Николайченко // Государство и право. – 1997. – №7. – С. 33-40.

62. Грошевий Ю.М. Кримінальний процес України [Текст] : підручник / Ю.М. Грошевий, В.М. Хотенець. – Х. : Право, 2000. – 487 с.

63. Грошевий Ю.М. Актуальні проблеми судоустрою та судочинства в Україні [Текст] / Ю.М. Грошевий // Часопис Хмельницького університету управління та права. Університетські наукові записки. – 2007. – №1. – С. 6-12.

64. Грошевий Ю.М. Міжнародні стандарти захисту особи у кримінальному судочинстві [Текст] / Ю.М. Грошевий // Право обвинуваченого на кваліфікований захист та його забезпечення : матер. міжнар. наук.-практ. семінару, 1-2 грудня 2005 р. – Х. : К. : ЦНТ «Гопак», 2006. – С. 13-20.

65. Грошевий Ю.М. Моральність правосуддя [Текст] / Ю.М. Грошевий // Етичні та правові проблеми забезпечення незалежності суддів: матер. міжнар. наук.-практ. семінару 31 березня 2005 р. – Х. : Научное издание, 2005. – С. 11-20.

66. Грошевий Ю.М. Органи судової влади в Україні [Текст] / Ю.М. Грошевий, І.Є. Марочкін. – К. : Ін. Юре, 1997. – 19 с.

67. Грошевий Ю.М. Питання презумпції невинуватості [Текст] / Ю.М. Грошевий // Радянське право. – 1958. – №5. – С. 84.

68. Грошевий Ю.М. Правові властивості вироку – акту правосуддя [Текст] : навч. посіб. / Ю.М. Грошевий. – Х. : УкрЮА, 1994. – 48 с.

69. Грошевий Ю.М. Проблеми розвитку змагальності в кримінально-процесуальній діяльності [Текст] / Ю.М. Грошевий // Матеріали наукових семінарів та круглих столів проведених Нац. Юрид. акад. України імені Ярослава Мудрого спільно з Академією правових наук України в рамках Фестивалю науки 15-16 травня 2007 року. – Право, 2007. – С. 41

70. Грошевий Ю.М. Проблеми спеціалізації процесуальних процедур [Текст] / Ю.М. Грошевий // Актуальні проблеми застосування цивільного процесуального кодексу та кодексу адміністративного судочинства України : тези доп. та наук. повідом. учасн. міжнар. наук.-практ. конференції (25-26 січня 2007р.) – Х., 2007. – С. 26-30.

71. Грошевий Ю.М. Реалізація принципу доступності правосуддя у побудові судової системи України [Текст] / Ю.М. Грошевий // Питання удосконалення судової системи України : матер. наук.-практ. конф. 1-2 лютого 2007 року – Х., 2007. – С. 33-35.

72. Грошевий Ю. Системний аналіз Європейських стандартів щодо захисту прав людини: доктринальні підходи та судова практика [Текст] / Ю. Грошевий, О. Копиленко, М. Цвік // Право України. – 2006. – №8. – С. 143-145.

73. Грошевой Ю.М. К вопросу о защите чести и достоинства в советском уголовном процессе [Текст] / Ю.М. Грошевой, С.Ф. Шумилин // Проблемы правоустройства. – 1985. – №46. – С. 92-99.

74. Грошевой Ю.М. Нове у кримінально-процесуальному законодавстві України : навч. посіб. для студентів юридичних спеціальностей вищих закладів освіти [Текст] / Ю.М. Грошевой. – Х. : Право, 2002. – 150 с.

75. Грошевой Ю.М. Проблемы формирования судейского убеждения в уголовном судопроизводстве [Текст] : монографія / Ю.М. Грошевой. – Х. : «Вища школа», 1975. – 143 с.

76. Грошевой Ю.М. Профессиональное правосознание судьи и социалистическое правосудие [Текст] : монографія / Ю.М. Грошевой. – К. : «Вища школа», 1986. – 184 с.

77. Грошевой Ю.М. Расширение гласности, постоянный учет общественного мнения [Текст] / Ю.М. Грошевой [под. ред. В.Ф. Маслова, Р.С. Павловского] // Конституционные основы со-

ветской социалистической демократии. – Х. : «Вища школа», 1982. – С. 141-155.

78. Грошевой Ю.М. Сущность судебных решений в советском уголовном процессе [Текст] : монография / Ю.М. Грошевой. – Х. : «Вища школа», 1979. – 141с.

79. Гукасян Р.Е. Соотношение материального и процессуального права – важная проблема юридической науки [Текст] / Р.Е. Гукасян // Вопросы развития и защиты прав граждан. Межвузовский тематический сборник. – Калинин : Изд-во Калининского ун-та, 1977. – С. 5-14.

80. Гуліна С.П. Проблеми реалізації принципу презумпції невинуватості в кримінальному процесі [Текст] / С.П. Гуліна // Підприємство, господарство і право. – 2005. – №1. – С. 119-122.

81. Гуляев А.П. Следователь в уголовном процессе [Текст] : монография / А.П. Гуляев. – М. : Юрид. лит., 1981. – 192 с.

82. Гуценко К.Ф. Уголовный процесс западных государств [Текст] : учебник / К.Ф. Гуценко, Л.В. Головкин, В.А. Филимонов [изд. 2-е, доп. и исп.]. – М. : Изд-во «Зерцало-М», 2002. – 528 с.

83. Гуценко К.Ф. Уголовный процесс : учебник для студентов юридических вузов и факультетов [Текст] / К.Ф. Гуценко. – М. : Зерцало, 1997. – 510 с.

84. Давид Р. Основные правовые системы современности : [пер. с фр. В.А. Туманова] [Текст] / Р. Давид, Жоффре-Спинози К. – М. : Междунар. отношения, 1999. – 400 с.

85. Давидов П.М. Принципы советского уголовного процесса [Текст] : учеб. пособие / П.М. Давидов. – Свердловск : Изд-во СЮИД, 1957. – 51 с.

86. Давиденко С.В. Потерпілий як суб'єкт кримінально-процесуального доказування [Текст] : монографія / С.В. Давиденко. – Х. : «Фінн», 2008. – 296 с.

87. Данильян О.Г. Философия [Текст] : учебник / О.Г. Данильян, В.М. Тараненко – Х. : Прапор, 2005. – 496 с.

88. Данилюк А.И. Принцип всестороннего, полного и объективного исследования обстоятельств дела в стадии предварительного расследования [Текст] : автореф. дис. на соискание научной степени канд. юрид. наук. : спец. 12.00.08 «Уголовное право и уго-

ловный процесс; исправительно-трудовое право» / А.И. Данилюк. – Томск, 1974. – 23 с.

89. Дворкин Р. О правах всерьез : [пер. с английского М.Д. Лахути, Л.Б. Макеевой] [Текст] / Р. Дворкин. – М. : Росспэн, 2004. – 392 с.

90. Дворянкина Т.С. Роль судьи в обеспечении требования уважения чести и достоинства личности [Текст] / Т.С. Дворянкина // Российский судья. – 2006. – №8. – С. 5-8.

91. Делла-Марра Т. Уголовный процесс Италии : Реформа и контрреформа [Текст] / Т. Делла-Марра // Государство и право. – 1994. – №1. – С. 124-131.

92. Демидов И.П. Принципы советского уголовного процесса [Текст] / И.П. Демидов, под ред. А.Д. Бойкова, И.И.Карпеца // Курс советского уголовного процесса. – М. : Юрид. лит., 1989. – С. 42-68.

93. Деревянкін С.Л. Зміст і значення диспозитивності як принципу кримінального судочинства [Текст] / С.Л. Деревянкін // Митна справа. – 2005. – №1. – С. 68-72.

94. Деришев Ю. Следственный судья в досудебном производстве [Текст] / Ю. Деришев // Уголовное право. – 2004. – №3. – С. 79-81.

95. Добровольская Т.Н. Принципы уголовного процесса [Текст] / Т.Н. Добровольская. – М. : Юрид. лит., 1971. – 200 с.

96. Дорохов В.Я. Обоснованность приговора в советском уголовном процессе [Текст] / В.Я. Дорохов, В.С. Николаев. – М. : Госюриздат, 1959. – 236 с.

97. Досудове розслідування кримінальних справ [Текст] : навч.-практ. підручник / Ю.М. Грошевой, В.В. Вапнярчук, О.В. Капліна, О.Г. Шило. – Х. : «ФІНН», 2009. – 328 с.

98. Дроздов О.М. Гуманізація кримінального судочинства [Текст] / О.М. Дроздов // Юридичний вісник України. – 2007. – № 41. – С. 1,8.

99. Дроздов О.М. Джерела кримінально-процесуального права України [Текст] : дис... канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 / Дроздов Олександр Михайлович. – НЮАУ. – Х., 2004. – 232 с.

100. Дроздов О.М. Конституційні засади правового положення особи в кримінальному судочинстві (порівняльно-правовий

аспект). Теоретичні та практичні проблеми реалізації Конституції України [Текст] / О.М. Дроздов // Тези доповідей та наукових повідомлень учасників всеукраїнської науково-практичної конференції (29-30 червня 2006 р.). – Х., 2006. – С. 285-288.

101. Дроздов О.М. Роль Європейського суду з прав людини в розвитку кримінально-процесуального законодавства України [Текст] / О.М. Дроздов // Матеріали наукових семінарів та круглих столів проведених Нац. Юрид. акад. України імені Ярослава Мудрого спільно з Академією правових наук України в рамках Фестивалю науки 15-16 травня 2007 року. – Право, 2001. – С. 196-198.

102. Дусаев Р.Н. Основные правовые системы современности [Текст] : учеб. пособие по теории государства и права / Р.Н. Дусаев. – Петрозаводськ : Изд-во ПетрГУ, 1996. – 26 с.

103. Європейська хартія регіональних мов і мов меншин (1992 р) // Міжнародне право в документах. – Х. : Вид-во Національного університету внутрішніх справ, 2003. – С. 247-248.

104. Журавель В.А. Ситуационность тактических приемов при допросе потерпевшего [Текст] / В.А. Журавель // Криминалистика и судебная экспертиза. – 1985. – Вып. 30. – С. 18-24.

105. Загальна декларація прав людини (12 грудня 1948 р.) // Міжнародне право в документах. – Х. : Вид-во Національного університету внутрішніх справ, 2003. – С. 194-198.

106. Загальна теорія держави і права [Текст] : підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів / М.В. Цвік, О.В. Петришин, Л.В. Авраменко та ін.; за ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АпрН України М.В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АпрН України О.В. Петришина. – Х. : Право, 2009. – 584 с.

107. Зайчук О.В. Теорія держави і права [Текст] : підручник / О.В. Зайчук, Н.М. Оніщенко. – К. : Юринком Інтер, 2006. – 688 с.

108. Закомлистов А.Ф. Юридическая философия [Текст] : учеб. пособие / А.Ф. Закомлистов. – СПб. : Изд-во Юридический центр Пресс, 2003. – 548 с.

109. Зеленецкий В.С. Всесторонность исследования обстоятельств уголовного дела [Текст] / В.С. Зеленецкий // Проблемы укрепления социалистической законности в уголовном судопроизводстве : межвуз. сб. – Барнаул : Изд-во Алт. гос. ун-та, 1985. – С. 23-33.

110. Зеленецкий В.С. Значение объективности исследования обстоятельств уголовного дела для защиты обвиняемого [Текст] / В.С. Зеленецкий // Свердловский юридический институт. Уголовно-процессуальные формы борьбы с правонарушениями : межвуз. сб. – Свердловск : Юрид. ин-т, 1983. – С. 67-72.

111. Зеленецкий В.С. Принципы доследственного уголовного процесса [Текст] / В.С. Зеленецкий // Весы Фемиды. – 2002. – №1 (21). – С. 3-12.

112. Зеленецкий В.С. Принципы современной уголовно-процессуальной политики Украины [Текст] / В.С. Зеленецкий // Юридичний радник. – 2007. – №5(19). – С. 95-100.

113. Ісмаїлова Л.Б. Етико-психологічний аспект законодавчого забезпечення рівності сторін у кримінальному судочинстві [Текст] / Л.Б. Ісмаїлова // Адвокат. – 2006. – №12. – С. 11-17.

114. Кагадій М. Поняття та елементи правової системи [Текст] / М. Кагадій // Право України. – 2004. – №2. – С. 32-34.

115. Каган М.С. Системные рассмотрения основных способов группировки [Текст] / М.С. Каган // Типология и классификация в социалистических исследованиях. – М. : «Наука», 1982. – С. 17-28.

116. Калиновский К.Б. Уголовный процесс современных зарубежных государств [Текст] : учеб. пособие / К.Б. Калиновский. – Петрозаводськ : Изд-во ПетрГУ, 2000. – 48 с.

117. Кант И.К. Критика чистого разума : [пер. Н.О. Лосского] [Текст] / И. Кант. – М. : Наука, 1998. – 654 с.

118. Капліна О.В. Правозастосовне тлумачення норм кримінально-процесуального права [Текст] : монографія / О.В. Капліна. – Х. : Право, 2008. – 296 с.

119. Капліна О.В. Проблеми забезпечення недоторканності житла на досудовому слідстві [Текст] / О.В. Капліна, В.І. Маринів // Вісник Академії правових наук України. – 2000. – №3 (22). – С. 181-189.

120. Капліна О.В. Розвиток конституційних засад захисту прав особи у проекті кримінально-процесуального кодексу України [Текст] / О.В. Капліна // Теоретичні та практичні проблеми реалізації Конституції України : тези доп. та наук. повідом. учасн. всеукр. наук.-практ. конф., 29-30 червня 2006 р. – Х., 2006. – С. 278-281.

121. Карпечкін П.Ф. Правові та етичні гарантії забезпечення незалежності суддів судів загальної юрисдикції України [Текст] / П.Ф. Карпечкін // Етичні та правові проблеми забезпечення незалежності суддів : матер. міжнар. наук.-практ. семінару 31 березня 2005 р. – Х., К. : УНТ «Гопак», 2006. – С. 88-97.

122. Касумов Ч.С. Презумпция невиновности в советском праве [Текст] : монография / Ч.С. Касумов. – Баку : Эши, 1984. – 144 с.

123. Касумов Ч.С. Справедливость и реализация принципа презумпции невиновности на практике [Текст] / Ч.С. Касумов // Советское государство и право. – 1983. – №12. – С. 74-77.

124. Каткова Т.В. Конституція України і принципи кримінального судочинства [Текст] / Т.В. Каткова, Г.К. Кожевников // Вісник Университету внутрішніх справ. – 1997. – Вип. 2. – С. 141-148.

125. Кашепов В.П. Конституционный принцип обеспечения обвиняемому права на защиту [Текст] / В.П. Кашепов, Ю.И. Стецовский, А.М. Ларин. – М. : Наука, 1988. – 317 с.

126. Керимов Д.А. Закон во Франции : от принятия до промульгирования [Текст] / Д.А. Керимов // Государство и право. – 1997. – №7. – С. 71-74.

127. Керимов Д.А. Методология права : предмет, функции, проблемы философии права [Текст] : монография / Д.А. Керимов, 2-е изд., – М. : Аванта+, 2001. – 560 с.

128. Керимов Д.А. Философские основания политико-правовых исследований [Текст] / Д.А. Керимов. – М. : «Мысль», 1986. – 330 с.

129. Ківалов С.В. Кодекс адміністративного судочинства України [Текст] : науково-практичний коментар / С.В. Ківалов, О.І. Харитонов, О.М. Пасенюк. – Х. : ТОВ «Одісей», 2005. – 552 с.

130. Кобликов А.С. Конституционные принципы правосудия в СССР [Текст] : учеб. пособие / А.С. Кобликов. – М. : Изд-во ВКИ, 1980. – 66 с.

131. Кобликов А.С. Уголовный процесс [Текст] : краткий учебник / А.С. Кобликов. – М. : МНЗПУ, 1995. – 768 с.

132. Коваленко Е.Г. Принцип всебічного, повного та об'єктивного дослідження обставин кримінальної справи : понят-

та та зміст [Текст] / Е.Г. Коваленко, М.М. Гончар // Українська академія внутрішніх справ. Науковий вісник Української академії внутрішніх справ. – К. : Українська академія внутрішніх справ, 1996. – №1. – С. 244-252.

133. Коваль О.А. Поняття процесуального права та його місце в структурі права України [Текст] / О.А. Коваль // Адвокат. – 2004. – №8. – С. 24-29.

134. Козинець І. Щодо питань про сутність поняття принципу кримінального процесу [Текст] / І. Козинець // Підприємство, господарство і право. – 2004. – №12. – С. 171-173.

135. Комаров С.А. Общая теория государства и права [Текст] : учебник / С.А. Комаров. – М. : Юрайт, 1998. – 416 с.

136. Комарова Н.А. Принцип состязательности и равноправия сторон должен быть эффективным средством установления объективной истины в судебном разбирательстве [Текст] / Н.А. Комарова, В.З. Лукашевич // Правоведение. – 2001. – №3 (236). – С. 156-170.

137. Комарова Н.А. О системе принципов уголовного процесса [Текст] / Н.А. Комарова, Н.А. Сидорова // Материалы международной научно-практической конференции, посвященной принятию нового уголовно-процессуального кодекса Российской Федерации. – М., 2002. – С. 45-47.

138. Конах Е.И. Процессуальный статус и обеспечение прав подозреваемого [Текст] : монография / Е.И. Конах, М.В. Парфенова – М. : «Юрлитинформ», 2005. – 96 с.

139. Конвенція про захист прав людини та основних свобод (Рим, 4 листопада 1950 р.) // Міжнародне право в документах. – Х. : Вид-во Національного університету внутрішніх справ, 2003. – С. 221-243.

140. Коновалова В.О. Моральні засади судочинства : стан і тенденції [Текст] / В.О. Коновалова // Вісник Академії правових наук України. – 2006. – №2 (45). – С. 178-184.

141. Коновалова В.Е. Нравственные начала советского судопроизводства [Текст] / В.Е. Коновалова // Социалистическая законность. – 1985. – №5. – С. 34-35.

142. Конституция Российской Федерации от 12.12.1993. – М. : Айрис, 2002. – 64 с.

143. Конституція України. Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. – К. : Атика, 2007. – 64 с.

144. Копейчиков В. Про принцип «дозволено все, що прямо не заборонено законом» : (Регулювання правом суспільних відносин) [Текст] / В. Копейчиков, А. Колодій // Радянське право. – 1989. – №4. – С. 49-54.

145. Коркунов Н.М. Лекции по общей теории права [Текст] : учеб. пособие / Н.М. Коркунов. – СПб. : Изд-во Юридический центр Пресс, 2003. – 430 с.

146. Король В.В. Засада гласності та її обмеження в кримінальному судочинстві України [Текст] : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. юрид. наук. : спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза» / В.В. Король – К., 2002. – 17 с.

147. Корохтин Ю.А. Актуальные проблемы реализации конституционного принципа состязательности уголовного процесса [Текст] / Ю.А. Корохтин // Российская юстиция. – 2006. – №3. – С. 22-25.

148. Корчева Т.В. Проблеми діяльності захисника в досудовому провадженні та в суді першої інстанції [Текст] : монографія / Т.В. Корчева. – Х. : Видавець ФО-П Вапнярчук Н.М., 2007. – 200 с.

149. Костіна Л. Принцип використання мови у кримінальному судочинстві : поняття і сутність [Текст] / Л. Костіна // Право України. – 2006. – №4. – С. 71-74.

150. Крижанівський В. Презумпція невинуватості в системі принципів кримінального процесу України, Польщі та США [Текст] / В. Крижанівський // Підприємство господарство і право. – 2003. – №5. – С. 106-109.

151. Кругликов А. Независимость судий и подчинение их только закону как принцип уголовного судопроизводства [Текст] / А. Кругликов, И. Бирюкова, А. Расстригин // Уголовное право. – 2001. – №1. – С. 87-91.

152. Кудрявцев В.А. О понятии принципа в уголовном процессе [Текст] / В.А. Кудрявцев, Ю.Д. Лившиц // Правоведение. – 2001. – №4. – С. 163-168.

153. Кузнецова О.Д. Проблемы реализации принципа состязательности при рассмотрении уголовных дел в суде первой инстанции [Текст] : автореф. дис. на соискание научной степени канд. юрид. наук. : спец. 12.00.09 «Уголовный процесс и криминалистика; судебная экспертиза» / О.Д. Кузнецова. – Калининград, 2004. – 19 с.

154. Курс советского уголовного процесса [Текст] : учебник / Строгович М.С. – М. : Наука, 1968. – Т. 1. : – 1968. – 470 с.

155. Кутومانов Д.Є. Питання реалізації принципу гласності у кримінальному процесі України [Текст] / Д.Є. Кутومانов // Процесуальні гарантії дотримання конституційних прав громадян у кримінальному судочинстві : матер. всеукр. наук.-практ. конф. – Донецьк : ДЮІ МВС при Дон НУ, 2005. – С. 152-155.

156. Кутуев Э.К. Уголовно-процессуальное принуждение в досудебных стадиях [Текст] : автореф. на соискание научного звания д-ра юрид. наук : спец. 12.00.09 «Уголовный процесс и криминалистика; судебная экспертиза» / Э.К. Кутуев. – СПб., 2004. – 413 с.

157. Куцова Е.Ф. Гарантии прав личности в советском уголовном процессе (предмет, цель, содержание) [Текст] : монография / Е.Ф. Куцова. – М. : Юрид. лит-ра, 1973. – 200 с.

158. Ларин А. О принципах уголовного процесса и гарантиях прав личности в проекте УПК 1997 [Текст] / А. Ларин // Российская юстиция. – 1997. – №9. – С. 9-13.

159. Ларин А.М. Презумпция невиновности [Текст] / А.М. Ларин. – М. : Наука, 1982. – 152 с.

160. Леоненко М.І. Принцип національної мови у кримінальному судочинстві України [Текст] : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. юрид. наук. : спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза» / М.І. Леоненко – К., 2001. – 24 с.

161. Лобойко Л.М. Методи правового регулювання у кримінальному процесі України [Текст] : дис. ... доктора юрид. наук : спец. 12.00.09 / Лобойко Леонід Миколайович. – Дніпропетровськ, 2006. – 437 с.

162. Лобойко Л.М. Принцип диспозитивності в кримінальному процесі України [Текст] : монографія / Л.М. Лобойко. – Д. : Юрид. акад. м-ва внутр. справ : Ліра ЛТД, 2004. – 216 с.

163. Лобойко Л.М. Стадії кримінального процесу [Текст] : навч. посіб. / Л.М. Лобойко. – К. : Центр навч. лит., 2005. – 176 с.
164. Лобойко Л.М. Уголовно-процессуальное право [Текст] : учеб. пособие : курс лекций / Л.М. Лобойко. – Х. : Одиссей, 2007. – 672 с.
165. Лопаткина Н. Реализация принципа неприкосновенности жилища в уголовном судопроизводстве [Текст] / Н. Лопаткина // Российская юстиция. – 2002. – №11. – С. 51-52.
166. Лукьянова Е.Г. Теория процессуального права [Текст] / Е.Г. Лукьянова. – М. : Изд-во Норма, 2003. – 240 с.
167. Любімов А. Теоретичний підхід до визначення поняття адміністративного процесу [Текст] / А. Любімов // Підприємство, господарство і право. – 2004. – №11. – С. 89-91.
168. Макаркин А.И. Состязательность на предварительном следствии [Текст] : монография / А.И. Макаркин, В.В. Вандышев – СПб. : Изд-во «Юридический центр Пресс», 2004. – 265 с.
169. Маклаков В.В. Конституция Италии. Конституции зарубежных государств [Текст] : учеб. пособие / В.В. Маклаков. – М. : Волтерс Клувер, 2003. – 624 с.
170. Максютин М.В. Теория юрисдикционного процесса [Текст] / М.В. Максютин, В.И. Авсеенко. – М. : Московский психолого-социальный институт, 2004. – 200 с.
171. Малешин Д.Я. Российский тип гражданского судопроизводства [Текст] / Д.Я. Малешин // Вестник Московского университета. Сер. 11. Право. – 2007. – №5. – С. 3-26.
172. Малько А.В. Ограничивающая функция юридического процесса [Текст] / А.В. Малько // Юриспруденция. – 1996. – №5. – С. 3-6.
173. Маляренко В.Т. Конституційні засади кримінального судочинства [Текст] : монография / В.Т. Маляренко. – К. : Юрінком Інтер, 1999. – 318 с.
174. Маляренко В.Т. Кримінальний процес України : Стан та перспективи розвитку [Текст] : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. : Вибрані наукові праці / В.Т. Маляренко. – К. : Концерн «Видавничий Дім Ін Юре», 2004. – 600 с.
175. Маляренко В.Т. Перебудова кримінального процесу України в контексті Європейських стандартів [Текст] : монография / В.Т. Маляренко. – К. : Юрінком Інтер, 2005. – 512 с.

176. Маляренко В.Т. Суд, правоохоронні та правозахисні органи України [Текст] : підручник / В.Т. Маляренко, О.С. Захарова, В.С. Ковальський. – К. : Юрінком Інтер, 2007. – 352 с.
177. Маляренко В.Т. Уголовно-процессуальный кодекс Украины [Текст] : научно-практический комментарий / В.Т. Маляренко, Ю.П. Аленин – Х. : ООО «Одиссей», 2007. – 1008 с.
178. Маринів В. Конституційно-правові аспекти забезпечення права на свободу та особисту недоторканність в Україні / В. Маринів // Юридичний радник. – 2005. – №3 (5). – С. 76-79.
179. Маринів В.І. Принцип особистої недоторканності в кримінальному процесі України [Текст] : дис... канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 / Маринів Володимир Іванович. – Х., 1999. – 196 с.
180. Маркова-Мурашова С.А. Современные правовые системы : Тенденции интеграции и дифференциации [Текст] : монография / С.А. Маркова-Мурашова. – Краснодар : Кубанский государственный университет, 2005. – 320 с.
181. Маркуш М.А. Принцип змагальності у кримінальному процесі України [Текст] : монография / М.А. Маркуш. – Х. : СПДФО Вапнярчук Н.Н., 2007. – 208 с.
182. Марущак Н. Про зміст принципу поваги до гідності особи в кримінальному судочинстві [Текст] / Н. Марущак // Підприємство, господарство і право. – 2004. – №8. – С. 146-149.
183. Марченко М.Н. Правовые системы современного мира [Текст] : учеб. пособие / М.Н. Марченко. – М. : Зерцало, 2001. – 394 с.
184. Матузов Н.И. Правовая система и личность [Текст] : монография / Н.И. Матузов. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1987. – 293 с.
185. Матузов Н.И. Теория государства и права [Текст] : курс лекций / Н.И. Матузов, А.В. Малько – Саратов : Саратовская гос. академия права, 1995. – 560 с.
186. Махов В.Н. Уголовный процесс в США (досудебные стадии) [Текст] : учеб. пособие / В.Н. Махов, М.А. Пешков – М. : ЗАО «Бизнес-школа» «Интел-Синтез», 1998. – 208 с.
187. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (16 грудня 1966 р.) // Міжнародне право в документах. – Х. : Вид-во Національного університету внутрішніх справ, 2003. – С. 198-202.

188. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права (16 грудня 1996 р.) // Міжнародне право в документах. – Х. : Вид-во Національного університету внутрішніх справ, 2003. – С. 203-206.

189. Мизулина Е.Б. О модели уголовного процесса [Текст] / Е.Б. Мизулина // Известия вузов. Правоведение. – 1985. – №5. – С. 63-71.

190. Мирошніченко Т.М. Проблеми реалізації нормативного змісту принципу змагальності в кримінальному процесі [Текст] / Т.М. Мирошніченко // Проблеми правового забезпечення економічної та соціальної політики в Україні : матер. наук.-практ. конф. – Харків (24-25 травня 2005 р.). – Харків, 2005. – С. 480-482.

191. Мирошніченко Т.М. Система принципів кримінального процесу : конспект лекцій [Текст] / Т.М. Мирошніченко, Д.В. Філін. – Х. : Національна юридична академія України, 1995. – 40 с.

192. Михайлов П. Сделки о признании вины – не в интересах потерпевших [Текст] / П. Михайлов // Российская юстиция. – 2001. – №5. – С. 37-38.

193. Михайловский И.В. Судебное право, как самостоятельная юридическая наука [Текст] / И.В. Михайловский. – М. : «Право». – 1908. – №32. – С. 1737.

194. Михайлюк О.М. До питання про конституційні гарантії прав та свобод людини в Україні [Текст] / О.М. Михайлюк // Південноукраїнський правничий часопис. – 2006. – №1. – С. 13-15.

195. Мірошніков І.Ю. Судове слідство в апеляційній інстанції [Текст] : монографія / І.Ю. Мірошніков. – Х. : Право, 2007. – 192 с.

196. Мірошніченко М. Системно-інформаційний підхід у дослідженні правової системи [Текст] / М. Мірошніченко // Право України. – 2006. – №8. – С. 35-38.

197. Михеєнко М.М. Конституційні принципи кримінального процесу [Текст] / М.М. Михеєнко // Вісник академії правових наук України. – 1997. – №2 (9). – С. 100-112.

198. Михеєнко М.М. Кримінальний процес України [Текст] : підручник 2-е вид., перероб. и доп., / М.М. Михеєнко, В.Т. Нор, В.П. Шибіко. – К. : Либідь, 1999. – 286 с.

199. Михеєнко М.М. Питання встановлення об'єктивної істини у радянському кримінальному процесі [Текст] / М.М. Михеєнко // Проблеми розвитку кримінального процесу в Україні. – К. : Юринком Інтер, 1999. – С. 67-82.

200. Молдаван А.В. Кримінальний процес : Україна, ФРН, Франція, Англія США [Текст] : навч. посіб. / А.В. Молдаван. – К. : Центр навч. лит., 2005. – 352 с.

201. Молдаван А.В. Конституційний принцип змагальності у кримінальному судочинстві України [Текст] / А.В. Молдаван, В.В. Молдаван // Конституційне будівництво в Україні : теорія та практика : матер. міжнар. наук.-практ. конф. присвяченої Конституції України 1-3 червня 2000 р. – Ужгород : Закарпаття, 2000. – С. 184-187.

202. Мотовиловкер Я.О. О принципах объективной истины, презумпции невиновности и состязательности процесса [Текст] : учеб. пособие / Я.О. Мотовиловкер. – Ярославль : Изд-во Ярославского госуд. ун-та, 1978. – 95 с.

203. Мохонько О. Роль і місце принципу змагальності у системі принципів кримінально-процесуального права [Текст] / О. Мохонько // Підприємство, господарство і право. – 2007. – №1. – С. 120-123.

204. Муратова Н.Г. Система судебного контроля в уголовном судопроизводстве : вопросы теории, законодательного регулирования и практики [Текст] / Н.Г. Муратова. – Казань : Казанский государственный университет им. В.И. Ульянова-Ленина, 2004. – 346 с.

205. Наден О. Загальні принципи кримінально-правового регулювання [Текст] / О. Наден // Право України. – 2006. – №7. – С. 35-42.

206. Нажимов В.П. Исторические типы, формы и виды уголовного процесса. Курс советского уголовного процесса [Текст] : учебное пособие. Общая часть / В.П. Нажимов, [под ред. А.Д. Бойкова, И.И. Карпеца]. – М. : Юрид. лит., 1989. – 412 с.

207. Нажимов В.П. Об уголовно-процессуальных функциях [Текст] / В.П. Нажимов // Правоведение. – 1973. – №5. – С. 73-82.

208. Назаренко П.Г. Принцип рівності всіх перед законом і судом у кримінальному судочинстві України [Текст] / П.Г. Назаренко // Актуальні проблеми держави і права. – 2003. – Вип. 21. – С. 207-211.

209. Недбайло П.Е. Юридическая процессуальная форма. Теория и практика [Текст] / П.Е. Недбайло, В.М. Горшенев. – М. : Юридическая литература, 1976. – 270 с.
210. Ноздріна М.О. Концептуальні підходи до визначення принципів кримінального процесу України [Текст] / М.О. Ноздріна // Вісник національного університету внутрішніх справ. – 2004. – №27. – С. 141-145.
211. Общая теория государства и права [Текст] : академический курс в 2-х томах / Марченко М.Н. – М. : Изд-во Зерцало, 1998. – Т. 1. : Теория государства. – 1998. – 416 с.
212. Общая теория права [Текст] : учебник в 2-х томах / Алексеев С.С. – М. : Юрид. лит., 1982. – Т. II. : – 1982. – 360 с.
213. Овчаренко О.М. Доступність правосуддя та гарантії його реалізації [Текст] : монографія / О.М. Овчаренко. – Х. : Право, 2008. – 304 с.
214. Ожегов С.И. Толковый словарь русского языка [Текст] / С.И. Ожегов. – М. : Изд-во «Советская энциклопедия», 1973. – 848 с.
215. Оніщенко Н.М. Правова система : проблеми теорії [Текст] : монографія / Н.М. Оніщенко. – К. : Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2002. – 352 с.
216. Оніщенко Н.М. Юридичний процес, форма організації та здійснення правової діяльності [Текст] / Н.М. Оніщенко // Часопис Київського університету права. – 2001. – №1. – С. 21-29.
217. Панько Н.К. Деятельность адвоката-защитника по обеспечению состязательности [Текст] : монографія / Н.К. Панько. – Воронеж : Воронежский государственный университет, 2000. – 146 с.
218. Петрухин И.Л. Правосудие : время реформ [Текст] : монографія / И.Л. Петрухин. – М. : Наука, 1991. – 208 с.
219. Петрухин И.Л. Публичность и диспозитивность в уголовном процессе [Текст] / И.Л. Петрухин // Российская юстиция. – 1999. – №3. – С. 24-25.
220. Петрухин И.Л. Система конституционных принципов советского правосудия [Текст] / И.Л. Петрухин // Советское государство и право. – 1981. – №5. – С. 77-85.
221. Петрухин И.Л. Частная жизнь (правовые аспекты) [Текст] / И.Л. Петрухин // Государство и право. – 1999. – №10. – С. 64-73.

222. Пикалов И.А. Состязательность в системе принципов уголовного процесса и ее реализация стороной защиты на досудебных стадиях [Текст] : монографія / И.А. Пикалов. – М. : Изд-во «Юрлитинформ», 2007. – 160 с.
223. Півненко В. Презумпція невинуватості [Текст] / В. Півненко, С. Коновалов // Вісник прокуратури. – 2007. – №7. – С. 64-67.
224. Погребняк С.П. Втілення принципу гуманізму в праві [Текст] / С.П. Погребняк // Вісник Академії правових наук України. – 2007. – №1 (48). – С. 33-42.
225. Погребняк С.П. Основоположні принципи права (змістовна характеристика) [Текст] : монографія / С.П. Погребняк. – Х. : Право. – 240 с.
226. Полянский Н.Н. Основные формы построения уголовного процесса [Текст] / Н.Н. Полянский // Ученые записки московского ун-та. Труды юрид. ф-та. – 1949. – Вып. 145, Кн.4. – С. 51.
227. Полянский Н.Н. Очерки общей теории уголовного процесса [Текст] / Н.Н. Полянский. – М. : «Право и жизнь», 1927. – 127 с.
228. Попелюшко В.О. Публічність кримінального судочинства і захист [Текст] / В.О. Попелюшко // Адвокат. – 2003. – №2. – С. 7-10.
229. Постанова Пленуму Верховного Суду України № 2 від 11 лютого 2005 року «Про практику застосування судами України законодавства, що регулює повернення кримінальних справ на досудове розслідування» // Збірник постанов ПВСУ (1972-2005). – Х. : Видавець СПДФО Вапнярчук Н.Н., 2005. – С. 591-597.
230. Постанова Пленуму Верховного Суду України № 4 від 25 квітня 2003 року «Про практику застосування судами запобіжного заходу у вигляді взяття під варту та продовження строків тримання під вартою на стадіях дізнання і досудового слідства» // Збірник постанов ПВСУ (1972-2005). – Х. : Видавець СПДФО Вапнярчук Н.Н., 2005. – С. 498-507.
231. Постанова Пленуму Верховного Суду України №4 від 12 квітня 1996 року «Про застосування законодавства, що забезпечує незалежність суддів» // Збірник постанов ПВСУ (1972-2005). – Х. : Видавець СПДФО Вапнярчук Н.Н., 2005. – С. 20-28.

232. Постанова Пленуму Верховного Суду України №5 від 29 червня 1990 року «Про виконання судами України законодавства і постанов Пленуму Верховного Суду України з питань судового розгляду кримінальних справ і постановлення вироку» // Збірник постанов ПВСУ (1972-2005). – Х. : Видавець СПДФО Вапнярчук Н.Н., 2005. – С. 347-356.

233. Постанова Пленуму Верховного Суду України №8 від 13 червня 2007 року «Про незалежність судової влади» // Вісник Верховного Суду України. – 2007. – №6 (82). – С. 2-6.

234. Постанова Пленуму Верховного Суду України №9 від 1 листопада 1996 року «Про застосування Конституції України при здійсненні правосуддя» // Збірник постанов ПВСУ (1972-2005) – Х. : Видавець СПДФО Вапнярчук Н.Н., 2005. – С. 28-34.

235. Правові системи сучасності. Глобалізація. Демократизм. Розвиток. [Текст] / [В.С. Журавський, О.В. Зайчук, О.Л. Копиленко, Н.М. Оніщенко]. – К., 2003. – 296 с.

236. Правова система України : історія, стан та перспективи [Текст] : [у 5 т.], Т. 1. : Методологічні та історико-теоретичні проблеми формування і розвитку правової системи України / за заг. ред. М.В. Цвіка, О.В. Петришена. – Х. : Право, 2008. – 728 с.

237. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини : Закон України від 23. 02. 2006р. № 3477-IV // Урядовий кур'єр. – 2006. – №60. – Ст. 18.

238. Про внесення змін до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України щодо гуманізації кримінальної відповідальності : Закон України від 15. 04. 2008р., № 270-VI // Право і практика. – 2008. – № 20. – С. 32-42.

239. Про державну таємницю : Закон України від 21. 09. 1999 р. № 1079-XIV // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – №49. – С. 1010-10226.

240. Про Конституційний Суд України : Закон України від 16. 10. 1996р. № 422 / 96 – ВР // Судові та правоохоронні органи України. Збірник законодавчих та нормативних актів – К. : вид. ПАЛИВОДА А.В., 2003. – С. 9-35.

241. Про мови в УРСР : Закон УРСР від 28. 10. 1989р. №8312-XI // Відомості Верховної Ради України. – 1989. – №45. – Ст. 631.

242. Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянинові незаконними діями органів дізнання, досудового слідства, прокуратури і суду : Закон України від 01.12.1994р. № 266 / 94 – В.Р. // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – №1. – С. 1-3.

243. Про приєднання України до Статуту Ради Європи : Закон України від 31.10.1995р. // Відомості Верховного Совета України. – 1995. – № 38. – С. 287.

244. Про прокуратуру : Закон України від 05.11.1991р. № 1789-XII // Судові та правоохоронні органи України. Збірник законодавчих та нормативних актів – К. : вид. ПАЛИВОДА А.В., 2003. – С. 151-175.

245. Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 07.07.2010 р. № 2453-VI // Офіційний вісник України. – 2010. – № 55/1. – С. 7-114.

246. Проблема затримання та взяття під варту на досудовому провадженні по кримінальній справі [Текст] / [Борисов В.І., Глинська Н.В., Зеленецький В.С., Шило О.Г.] – Х. : Східно-регіональний центр гуманітарно-освітніх ініціатив, 2005. – 352 с.

247. Проблемы судебного права [Текст] / [Н.Н. Полянский, М.С. Строгович, В.М. Савицкий, А.А. Мальков] – М. : Наука, 1983. – 244 с.

248. Проблемы общей теории государства и права [Текст] : учебник в 2-х т. / Марченко М.Н. – М. : ТК Велби, Изд-во Проспект, 2007. – Т. 2. : Право. – 2007. – 656 с.

249. Проблемы укрепления законности и охраны прав личности в уголовном процессе. Труды ВЮЗИ [Текст] / Агеева Г.Н. – М., 1972. – Т. 20. : Принципы советского уголовного процесса, их сущность и значение. – 1972. – 200 с.

250. Проект Великого Судового кодексу України. Книга 1. Організація судової влади в Україні (Кодекс судової влади України) від 17. 08. 2003. – [Електронний ресурс] : http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=14689.

251. Проект Великого Судового кодексу України. Книга 2. Цивільне, господарське, і адміністративне судочинство в Україні (Цивільний, господарський і адміністративний процесуальний кодекс України) від 17. 08. 2003р. – [Електронний ресурс] : http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=14689.

252. Проект Великого Судового кодексу України. Кн. 3. Кримінальне судочинство в Україні (Кримінально-процесуальний кодекс України) від 17. 08. 2003р. – [Електронний ресурс] : http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?pf3511=31112. – 224 с.

253. Проект Кримінально-процесуального кодексу України від 18. 11. 2005р., №3456-д. – [Електронний ресурс] : http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?pf3511=26190. – 303 с.

254. Проект Кримінально-процесуального кодексу України від 25. 05. 2006р., №0952. – [Електронний ресурс] : http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?id=&pf3511=27404 – 490 с.

255. Проект Кримінально-процесуального кодексу України від 13. 12. 2007р., №1233. – [Електронний ресурс] : http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?pf3511=31115. – 354 с.

256. Проект Кримінально-процесуального кодексу України від 10. 12. 2007р., №1230 [Електронний ресурс] : http://gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc4_1?pf3511=31112. – 162 с.

257. Проект Кримінально-процесуального кодексу України від 14. 10. 2009р., [Електронний ресурс] : <http://www.minjust.gov.ua/0/project/CriminalCodex>. – 210 с.

258. Проценко В. Критерии систематизации принципов уголовного судопроизводства [Текст] / В. Проценко // Российская юстиция. – 2005. – №1 (1-2). – С. 87-88.

259. Рабинович П.М. Права людини : соціально-антологічний вимір. Колективна монографія. Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина Науково-дослідного інституту державного будівництва та місцевого самоврядування Академії правових наук України [Текст] / П.М. Рабинович. – Львів : Світ, 2006. – 280 с.

260. Рабинович П.М. Здійснення прав людини : Проблеми обмежування (загальнотеоретичні аспекти) [Текст] / П.М. Рабинович, І.М. Панкевич. – Львів : «Астрон», 2001. – 108 с.

261. Радченко В.И. Уголовно-процесуальный кодекс Российской Федерации. Комментарий : [2-е изд.] [Текст] / В.И. Радченко. – М. : ЗАО Юстицинформ, 2004. – 1120 с.

262. Радько Т.Н. Теоретические и методологические проблемы функций социалистического права [Текст] : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня доктора юрид. наук. : спец. 12.00.01.

«Теория и история государства и права; история политических и правовых учений» / Т.Н. Радько. – М., 1978. – 28 с.

263. Ривлин А.Л. Нравственные начала в уголовном судопроизводстве [Текст] / А.Л. Ривлин // Советское государство и право. – 1971. – №7. – С. 110-114.

264. Ривлин А.Л. Понятие и система принципов советского правосудия [Текст] / А.Л. Ривлин // Вопросы уголовного права, уголовного процесса и криминалистики. Ученые записки Харьковского юрид. ин-та. – Х., 1962. – С. 30-36.

265. Римаренко Ю.І. Приватне життя і поліція. Концептуальні підходи. Теорія та практика [Текст] / Ю.І. Римаренко. – К. : КНТ, 2006. – 740 с.

266. Рішення палати у справі «Мельник проти України» // Практика Європейського суду з прав людини. Рішення. Коментарі. – 2007. – №2 (34). – С. 232-235.

267. Рішення палати у справі «Салов проти України» // Практика Європейського суду з прав людини. Рішення. Коментарі. – 2006. – №3 (31). – С. 19-67.

268. Рішення у кримінальних справах // Вісник Верховного Суду України. – 2007. – №2 (78). – С. 22-24.

269. Рішення у кримінальних справах // Вісник Верховного Суду України. – 2007. – №10 (86). – С. 21-24.

270. Рішення у кримінальних справах // Вісник Верховного Суду України. – 2008. – №1 (89). – С. 22-24.

271. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадянина Голованя Ігоря Володимировича щодо офіційного тлумачення положень статті 59 Конституції України (справа про право на правову допомогу) від 30.09.2009. № 23-рп // Закон і бізнес. – 2009. – № 42. – С. 12-14.

272. Рожкова Л.П. Принципы и методы типологии государства и права [Текст] : автореф. дис. на соискание научной степени канд. юрид. наук. : спец. 12.00.01 «Теория и история государства и права; история политических и правовых учений» / Л.П. Рожкова. – Самара, 1980. – 20 с.

273. Розин Н.Н. Уголовное судопроизводство [Текст] : пособие к лекциям / Н.Н. Розин. – Томск : Сибир. област. изд-во, 1913. – 569 с.

274. Руденко Б.Б. Функції правової системи [Текст] / Б.Б. Руденко // Держава і право. – 2005. – Вип. 28. – С. 78-83.
275. Ручкин Е.Б. Правовая система: понятия и структура [Текст] / Е.Б. Ручкин // Проблемы законности : Респ. міжвідом. наук. зб. Вип. 54. – Х. : Нац. Юрид. Акад. України, 2002. – С. 3-9.
276. Рязановский В.А. Единство процесса [Текст] / В.А. Рязановский. – М. : Городец, 1996. – 74 с.
277. Савицкий В.М. Презумпция невиновности [Текст] : монография / В.М. Савицкий. – М. : Норма, 1997. – 126 с.
278. Савицкий В.М. Язык процессуального закона : вопросы терминологии [Текст] : монография / В.М. Савицкий. – М. : Наука, 1987. – 288 с.
279. Садовський В.Н. Основание общей теории систем. Логико-методологический анализ [Текст] : монография / В.Н. Садовський. – М. : Наука, 1974. – 276 с.
280. Садовський В.Н. Системы и структуры как специфические предметы советского научного знания [Текст] / В.Н. Садовський // Проблемы исследования систем и структур. – М., 1965. – С. 141-152.
281. Саидов А.Х. Сравнительное правоведение и юридическая география мира [Текст] / А.Х. Саидов. – М. : ИГПАН, 1993. – 148 с.
282. Семухина О.Б. Типология уголовного процесса англо-американской и романо-германской правовых систем [Текст] / О.Б. Семухина. – Томск : Изд-во НТЛ, 2002. – 94 с.
283. Сенченко Н. Поняття та види процесуальних гарантій у провадженні по застосуванню примусових заходів медичного характеру [Текст] / Н. Сенченко // Підприємство господарство і право. – 2006. – №1. – С. 124-127.
284. Сенякин Н.Н. Нравственно-этические основы осуществления правосудия по уголовным делам в Российской Федерации [Текст] : автореф. дис. на соискание научной степени канд. юрид. наук. : спец. 12.00.09 «Уголовный процесс и криминалистика; судебная экспертиза» / Н.Н. Сенякин. – Самара, 2005. – 22 с.
285. Сибилева Н.В. Процессуальные средства реализации принципа социальной справедливости в уголовном судопроизводстве [Текст] / Н.В. Сибилева, А.Н. Толочко // Актуальные проблемы

- формирования правового государства : краткие тезисы докладов и научных сообщений республиканской научной конференции 24-26 октября 1990 г. – Х. : Юридический институт, 1990. – С. 260-261.
286. Сироштан В.В. Принципы судопроизводства [Текст] / В.В. Сироштан // Российский судья. – 2006. – №7. – С. 15-17.
287. Скрипіна Ю.В. Процесуальний статус слідчого судді за проектом Кримінально-процесуального кодексу України [Текст] / Ю.В. Скрипіна // Проблемы законности : респ. міжвідом. наук. зб. Вип. 74. – Х. : Нац. Юрид. Акад. України, 2005. – С. 196-201.
288. Скуліш Є. Проблеми застосування положень Європейської конвенції про захист прав людини та основоположних свобод у кримінальному процесі України [Текст] / Є. Скуліш // Вісник Академії прокуратури України. – 2006. – №3. – С. 107-112.
289. Скурко Е.В. Принципы права в современном нормативном правопонимании [Текст] : монография / Е.В. Скурко. – М. : Издательство «Юрлитинформ», 2008. – 200 с.
290. Случевский В.К. Учебник русского уголовного процесса [Текст] : учебник / В.К. Случевский. – СПб. : Тип. М.М. Стасюлевича, 1913. – 86 с.
291. Смирнов А.В. Модели уголовного процесса [Текст] : монография / А.В. Смирнов. – СПб. : «Наука», 2000. – 244 с.
292. Смирнов А.В. Состязательный процесс [Текст] : монография / А.В. Смирнов. – СПб. : Изд-во «Альфа», 2001. – 320 с.
293. Смирнов А.В. Уголовный процесс [Текст] : учебник для вузов 2-е изд. / А.В. Смирнов, К.Б. Калиновский – СПб. : Питер, 2005. – 699 с.
294. Смолькова И. Гласность и тайна в уголовном процессе [Текст] / И. Смолькова // Законность. – 1998. – №7. – С. 39-42.
295. Советский энциклопедический словарь [Текст] / [под ред. А.М. Прохорова] – 3-е изд. – М. : «Советская энциклопедия», 1984. – 1600 с.
296. Сорокин В.Д. Административный процесс и административно-процесуальное право [Текст] : монография / В.Д. Сорокин. – СПб. : Изд-во Юридического института, 2002. – 474 с.
297. Сорокин В.Д. Право и время : правовая система и переходное время [Текст] / В.Д. Сорокин // Правоведение. – 2002. – №1. – С. 180-190.

298. Стан здійснення судочинства судами загальної юрисдикції в 2006р. (за даними судової статистики) // Вісник Верховного Суду України. – 2007. – №6 (82). – С. 30-44.

299. Сташис В.В. Актуальні проблеми забезпечення права обвинуваченого на кваліфікований захист [Текст] / В.В. Сташис // Право обвинуваченого на кваліфікований захист та його забезпечення : матер. міжнар. наук.-практ. семінару, 1-2 грудня 2005 р. – Х. : К. : ЦНТ «Гопак», 2006. – С. 9-12.

300. Строгович М.С. О системе науки судебного права [Текст] / М.С. Строгович // Советское государство и право. – 1939. – №3. – С. 55-70.

301. Строгович М.С. Право обвиняемого на защиту и презумпция невиновности : монография [Текст] / М.С. Строгович. – М. : Наука, 1984. – 178 с.

302. Строгович М.С. Природа советского уголовного процесса и принцип состязательности [Текст] / М.С. Строгович. – М. : Юр.издат., 1939. – 151 с.

303. Субботин А.Л. Классификация [Текст] : монография / А.Л. Субботин. – М. : РАН Ин-т философии, 2001. – 93 с.

304. Судебные уставы 20 ноября 1864 г. Часть 2. Устав уголовного судопроизводства : [изд. 2-е дополненное]. – СПб, 1967. – 522 с.

305. Судова статистика // Вісник Верховного Суду України. – 2008. – №6 (94). – С. 38-43.

306. Сумачев А.В. Публичность и диспозитивность в уголовном праве [Текст] / А.В. Сумачев. – М. : Издательская группа «Юрист», 2003. – 331 с.

307. Сырых В.М. Теория государства и права [Текст] : учебник, 2-е изд. / В.М. Сырых. – М. : ЗАО «Юридический дом Юстициформ», 2002. – 486 с.

308. Талалаев А.Н. Общепризнанные принципы и нормы международного характера (конституционное значение терминов) [Текст] / А.Н. Талалаев // Вестник Москов. ун-та. Сер. 11. Право. – 1997. – №3. – С. 66-74.

309. Тацій В.Я. Значення юридичної науки у формуванні правової системи України [Текст] / В.Я. Тацій // Вісник академії правових наук України. – 2001. – №3 (26). – С. 3-23.

310. Тацій В.Я. Конституційне право України [Текст] : підручник / В.Я. Тацій, В.Ф. Погорілка, Ю.М. Тодика. – К. : Український центр правничих студій, 1999. – 376 с.

311. Текст Уголовно-процесуального кодексу Республіки Беларусь. – Минск : Амалфея, 2000. – 271 с.

312. Тертишник В.М. Кримінально-процесуальне право України [Текст] : підручник, 4-те вид., доп. і перероб. / В.М. Тертишник. – К. : А.С.К., 2003. – 1076 с.

313. Тертишник В.М. Особисте життя людини та проблеми правосуддя [Текст] / В.М. Тертишник // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2003. – №9. – С. 24-32.

314. Тертишніков В.І. Цивільний процес України (лекції) [Текст] : навч.-практ. посіб. / В.І. Тертишніков. – Х. : Видавець СПД ФО Вапнярчук Н.М., 2006. – 272 с.

315. Тиунов О.И. Конституционные права и свободы человека и гражданина в Российской Федерации [Текст] : учебник для вузов / О.И. Тиунов. – М. : Норма, 2005. – 423 с.

316. Тихомиров Ю.А. Правовая система развитого социализма [Текст] / Ю.А. Тихомиров // Советское государство и право. – 1979. – № 9. – С. 210-233.

317. Тищенко О.І. Запобіжний захід у вигляді взяття під варту : проблеми обрання та оскарження в досудовому провадженні по кримінальній справі [Текст] : монографія / О.І. Тищенко. – Х. : «Фінн», 2008. – 176 с.

318. Толочко А.Н. Принципы судебной власти : сборник кратких тезисов, докладов и научных сообщений научно-практической конференции по итогам научно-исследовательских работ, выполненных профессорско-преподав. составом Укр. юр. академии в 1992 г., 4-5 марта 1993 г. [Текст] / А.Н. Толочко. – Х, 1993. – С. 137-138.

319. Томин В.Г. О понятии принципов советского уголовного процесса [Текст] / В.Г. Томин // Труды ВШМОП РСФСР. – 1965. – Вип. 12. – С. 194-202.

320. Трофименко В.М. Кримінально-процесуальні гарантії особистості в стадії судового розгляду [Текст] : дис... канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 / Трофименко Володимир Михайлович. – НЮАУ. – Х., 2000. – 226 с.

321. Туманянц А.Р. Права человека в международно-правовых актах [Текст] / А.Р. Туманянц // *Нова Конституція України і проблеми вдосконалення законодавства* : Тематичний збірник наукових праць. – НЮОАУ. – Х., 1997. – С. 182-186.

322. Туманянц А.Р. Принципи кримінального процесу і кримінально-процесуальна діяльність захисника [Текст] / А.Р. Туманянц // *Проблеми законності*. Вип. 58 : респ. міжвід. наук. зб. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 2003. – С. 112-118.

323. Тыричев И.В. Принципы советского уголовного процесса [Текст] : учеб. пособие / И.В. Тыричев. – М. : Изд-во ВЮЗИ, 1983. – 240 с.

324. Уголовно-процессуальный кодекс Республики Молдова. – Кишенев : «Cartera», 2003. – 403 с.

325. Указ Президента України «Про концепцію вдосконалення судочинства для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів» від 10. 05. 2006р. № 361/2006, [Електронний ресурс] : [http : // www.nau.kiev.ua/nau10/ukr/show.php?uid=1093.1890.0](http://www.nau.kiev.ua/nau10/ukr/show.php?uid=1093.1890.0).

326. Указ Президента України. «Про хід реформування системи кримінальної юстиції та правоохоронних органів» від 08. 04. 2008р № 311/2008, [Електронний ресурс] : gska2.rada.gov.ua/pls/zweb_n/webproc34?id=&pf3511=31963&pf35401=122446.

327. Фатхутдінова О.В. Принципы юридического процесса: подходы до классификации [Текст] / О.В. Фатхутдінова // *Держава і право. Юридичні і політичні науки*. Вип. 10., Зб. наук. пр. – К. : Ін-т держави і права НАН України, 2001. – С. 17-27.

328. Фатхутдінова О.В. Юридичний процес : основні підходи до поняття [Текст] / О.В. Фатхутдінова // *Правова держава. Щорічник наукових праць*. Вип. 9 – К. : Ін. Юре, 1998. – С. 341-347.

329. Фетисенко К.Д. Конституційний принцип недоторканності житла й іншого володіння особи та його реалізація при провадженні досудового розслідування [Текст] : монографія / К.Д. Фетисенко, С.Ю. Ільченко. – Х., 2007. – 276 с.

330. Филин Д.В. Проблемы методологии процессуального права [Текст] / Д.В. Филин. // *Актуальні проблеми застосування цивільного процесуального кодексу та кодексу адміністративного судочинства*

України : тези доп. та наук. повідом. учасн. міжнар. наук.-практ. конф., 25-26 січня 2007р. – Х., 2007. – С. 57-61.

331. Филин Д.В. Общечеловеческие ценности и принципы уголовного процесса [Текст] / Д.В. Филин, Ю.П. Янович // *Сборник кратких тезисов, докладов и научных сообщений научно-практической конференции по итогам научно-исследовательских работ, выполненных профессорско-преподавательским составом Украинской юридической академии в 1992 году, 4-5 марта 1993 г.* : Матер. конф. – Х. : Укр. юрид. академия, 1993. – С. 138-140.

332. Философские и социологические исследования [Текст] // *Ученые записки – Ленинград* : Изд-во Ленинградского университета, 1977. – №17. – С. 7-12.

333. Философский энциклопедический словарь [Текст] / [под ред. А.М. Прохорова]. – М. : Инфра – М, 1998. – 576 с.

334. Філін Д.В. Сучасний кримінальний процес змішаного типу [Текст] / Д.В. Філін // *Матеріали наукових семінарів та круглих столів проведених Нац. юрид. акад. України імені Ярослава Мудрого спільно з Академією правових наук України в рамках Фестивалю науки 15-16 травня 2007 року – Право, 2001. – С. 45.*

335. Фридман Л. Введение в американское право [Текст] / Л. Фридман. – М. : Прогресс, 1992. – 78 с.

336. Халемін М. Спірні питання щодо місця і ролі принципу всебічного, повного і об'єктивного дослідження обставин справи у системі принципів кримінального судочинства [Текст] / М. Халемін // *Економіка, фінанси, право*. – 2001. – №6. – С. 7-9.

337. Хачатуров Р.Л. Общая теория юридической ответственности [Текст] : монография / Р.Л. Хачатуров, Д.А. Липинский. – СПб. : «Юридический центр Пресс», 2007. – 950 с.

338. Хёффе О. Справедливость : Философское введение : [пер. с нем. О.В. Кильдюшова] [Текст] / О. Хёффе, под ред. Т.А. Дмитриева. – М. : Праксис, 2007. – 192 с.

339. Химичева О.В. Концептуальные основы процессуального контроля и надзора на досудебных стадиях уголовного судопроизводства [Текст] : монография / О.В. Химичева. – М. : ЮНИТИ – ДАНА, Закон и право, 2004. – 287 с.

340. Хоматов Ю.В. Конституційно-правові засади становлення теорії професійного захисту в кримінальному процесі [Текст] /

Ю.В. Хоматов // Теоретичні та практичні проблеми реалізації Конституції України : тези доп. та наук. повідом. учасн. всеукр. наук.-практ. конф., 29-30 червня 2006 р. – Х., 2006. – С. 265-268.

341. Хоматов Ю.В. Про поняття принципів кримінального процесу [Текст] / Ю.В. Хоматов // Проблеми провадження правових реформ в Україні. Збірник наукових праць. – Х. : НЮАУ, 1996. – С. 117-121.

342. Хоматов Ю.М. Розвиток наукових уявлень про змагальність як гарантії прав і законних інтересів особи у кримінальному процесі [Текст] / Ю.М. Хоматов // Проблеми правового забезпечення економічної та соціальної політики в Україні : матер. наук.-практ. конф. – Харків (24-25 травня 2005 р.) – Х., 2005. – С. 486-491.

343. Цвік М.В. Загальна теорія держави і права [Текст] : підручник / М.В. Цвік, В.Д. Ткаченко, О.В. Петришин. – Х. : «Право», 2002. – 529 с.

344. Цивільне процесуальне законодавство України. Цивільний процесуальний кодекс України (прийнятий 18.03.2004 р.). Цивільний процесуальний кодекс України (прийнятий 18.07.1963 р.). Нормативно-правові акти, судова практика / Верховний Суд України. [за заг. ред. В.Т. Маляренко]. – К. : Юринком Інтер, 2004. – 544 с.

345. Чельцов М.А. Советский уголовный процесс [Текст] : учебник / М.А. Чельцов. – М. : Госюриздат, 1951. – 251 с.

346. Черненко Е.А. Принцип презумпции невиновности в советском уголовном процессе второй половины XX века [Текст] / Е.А. Черненко // История государства и права. – 2007. – №9. – С. 29.

347. Чернооченко С.І. Цивільний процес [Текст] : навч. посіб., вид. 2-ге, перероб. та доп. / С.І. Чернооченко. – К. : Центр навчальної літератури, 2005. – 472 с.

348. Чурікова І. Універсальність принципу всебічності, повноти й об'єктивності дослідження слідчим обставин справи у системі кримінально-процесуальних принципів та їх взаємодія [Текст] / І. Чурікова // Підприємство, господарство і право. – 2007. – №3. – С. 133-136.

349. Шахкелдов Ф.Г. Презумпция невиновности обвиняемого в судебной практике СССР и РСФСР [Текст] / Ф.Г. Шахкелдов // Российский судья. – 2006. – №6. – С. 38-41.

350. Шевчук С. Основи конституційної юриспруденції [Текст] / С. Шевчук. – К. : Український центр правничих студій, 2001. – 302 с.

351. Шевчук С. Судовий захист прав людини : Практика Європейського суду з прав людини у контексті західної правової традиції : [вид. 2-е, випр., доп.] [Текст] / С. Шевчук. – К. : Реферат, 2007. – 848 с.

352. Шестакова С.Д. Состязательность уголовного процесса [Текст] : монографія / С.Д. Шестакова. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2001. – 220 с.

353. Шило О.Г. Професійний захист як гарантія забезпечення прав і законних інтересів особи в кримінальному судочинстві [Текст] / О.Г. Шило, О.В.Капліна // Вісник Академії правових наук України. – 2003. – №1 (32). – С. 125-134.

354. Шило О.Г. Защита по уголовным делам и вопросы ее реализации в стадии кассационного производства [Текст] : дис... канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 / Шило Ольга Георгиевна. – НЮАУ. – Х., 1996. – 228 с.

355. Шило О.Г. Правозахисні механізми та процесуальні режими [Текст] / О.Г. Шило // Актуальні проблеми застосування цивільного процесуального кодексу та кодексу адміністративного судочинства України: тези доп. та наук. повідом. учасн. міжнар. наук.-практ. конф., 25-26 січня 2007р. – Х., 2007. – С. 61-65.

356. Шило О.Г. Рішення Європейського Суду з прав людини як джерело кримінально-процесуального права України [Текст] / О.Г. Шило // Конституція України – основа модернізації держави та суспільства : матер. наук. конф. – Х., 2001. – С. 361-363.

357. Шишкін В. Диспозитивність – принцип судочинства [Текст] / В. Шишкін // Право України. – 1999. – №6. – С. 10-16.

358. Шпилев В.Н. Содержание и формы уголовного судопроизводства [Текст] / В.Н. Шпилев. – Минск : Изд-во Белорусского ун-та, 1974. – 411 с.

359. Штефан М.И. Цивільне процесуальне право України [Текст] : академічний курс / М.И. Штефан. – К. : Ін Юре, 2005. – 624 с.

360. Шундрик В.Д. К вопросу о принципах советского уголовного судопроизводства [Текст] / В.Д. Шундрик // Актуальные вопросы юридической науки – Саратов : Изд-во Саратовского госуд. ун-та., 1978. – С. 98-102.

361. Шушанашвили А.А. Гласность в советском уголовном процессе [Текст] / А.А. Шушанашвили. – Тбилиси : Мецниереба, 1969. – 276 с.

362. Элькин П.С. Сущность советского уголовно-процессуального права [Текст] / П.С. Элькин. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1963. – 263 с.

363. Элькин П.С. Цели и средства их достижения в уголовном процессуальном праве [Текст] / П.С. Элькин. – Ленинград : Изд-во Ленинградского ун-та, 1976. – 143с.

364. Юдківська А.Ю. Конфлікт між презумпцією невинуватості та свободою слова при висвітленні ЗМІ кримінальних процесів : точка зору Європейського суду з прав людини [Текст] / А.Ю. Юдківська // Вісник Верховного Суду України. – 2007. – №1 (77). – С. 40-45.

365. Юсубов А.М. Принцип публичности в советском уголовном процессе [Текст] : автореф. дис. на соискание научной степени канд. юрид. наук. : спец. 12.00.09 «Уголовный процесс и криминалистика; судебная экспертиза» / А.М. Юсубов. – М., 1983. – 24 с.

366. Явич Л.С. Сущность права: Социально-философское понимание генезиса, развития и функционирования юридической формы общественных отношений [Текст] / Л.С. Явич. – Ленинград : Изд-во ЛГУ, 1985. – 264 с.

367. Якуб М.Л. Процессуальная форма в советском уголовном праве [Текст] / М.Л. Якуб. – М. : Юридическая литература, 1981. – 144 с.

368. Якупов Р.Х. Уголовный процесс [Текст] : учебник для вузов / Р.Х. Якупов. – М. : «Зерцало», 1998. – 448 с.

369. Янович Ю.П. Право підозрюваного, обвинуваченого, підсудного на захист у контексті судово-правової реформи в Україні

[Текст] / Ю.П. Янович // Судова реформа в Україні : проблеми і перспективи : матер. наук.-практ. конф., 18-19 квітня 2002 р., Х. : К. : Юрінком Інтер, 2002. – С. 217-220.

370. Янович Ю.П. Уголовний процес України [Текст] : учебник / Ю.П. Янович. – Х. : Ун-т внутр. дел, 1998. – 255 с.

371. Яцьк Ю.А. Право граждан на свободный доступ к правосудию и безопасность суда [Текст] / Ю.А. Яцьк, В.А. Маслов // Российский судья. – 2006. – №6. – С. 5-7.

Для нотаток

Наукове видання

**Система принципів
кримінального процесу
та проблема їх класифікації**

Монографія

Видано в авторській редакції
Відповідальний за випуск Н. М. Ярошенко
Коректор В. В. Лук'янчук
Комп'ютерна верстка і дизайн І. В. Москалюк

Підписано до друку 06.02.2011 р.
Формат 84x108 1/32. Папір офсетний. Гарнітура Times.
Ум.-друк. арк. 11,15. Наклад 500 прим. Ціна договірна.
Замовлення №0602/1

Надруковано з оригінал-макета,
виготовленого Видавництвом “ФІНН”
(Свідоцтво про внесення до державного реєстру
суб'єктів видавничої діяльності:
серія ДК № 924 від 22.05.2002 р.),
в друкарні ФО-П Білетченко Г. В.
(тел.: 8-057-758-35-98)